P. CONSTANTINESCU - IAŞI
DOCTOR IN LITERE

Istoria artei bizantine

CU 130 FIGURI

IAŞI - VIAŢA ROMÎNEASCĂ S. A. - 1927

P. CONSTANTINESCU-IAŞI
DOCTOR IN LITERE

Istoria artei bizantine

cu 130 figuri

IAŞI
VIAŢA ROMINEASCĂ S. A.
1927

PREFAŢA

Literatura istorică romînească, cultivată de aproape un veac, a ajuns astăzi la un trecut care se impune; nu tot aşa putem afirma despre istoria artelor, căci studiile serioase încep abia după 1900. Şi obiectul fu arta romînească în deosebi, pentru arta străină lucrările pot fi numărate pe degetele unei mîni. Pănă acum cinci ani — la unele şi azi, — în liceele de fete la care programa prevede istoria artelor în ultimii doi ani, se foloseau manuale străine, de obicei «Apollo» lui S. Reinach, succint şi costisitor; pentru ultimul an şcolar nici pănă azi n'avem încă un manual de istoria artelor. Pentru acest obiect deci, suntem încă în faza începuturilor şcolare din epoca lui Lazăr şi Asachi.

Dacă trecem peste eseul lui Odobescu din „Pseudo-Kinegeticos", peste manualul lui Idieru învechit caşi „Iconologia creştină" a profesorului eşan Mureşanu şi peste studiile restrınse ale lui G. Balş asupra vechilor biserici din Serbia şi Messembria, abia după război apar şi la noi primele studii de istoria generală a artelor. Mai complectă e „Istoria artelor dela început şi până la Renaştere" a d-lui Tafrali, tipărită la Bucureşti în 1922, urmînd ca a doua parte să apară în curînd. Anul următor d. Iorga tipăreşte cursul «Istoria artei moderne şi contemporane» ţinut la Universitatea din Bucureşti; încă peste un an Cultura naţională editează luxos schiţa d-lui Marin Simionescu-Rîmniceanu «Istoria artei»; de curınd d. A. Naum anunţă o largă istorie a artei publicînd primele începuturi creştine; seria scurtă poate fi încheiată cu studiul nostru „Narthexul în artele bizantine, sudslave şi romîne" (Iaşi 1926).

Paralel cu acest progres literatura istorică romînească se îmbogăţeşte cu studiile unei noi ştiinţe, bizantinologia, în strînse raporturi cu vechea noastră cultură. O ramură a acesteia, istoria

artei bizantine, s'a închegat în numeroase monografii, studii şi manuale străine; o deosebită atenţie trebue să i se acorde şi la noi, întrucît întreaga artă veche romînească s'a desvoltat sub auspiciile ei. In istoriile amintite nu i s'a acordat de cît un fragmentat capitol, cum era şi firesc; studiul nostru priveşte numai o latură, de aceia am crezut să dăm luminei prezentul istoric, care în esenţă cuprinde un rezumat al cursului ţinut la facultatea de teologie din Chişinău, unde s'a creiat cea dintăi catedră de istoria artei creştine.

Pornind dela necesităţile didactice ale facultăţii, am întocmit lucrarea sub forma unui istoric, care să cuprindă întreaga evoluţie cronologică, şi mai armonioasă astfel, a artei bizantine, iar nu ca un manual cu desvoltări tehnice, mai puţin accesibile într'un domeniu de defrişări. Pentru aceiaşi uşoară înţelegere am înlăturat toate «consideraţiile războinice», polemicele şi chestiunile controversate, oprindu-ne asupra esenţialului ce ni s'a părut mai aproplat de adevăr; pentru a nu nedreptăţi pe unii istorici, ne-am oprit şi asupra afirmaţiilor lor, fără a cita prea multe nume. Am înlăturat şi aparatul ştiinţific necitînd de cît extrem de rar, de altfel şi din motivul principal că încercăm o operă de popularizare. Lucrarea noastră oferă prin detaliile şi subîmpărţirele planului său o serie de disertaţiuni generale, în cadrul cărora îşi pot găsi locul complectările şi descoperirele ulterioare.

In asemenea condiţiuni nu poate fi vorba de originalitate, nici cît priveşte alcătuirea marilor manuale străine; de altfel, în aceiaşi tovărăşie cu ceilalţi istorici de artă pe care i-am citat mai sus. Am menţionat numai bibliografia operilor capitale ce ne-au servit de izvor; iar pentru cei ce vor lucrări de detalii, vor găsi o bogată bibliografie în „Indicele alfabetic" ataşat lecţiei de deschidere a cursului nostru («Arta şi creştinismul» Chişinău 1926), întocmit pentru întăia oară în acest senz. In cuprins se va mai găsi o trunchiere: ne-am acupat exclusiv de arta bizantină ca produs al societăţii greceşti din cuprinsul imperiului bizantin, neglijînd şcolile slave, armeană şi normandă. In schimb am inzistat în primul capitol asupra începuturilor şi am extins introducerea artei creştine primitive din catacombe şi primele două veacuri dela triumful Bisericei; este o alterare a titlului, conform necesităţilor de curs, care ne-a influenţat de altfel şi stilul. Am integrat însă anumite monumente, cărora li s'a dat

mai puţină atenţie de istoricii străini, ca Dobrogea şi Bulgaria de pildă.

Am căutat facilitarea lectorului printr'un plan amplificat şi numeroase înşirări, cu tendinţe de repertoriu; iar pentru cei şi mai puţin cunoscători am adăugat un indice cu explicarea termenilor de specialitate. Planurile şi fotografiile sunt prelucrate după diferiţi autori străini, pe care i-am citat în general.

Dacă cea dintăi istorie a artei bizantine în romîneşte, modestă compilaţie, va ajuta la stîrnirea interesului pentru cuprinsul acestui fragment de cultură, scopul nostru va fi fost atins de opera noastră, cu rost.

BIBLIOGRAFIE

Holtzinger H.— *„Handbuch der altkristlichen Architektur" Stuttgart 1889.*

Pératé A.— *„l'Archéologie chrétienne" Paris 1892.*

Idem *„Les commencements de l'art chrétien en Occident" în A. Michel „Histoire de l'art" I 1920. Paris.*

Strzygovschi I.— *„Klein Asien" Leipzig 1903*

Idem *„Ursprung der altkristlichen Kirchenkunst" Leipzig 1920*

Bayet Ch.— *„L'art bysantin" Paris 1904.*

R. de Lasteyrie.—*„L'architecture réligieuse en France" Paris 1912.*

Millet G.— *„L'art bysantin" şi*

Idem *„L'a t chrétien de l'Orient du milieu du XII s. au milieu du XIV s." în „Histoire de l'art" t. I şi III Paris 1903-5, 1920—21.*

Glück Heinrich.—*„Die christliche Kunst des Ostens" Berlin 1924.*

Bréhièr Louis.— *„L'art bysantin" Paris 1924.*

Diehl Ch.— *„Manuel d'art bysantin" I II Paris 1925—26.*

CAP. I

INTRODUCERE

1. Arta creştină primitivă.

Religia nouă a lui Christos, la apariţia ei, aducea tendinţa de a respinge orice manifestare de artă. Invăţămintele nouei religiuni împedicau pe credincios de a privi arta altfel de cît şcoala idolatriei şi a imoralităţii; pentru primii creştini statuele sînt chipuri cioplite, pe care le urau, căci porunca decalogului „să nu-ţi faci ţie chip cioplit" era ascultată şi sfinţită de ei.

Se mai adaogă la dispreţul artei şi faptul că creştinismul îşi are începuturile în Iudeia, ţara refractară artei, unde singur templul din Erusalem cu bogăţiile lui reprezinta acest sentiment, desvoltat la Greci şi Romani în largă măsură. Şi îndată ce Evreii emigrează în Grecia sau Roma, patria artei — „termen usual şi indispensabil limbei pe care o vorbesc rasele latine şi greceşti", [1]) — uită rigorile mosaice. Grecii aveau tradiţii strălucite de artă, pe care mişcarea helenistică le răspîndise larg şi'n ţinuturile asiatice.

Nu se putea astfel ca populaţia, pătrunsă până în fibrele cele mai ascunse de cultură şi civilizaţie, să nu simtă nevoia satisfacerei acestei necesităţi interne moştenite, atunci cînd au intrat în familia cea mare a creştinismului. Vechea tendinţă era în ciocnire cu tendinţele nouei religiuni, triumfătoare la început prin austeritatea ei asupra operelor păgînilor; dar prea le era acestor primi creştini imagina Domnului lor şi a Apostolilor proaspătă în minte, ca să nu fi fost îmboldiţi a le transpune în diferite chipuri zugrăvite.

1) André Pératé „Les commencements de l'art chrétien en Occident" în A. Michel „Histoire de l'art" I Paris 1920, p. 3.

Cel dintăi monument de artă creştină sînt frescele rudimentare de pe zidurile unei cripte sub biserica Sf. Ioan şi Pavel din Roma.

Primii creştini se adunau la malul apelor, în locuri ascunse din păduri, unde erau chemaţi prin sunetele surde scoase de bataia ciocanelor în scînduri de lemn; sau în sinagogi, scholae sau casele unuia dintre ei. Creştinii din Roma şi-au găsit de timpuriu un loc sigur pentru practicarea cultului lor, catacombele, unde se găsesc până azi cele mai numeroase semne şi moaşte ale celor dintăi creştini.

Tot aici apar şi primele simboluri. Imagina poporului era obişnuită să se îndrepte spre forme senzibile; unele din aceste forme sînt concretizate în simboluri, cea mai obişnuită fiind desenarea unui peşte sau a crucei creştine.

Primele producţii înfăţişează o artă sobră, dar şi familiară, naturală, iar prin formă procede din arta veche.

Era, deci, fatal ca toate manifestările artistice să se inspire de la modelurile, pe care le aveau înaintea ochilor lor zilnic, din arta cu tradiţii adînci şi străluciri de veacuri.

Intre alte manifestări, cea mai apropiată de cerinţi imperioase era alegerea unei clădiri sau înălţarea ei conform nevoilor rituale ale creştinismului.

Pentru oficiarea diferitelor practici religioase cei vechi, mai ales Grecii şi Romanii, aveau basilica; aceasta va servi şi celor dintăi creştini în acelaş scop. Cea dintăi biserică e pomenită la 222, cu 20 ani mai veche ca cea din Edessa, cunoscută mai bine. In epocele de linişte ale imperiului şi mai ales de largă toleranţă creştinismului, bisericele se înmulţesc; aşa în epoca de pace dintre 560—302 se clădesc multe biserici, în cît numărul lor e bogat la finele secolului III — judecînd după izvoare.

Dacă dăm crezare afirmaţiei lui Lasteyrie, nu s'a pastrat până azi nici o biserică anterioară lui Constantin cel Mare (325—327); singurele monumente artistice, despre care se crede că merg până aproape de veacul întăi al erei creştine, aparţin catacombelor.

2. Catacombele.

Uitate multă vreme, catacombele au eşit la iveală — ca Pompeii creştinismului — prin studii începute încă din sec. XVI şi bine cercetate azi. Şi dintre ele, morminte ale comunităţilor creş-

tine, cele mai importante şi aproape singurele sunt acele din Roma. La 31 Mai 1578 cîţiva lucrători săpînd o vie depe calea Salaria căzură într'o subterană zugrăvită, despre care merse curînd vestea atrăgînd atenţia tuturor savanţilor vremei. O muncà asiduă scoase la iveală cele mai însemnate cimitire, dela studiile lui Bosio arheologia creştină se îmbogăţi mereu cu cercetarea lor; opera capitală se datoreşte altui italian, de Rossi [1]).

Practica cultului religios în mormintele subterane era destul de răspîndită în Orient; Grecii şi Romanii cunoşteau cavourile funerare, obişnuindu-se însă sa se închidă pe veci. La creştini mormintele rămîn deschise pentru cultul morţilor, trecuţi în calendar cei mai mulţi; viaţa în comun a primilor creştini, caşi împrumutul luat dela Evrei al mormintelor colective, explică rapida creştere a „cetăţii morţilor" (Pératé). Constituţia subsolului dimprejurul Romei, format din tufuri calcaroase, tari şi uscate, a înlesnit saparea galeriilor în 4—5 etaje uneori şi conservarea lor pînă azi cu toate podoabele artistice. Numai profanările persecuţilor — mai grozave pe timpul lui Diocliţian — şi ale barbarilor, sau ale creştinilor ambiţioşi ce-şi săpau mormintele lîngă predecesorii lor sfinţiţi, distrugînd frescele înconjurătoare — au adus pagube apreciabile. După triumful Bisericei se părăseşte obiceiul de-a se îngropa în catacombe, ele devin locuri de pelerinagii, vizitate timp de trei veacuri cu asiduitate; în preajma lor se stabilesc călugării speciali „mansionarii", „cubicularii", „itinerarii". O lovitură puternică le dădu Papa Paul I la 756, cînd distribui moaştele la bisericile întregului apus; din veacul IX încep a fi uitate, singura deschisă rămase numai cimitirul St. Sebastian, «ad Catacumbas», nume extins asupra tuturora.

La suprafaţă cimitirul păstra aspectul obişnuit, pentru a nu atrage prea mult atenţia oficialităţii pagîne, cu toate că aparţinînd patricienilor era respectat. O faţadă de cărămizi cu numele stăpînului, *atrium* cu bănci de marmoră, locuinţa păzitorului, fîntîna de abluţiune şi *triclinium* pentru agapele comune. Printr'o deschizătură largă se cobora în galeria primă, în care se săpau cavouri şi după complectarea ei se săpase altele în etaje sau încrucişîndu-se.

Iu lungul zidurilor sunt sapate cripte şi morminte cu sarco-

1) «Roma sotteranea» Roma 1864—1867.

fagii numeroase; foarte strîmte, pană la un metru lărgime, galeriile sunt înalte şi boltite — etajele sunt unite prin scări. Chiar dela început se deosebesc două feluri de morminte: *arcosolium* pentru martiri şi persoane notabile şi *locus*, sepultura comuna. Locus-ul este o spărtură dreptunghiulara în părete, de dimensiunile mortului în genere, acoperită înafară de-o placă, *tabula*, pe care se desena inscripţia epitafului sau diverse reprezentări. Arcosolium este un locus mai desvoltat, acoperindu-se cu o placa de marmoră sub o absidă semicirculară sau dreapta şi împodobită cu fresce sau desenuri, din cele mai artistic executate.

Din loc în loc galeriile aveau cîte o *luminaria*, pe unde se făcea aerisirea sau se scotea materialul sapat de *fossores*, corporaţia în sarcina căreia cădea «construirea» catacombelor.

In deobşte se lucrau pe căile romane în cimitirele patricienilor trecuţi la creştinism. Pe via Appia erau cimitirele lui Callist şi Pretextat, pe Ardeatina cimitirul Domitil, pe via Ostiensis cimitirul Comodilla, pe Flaminia al Sf. Valentin şi altele pe via Nomentana, Tiburtina, Latina, Aurelia, Cornelia, Portuensis, Labicena etc. Catacombe mai există la Neapole ale St. Ianuar, cu două mari vestibule probabil dela finele primului veac; în Sicilia la Siracuza, la Alexandria; iar cripte izolate în Siria şi pretutindeni în jurul Mediteranei.

3. **Decoraţia.**

Decoraţia catacombelor e mult mai interesantă ca architectura lor; mai toate popoarele vechi aveau obiceiul să decoreze camerile funerare ale mormintelor, în cît şi Evreii creştini acoperiră catacombele cu picturi, neutilizînd sculptura, care cerea un lucru în aer liber.

Marmora, stucul, cărămida sunt des întrebuinţate în arta nouă. Artiştii îi recrutează dintre decoratorii de mică importanţa, care umpleau imperiul ca zugravi; adăugind şi condiţiile proaste de lumină, ne'nchipuim greutăţile de care se loveau primele manifestări artistice creştine.

Picturele sunt lucrate prin procedeele frescei; cele din sec. I şi II se deosebesc prin bogăţia culorilor, care se perde mai tîrziu; în secolul III nu se mai ştie cum să se reprezinte în pictură culoarea cărnii. Iar în privinţa gesturilor, îmbrăcămintelor şi decorului în general, artiştii, neştiind nimic de mai înainte de

cutare sfînt sau sfînta, sînt siliţi să le împrumute toate dela arta veche nefiind la înălţimi de proprie imaginaţie. Influenţa artei antice se observa imediat. Un alt caracter al lor este castitatea; nuditatea nu dispare, dar e inofensivă; *toate figurele au cev ι liniştit şi naiv în atitudinea şi execuţia lor.*

In privinţa motivelor arta creştină primitivă scapă pe încetul de sub influenţa păgînismului şi se îmbracă de idei creştine, de misticism şi simbolism. Compoziţiile se pot împărţi în două epoci; anterioare şi posterioare păcii Bisericei, cele mai interesante aparţinînd înceouturilor.

Cele mai simple ornamentări erau *epitafele*, cu invocaţia Domnului pentru odihna în pace a mortului, despre care se amintea sumar numele, anul morţii, profesiunea; simplicitatea lor era mai impresionantă ca bogăţia de amănunte a inscripţiilor păgîne. Mai tîrziu apar *portretele* mortului în fresce, inspirate ca formă de acele „clypeus" — medalioane cu chipul sculptat pe sarcofagii; sau uneltele ocupaţiunii din viaţă, uneori chiar momente din timpul lucrului celui decedat. De aici s'a ajuns la scene din viaţa reală; sunt reprezentaţi: o precupeaţă, fossores, brutari, oameni transportînd un poloboc şi mai ales minunata scenă „largitiones frumentariae" — distribuţia grîului cu toate detaliile, în cripta marilor apostoli se află o friză largă cu reprezentarea descărcării marfurilor la Tibru.

Subiecte *mitologice* se regăsesc mai multe la Neapole, unde influenţa picturei pompeene era mai puternică; se reproduc: porţi, coloane, tablouri cîmpeneşti, animale, viţa de vie, un element favorit prin posibilităţile sale decorative şi prin aluzia biblică. Anotimpurile se apropie mai mult de creştinism, fiinţele personificatoare fiind redate cu mai multă decenţă; deseori Isus e reprezentat în mijlocul lor. Dintre figurele mitologice au fost alese Amor şi Psyche, personificarea dragostei veşnice şi curate ce-i leaga şi mai ales *Orfeu*, a cărui asemănare cu viaţa, blîndeţa şi suferinţele lui Iisus era vorbitoare; una din frumoasele reprezentări pe plafonul cimitirului Domitilla îl arată în mijlocul animalelor.

Dar arta catacombelor este prin excelenţă *simbolică.* Prin caracterul funerar reprezentările se rapoartă la ideile de mîntuire, reînviere şi pace veşnică, personificate prin imagini, care se aleg după vrîsta şi starea mortului. *Rugătoarea* este un tip de femee

voalată cu mînele îndreptate în atitudine de rugă; uneori poate fi un barbat sau o familie întreagă. S'a identificat la început cu Maica Domnului sau cu însăşi Biserica, mai curînd reprezinta sufletul mortului ce se roagă, bunàtatea cerească însăşi. In armonie cu Rugătoarea este chipul *Bunului Păstor*, cea mai veche, mai simplă şi mai atrăgătoare reprezentare a lui Iisus. De obicei un efeb antic în haine de păstor cu o oae pe umeri sau la picioarele sale — personificarea bunătăţii celui ce s'a jertfit ca un mel nevinovat pentru fericirea oamenilor. In legătură cu el un întreg ciclu *pastoral*: melul ce reprezintă sufletul creştinului î ı existenţa pămîntească şi „muletra", oala cu lapte care reprezinta băutura eucharistică; uneori numai melul sau muletra pot reprezenta pe Iisus.

Din ciclul *paserilor* s'a ales păunul pentru frumuseţea podoabelor sale şi simbolul nemurirei; porumbelul ca adevarata pasere creştină prin curăţenia albeţei sale, simbolul mîntuirii lui Noe şi al păcei, reprezintă sufletul creştinului după moarte. Din ciclul *maritim*: peştele, care dela antici prin delfini era raportat cultului morţilor, la creştini are o importanţa capitală prin simbolul iniţialelor care-i compun numele în greceşte ihtys — Iisus Hristos theon gios sotir—şi al pescarului apostol. Corabia ce va duce sufletul pe valurile vieţei spre limanul mîntuirei, unde strajueşte farul, de asemeni reprezentat în fresce; din acelaş ciclu ancora, imagina speranţei, uneori ţinînd locul crucei prin forma unui T. Scene mai rari sunt acele ce reproduc persecuţiile, care puteau infiltra oarecare teamă şi neîncredere în sufletul credinciosului; cîteva fresce reproduc un amestec de naivitate creştină şi imagini din cultul oriental mitriac al soarelui, atît de aproape păgînismului.

Baza frescelor cu rost liturgic o formeaza ciclul alegoriilcr *biblice*: barca lui Noe cu înţàlesul sicriului din care esa sufletul mortului, Adam şi Eva reprezentaţi abia în secolul IV în catacombele St. Ianuar din Neapole, sacrificiul lui Isac de Abraham împărţit în trei scene distincte; doua scene din viaţa lui Moisi şi'n deosebi lovirea stîncii din care va izvorî apa mîntuirii; Tobie cu peştele în mînă, Iov, David ca un efeb, Ilie, cei trei tineri evrei din cartea lui Daniel, istoria Suzanei învinuită pe nedrept caşi Iisus, Daniil în mijlocul fiarelor de care credinţa sa îl scapă şi mai ales învierea lui Lazăr din noul Testament, amintind cre-

dincioşilor viitoarea lor înviere, caşi povestea lui Ionas cel salvat din pîntecele chitului. Reprezentarea raiului prin palmier, maslin şi trandafir odihnea spiritul creştinului; ospeţele cereşti ca imagină dogmatică sunt foarte des reproduse; un alt grup reprezintă alegoric şi liturgia eucharistiei, un preot întinde mîna deasupra unei mese cu pîne şi peşte, masa celor şapte discipoli pe malul Tiberiadei; uneori stînca pe care o loveşte Moisi e însuşi Iisus cu apele spirituale. Scene nesimbolice sunt rare. După atîtea pregătiri apare şi chipul lui *Christos*, la început rar şi sub forma unui păstor; din faptele sale numai scena cu vindecarea hemoroizei, întîlnirea cu Samariteanca şi încununarea cu spini. Fecioara Maria apare tot aşa de rar în Buna vestire, închinarea Magilor, Fecioara cu profetul, în care fu recunoscut Isaiia.

După pacea Bisericei apar noi compoziţii. In primul rînd *crucea*, a cărei reprezentare era oprită mai înainte pentru a nu fi expusă profanării — se văd pănă azi caricaturi de crucificşi cu cap de măgar; se înlocuia prin navă, ancoră, trident, litera T; între reprezentările artistice pomenim două din cimitirul lui Callist: una între doi porumbei, cealaltă între doi mei. Dela Constantin apare monograma cu iniţialele lui Christos sau diferite forme ale crucii, comissa, imissa, gamata ca o zvastică de azi etc. Din mozaicurile basilicale vin acum noi elemente: Christos învăţînd şi dînd legea în mijlocul apostolilor; apare nimbul ca simbol al puterei, căci e un atribut şi la împaraţi. Christos triumfător, aşezat ca un potentat pe tron ţinînd crucea în mînă, între doi, mai apoi toţi apostolii.

Iisus judecător, introducerea aleşilor în rai şi azistarea sfinţilor sunt scene care din secolul IV înmulţesc simbolismul după moarte; începe cultul sfinţilor şi scene din conducerea sufletelor sub patronajul martirilor. Iisus apare în două icoane: tînăr imberb, Emanuel, pănă'n sec. V, de cînd se transformă în tipul istoric, matur, cu barba şi sever, Pantocratorul, corespunzător triumfului Bisericei sale; Maria apare hieratică, ca la bizantini.

Ultimele fresce în catacombe sunt acele din secolele VI-IX, interesante mai mult pentru istoria sfinţilor, de cît pentru iconografie

---

CAP. II

Arta creştină din Orient dela Constantin la Iustinian (313-527)

A. Caracterizări.

Din sec. IV se'ncepe pentru arta religioasă creştină o epocă nouă prin libertatea cultului creştin. Constantin cel Mare, numit astfel de scriitorii creştini, nu numai că îmbrăţişează împreună cu mamă sa, împărăteasa Elena, noua religie, dar prin edictul de la Milan din 313 ridică deasupra creştinismului o aripă proteguitoare considerîndu-l ca religie admisa în statul roman, fără ca să nesocotească vechile credinţe de zei.

Un alt fapt important, care determină un elan mai mare artei noi creştine, este fundarea celei de-a doua capitale a imperiului roman, Constantinopolul pe temelia vechiului Bysanţ. Locul, ales de Constantin cel Mare, era nici nu se putea mai bine nimerit: la gura Bosforului, acolo unde Asia se'ntîlneşte cu Europa prin centrele lor mai de seamă de civilizaţie, unde se ciocneau curentele de cultură venite din Mesopotamia prin Syria şi Anatolia cu acele greceşti sau apusene romane; era firesc să rezulte din ciocnirea lor un centru eclectic şi strălucit.

Aşezarea sănătoasă, asemănătoare cu acea a Romei, cheia Mărei Negre, pe unde treceau atîtea năvi cu mărfuri dela nord spre sud şi dela est spre vest sau invers, era firesc să se populeze în curînd cu locuitori ageri şi bogaţi, pe lîngă mulţimea suitei curţei imperiale.

Adăugînd şi faptul că erau departe de tradiţiile religioase ale Romei, ne'nchipuim cît de bogată era comanda operelor religioase creştine, condiţiunele naturale şi umane fiind atît de prielnice.

Se naşte o artă deosebită de acea a catacombelor, care se observă în formele architecturei, în procedeele decoraţiei şi'n formarea unui stil istoric, pentru că în manifestările artistice ale unui popor deosebim caracteristici în ce priveşte architectura, adică arta clădirei, decoraţia ornamentală, pictata sau în mozaic şi stilul corespunzător gustului societaţii dintr'o anumită epocă.

Caracteristicele noei arte bisantine sînt doua mai importante: este o artă *oficiala* şi *orientulă*.

Arta creştina sub influenţa curţii dela Constantinopol devine *oficială*: se copiază îmbrăcămintea dela curte în reprezentarea vestmintelor personagiilor pictate sau redate în mozaicuri. In iconografie figurele sînt portretizate şi individualizate, artistul este influenţat de imagina cutărui împărat, membru al familiei imperiale sau personagiu de vază, pe care-l redă în figurarea vreunui sfînt sau unui personagiu din vre-o scenă religioasă. Prin comparaţie cu strălucirea curţii imperiale se ajunse la pompele cereşti, neîntrecut de luminoase pentru cei drepţi.

In al doilea rind arta bisantină este o artă *orientala* prin importanţa Constantinopolului şi prin faptul că Orientul e centrul creştinismului. Mai întăi se păstrează amintirea helenismului clasic, care apoi e modificat de reînvierea influenţei asiatice prin renaşterea Persiei din secolul al III-lea d. Chr. în epoca numită a Sassauizilor (227—641 p. Chr.). In arta sassanidă se pot distinge două şcoli; una mesopotamiană şi alta persana mai la sud. In arhitectură artiştii persani sînt novatori. In ce priveşte planul domestic scopul era să se apere clădirea de lumină şi căldură, să ferească locuinţa de curiozitatea oamenilor şi să sorvească pentru inmagazinări. In realizarea acestui program architecţii persani au meritul de a fi acoperit o navă dreptunghiulară cu o calotă; de asemenea artei persane se datoreşte construirea bolţei deasupra unui plan dreptunghiular prin ajutorul unor sisteme architectonice numite „trompe d'angle“ (trompe de unghiu) şi bolta fără cintru.

Pe lîngă forme technice pătrund şi idei nouă; arta nu se mai pune, ca la Greci sau uneori la Romani, în serviciul realizărei frumosului, ci pentru serviciul şi glorificarea puternicilor, ca'n Orient. Se ştie că'n Egipt piramidele enorme, templele şi monumentele funerarii se datorau Faraonilor, divinizaţi ca zei; în Assiria puternicilor regi sau în Chaldeia pentru întărirea capitalei regilor din Babilon.

Deci şi'n arta bisantină se vor observa două spirite: *grec* reprezentat prin amintiri architectonice, eleganţă şi armonie; şi *oriental*, reprezentat prin forme nouă architectonice, motive ornamentale, bogăţie şi lux, slilisare.

Se susţinea că arta primă creştină datoreşte mult Romei, S'a dovedit în urmă, şi mai ales de către profesorul Iosef Strzygowski, că'n primele trei secole a existat o renaştere orientală a tradiţiilor vechi, care s'a înălţat chiar deasupra influenţei helenistice.

Un rol important joacă şi Constantinopolul în desvoltarea artei bisantine, formată din încrucişarea artei egiptene, siriene şi greceşti.

Inainte de a trece la studiarea acestor influenţi, care s'au exercitat în creiarea artei bisantine, să descriem diferitele tipuri ale edificiilor religioase creştine, care au servit ca modele tuturor monumentelor religioase începînd din sec, IV şi până cînd a durat această artă.

B. Tipurile edificiilor religioase.

1. **Basilica.** *Originele.* Biserica creştină copiază basilica romană, care servea pentru afaceri judiciare sau comerciale. Unii învăţaţi, în deosebi germanii, au susţinut că e un produs al geniului creştin; alţii, din Franţa, susţineau că derivă din catacombele Romei.

Basilica romană civilă e veche, cea dintăi a fost clădită la Roma de Marcus Porcius Cato în anul 184 a. Chr,; pe timpul imperiului sunt numeroase, de oarece ele răspund unor nevoi zilnice în administraţia bogată a împărăţiei romane. Ele se găsesc împrăştiate pe toată întinderea lumei romane şi se cladesc până în timpul lui Iustinian.

Basilica era un portic acoperit, înălţat pe margenile forului; piaţa publică romană avînd acelaş rol pe vreme rea, cînd afacerile continuau sub apărarea coperişului. Unele au o navă unică; altele sînt constituite din o navă centrală mai înaltă, cu două colaterale, adică năvi mai înguste şi mai joase pe laturile năvii principale. Absida lipseşte sau nu e de cît un hemiciclu înălţat; n'are transept, iar intrarea poate fi şi pe una din laturile mari. (fig. 1). Asupra originei basilicei s'au mai emis şi alte păreri;

unii au căutat-o în templele triconce din Roma, în sinagogele evreeşti sau în templele hyptere păgîne, adică temple cu portice descoperite (fig. 2). Contra acestor aserţiuni se ridică Lasteyrie, aducînd mai multe motive, pentru care templele păgîne nu puteau fi utilizate. Creştinii mai întai urau păgînismul şi tot ce-l aminteau: apoi templele prezentau insuficienţă spaţioasă; se deosebesc şi ca structura: templele sînt hyptere sau periptere, au

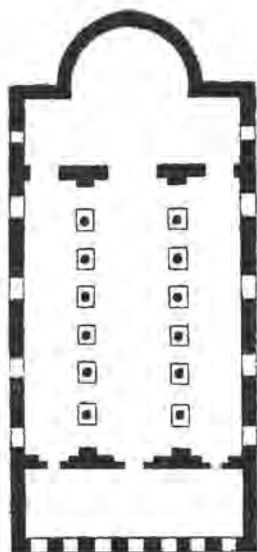

Fig. 1.
Basilică civilă romană.

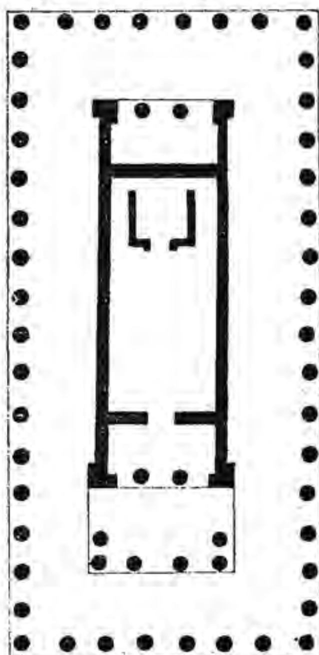

Fig. 2.
Marele templu al lui Jupiter Olimpianul din Selinonta.

o parte din cella descoperită, pe cînd basilicele creştine au fost totdeauna acoperite, cît de rudimentar cel puţin. După atrium s'ar putea face oarecare asemănare între basilică şi casele particulare romane, dar există şi mai mari deosebiri între aceste două tipuri de cladiri; abside se clădesc la numeroase edificii.

Origina basilicei e deci mai complexă: dela basilica forului a luat forma şi năvile, dela locurile publice de reunire şi dela monumentele funerare a luat absida, dela case particulare atrium.

Descrierea. Basilicele, mai ales posterioare, sînt de obiceiu cu intrarea la vest şi absida la est, în direcţia Sf. Mormînt; dela

această regulă sînt rarele excepţii din Kurdistan şi Trapeziţa. Ii faţa edificiului principal se găsea un *atrium*, adică o curte dreptunghiulară cu o fîntina de abluţiune la mijlocul ei, cu phiale şi uneori portice pe margeni; în cazul cînd atrium lipseşte există un *narthex*, pridvor din coloane libere sau cu intervalele zidite; pot exista şi ambele sisteme de intrări la acelaş edificiu. Urmează clădirea principală a bisericei, un dreptunghiu formînd o singură nava sau 3 navi una principala şi două colaterale prin două şiruri de coloane începînd dela intrare şi pănă la absida sau altar; între coloane arcade apar încă din secolul III-lea, uneori sînt şi lintouri, stinghii puternic dreptunghiulare. Cîteodată apar şi pilaştri în locul coloanelor care sînt cilindrice. (fig. 3). Cînd apar şi tribunele, galerii deasupra parterului, coloanele sunt în două rînduri suprapuse: ele nu se găsesc la basilicele de primul ordin. Uneori colateralii şi tribunele se'ntorceau spre nava centrală, basilica se numea atunci *chalcidica*.

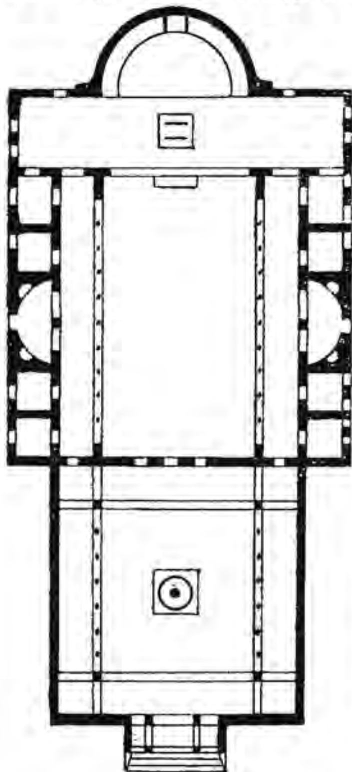

Fig. 3.
Planul unei basilici creştine.

Năvile secundare serveau cea din dreapta pentru barbaţi, stînga pentru femei (matrimonicon); deosebirea o respectă şi artiştii; mozaicurile dela St. Apollinar-Nou reprezintă pe dreapta o procesiune de sfinţi, pe stînga de sfinte.

Lumina intra prin ferestre tăiate în zidul lateral al năvii şi al faţadei, unde uneori se află un *oculus* rotund; ferestrele au ornamente în spaţiul liber.

Biserica are *naos* şi *bema* sau sanctuarul, uneori mai ridicată *absida*. Intre naos şi bema se introduce, începînd din secolul IV-lea încă, *transeptul*, deacurmezişul naosului. El s'a adaugat din motivul de a înlesni credincioşilor vederea ceremoniilor;

apoi prin introducerea lui reeşea forma de cruce, care era simbolică.

In dreptul navii centrale e absida, totdeauna semicirculară şi boltită; în jurul ei scări, iar în mijlocul acestora *cathedra*. In faţă este altarul, care e acoperit de un baldachin, *ciborium*; separat de public prin *cancella*, o balustradă din coloane mici acoperite *(transemna)*.

Altarul era o peatră servind de masă pe un suport sau mai deseori pe patru; de asemenea serveşte şi ca mormînt.

Sînt biserici cu mai multe altare secundare. Cînd într'o biserică sînt mai multe moaşte, se adună într'un singur „confesium", de unde a rezultat cripta subterană. Bema e separată de navă şi prin iconostase cu trei uşi, cea din mijloc sfîntă.

Intre absida şi nava erau şi *solea*, strane pentru cîntăreţi cu pupitre *(ambon)*; galeriile se numeau *catehumena*.

Absida era proeminentă la exterior, aşa cum se vede şi azi la mai toate bisericele noastre; uneori nu trecea peste zid mai ales cînd avea pe laturi sacristiile: *diaconicum* pentru vestminte, la dreapta şi *prothesa* pentru jertfe, la stînga. In afară uneori absidele sînt poligonale. Sînt basilici cu două şi chiar trei abside; altele au pe laturi şi *absidiole*.

Acoperămîntul e'n şarpantă, adică din lemnărie, grinzi transversale pe o suprafaţă mai mult sau mai puţin orizontală. Bolta există încă la termele romane, a fost totuşi întăi încercată pe colaterali fiind mai rezistenţi. Absida e totdeauna cu boltă de formă sferica («cul de four). Invălişul din olane; alteori din metal mai ales plumb sau plăci de staniu şi bronz.

Basilicele creştine au fost decorate. Decoraţia provine din două motive: dintr'un gust estetic şi din nevoia de a acoperi imperfecţiile cladirei. Ea constă din: picturi, plăci de marmoră albă sau polichromă, mozaicuri; uneori numai stucul în alb, alteori pictat.

Plăcile de marmoră se păstrează mai greu fiind adăugate, uneori nu numai în panourile de jos, ci pe tot păretele. Apoi mozaicuri pe păreţi sau pavaje; în cazul întăi reprezintau scene sau personagii sfinte, în cel de-al doilea caz erau oprite, pentru a nu se profana sub picioarele credincioşilor, dar reprezentau motive florale, animale sau geometrice. Rareori sculpturi în biserici.

In deobşte biserica e mai puţin somptuoasă în afară, excepţie făcînd numai faţada.

2. **Edificii în forma de rotondă.** *Babtisterul.* Baptisterul era o cladire specială, unde se introduceau neofiţii pentru a fi botezaţi în noua religie creştină. Astăzi această clădire a dispărut din uz, de oarece náscîndu-ne din părinţi creştini sîntem botezaţi de copii, cînd e suficient un vas, cristelniţa. In primele secole, cînd oamenii maturi primeau creştinismul, baptisterul prezenta o importanţă deosebită, deci i s'a acordat o atenţie în architectura religioasă.

Dela Constantin cel Mare fiecare biserica episcopală are un baptister; mai apoi alte biserici au adăugat la o parte a clădirei principale un baptister. Cel mai vechi este la Sf. Ioan de Lateran (Roma) zidit de Constantin.

Baptisterul se construeşte în formă rotundă, ca cea mai potrivită, cu *piscina* în mijloc.

Poate fi exagonal, mai deseori octogonal; dela planul patrat se trece uneori la octogon prin patru absidiole aşezate la colţuri, ca la thermele romane. Rareori treflate sau rotunde. In mijloc se află piscina de formă octogonală sau de aceiaşi formă ca a baptisterului; era sapată cu un parapet sus şi un loc pentru preot; uneori un ciborium.

Capelele funerare. Capelele numite funerare sînt tot rotonde, ele imită unele morminte romane. Se clădesc şi'n timpul creştinilor pentru familiile imperiale, astfel e Sf. Constanţa.

Acest plan s'a întrebuinţat foarte mult alături de acel basilical; toate au o cupolă. Uneori planul se complică prin trei eşituri formînd ramurile unei cruci. Planul baptisterelor înglobate în patrat apare des în Syria, aici bolta ia imediat locul şarpantei lipsind lemnul şi regiunea fiind bogată în peatră.

Octogonul poate fi şi un plan în formă de cruce. La Binbirkilisse, o localitate vestită în Asia mică prin numărul considerabil al ruinelor monumentelor religioase, s'a întrebuinţat des octogonul. Era clădit în patru diagonale, iar ferestrele în alte patru; deci era un octogon în diagonalele unei cruci, astfel că la un braţ al crucei era absida, iar la celalt intrarea. Biserica era mică, a servit deci ca martyrium sau mormîntul unui sfînt.

Importantă este descrierea unui asemenea plan în scrisoarea lui Grigorie de Nyssa către Episcopul Amphilocius din Ikonium. Reconstituindu-se planul de către Bruno Keil s'au observat unele

deosebiri de octogonul precedent, la care toate arcurile stau la colţuri; la Nyssa exista un peristyl de 40 coloane.

Asemănătoare cu octogonul din Nyssa erau biserica Apostolilor din Constantinopol şi Mausoleul lui Constantin. După modelul ambelor tipuri s'au clădit şi altele, aşa octogonul dela *Soasa* şi *Ulu Bunar* (fostă Isaura); ultimul, descris de Fritz Knoll, are aceiaşi formă şi dimensiuni aproape ca acel din Binbirkilisse; altele dela *Hierapolis* şi *Derbe*.

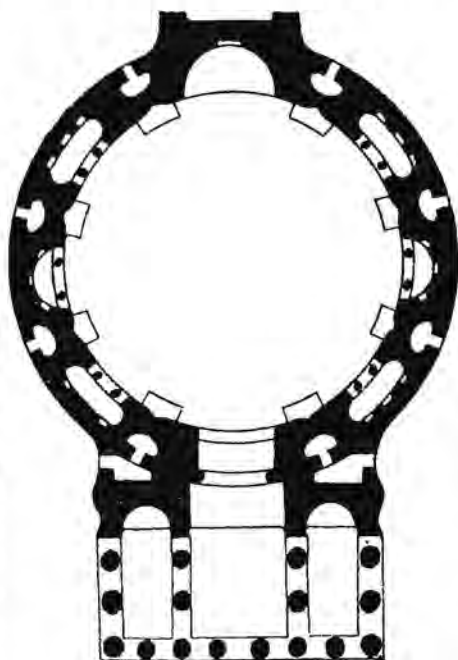

Fig. 4.
Pantheonul din Roma.

Aceste toate n'au galerii, în cît putem deosebi un al doilea tip de octogon cu tribune, descris de Grigorie de Nazianz în cuvîntarea dela moartea tatălui său, episcop înaintea sa († 374).

Paralele siriene s'au clădit înca de timpuriu. Constantin cel Mare, la începutul secolului al IV, a ridicat un octogon în *Antiochia* cu tribune, început la 331.

Un alt octogon oval s'a găsit la *Wiranscheir* în Nordul Mesopotamiei aproape de Diarbekir, care are tribune.

In ce priveşte origina clădirei octogonale putem afirma că, deşi la Roma se găseşte acest tip architectonic (fig. 4), el a venit dela Greci, iar aceştia l-au luat din Orient. In epoca creştină, mai ales în Asia mică, se vede influenţa orientală şi din mărturisiri. Diaconul Marcos în „Vita Porphyriis" spune că acest episcop de Gaza a clădit biserica din reşedinţa sa după modelul templului iudeilor; ori această biserică era rotundă şi cu două portice. In regiunea apropiată a Palestinei se găsesc monumente, ca fîntîna lui Abraham din Ascalon sau fîntîna lui Hiob dela Kapernaum, care sînt octogoane.

Octogonul capată curînd o întindere însemnata. Astfel se gaseşte din Armenia, clădirele turceşti ale Seleucizilor, la Sultanieh în N. W. Persiei şi până la Roma, unde deseori bolta se sprijina pe clădiri circulare, dacă nu octogonale.

3. **Basilica cu cupolă.** Basilica cu cupolă este o basilică obişnuită, dar şarpanta este înlocuită printr'o bolta, o cupolă deasupra leagănului nave principale.

Ca tip se poate lua biserica II din Binbirkilisse, printre cele mai vechi; reprezintă un tip deosebit avînd în locul porticului mic un narthex adevărat şi tribune; are doua şiruri de coloane şi o absidă.

Ca tip premergator este acea din *Nikaia*, construita din cărămidă, iar ca tip desvoltat este basilica dela *Kodscha Kalessi* lîngă Kesteli. Construită din peatră cubica, e tipul presbyteriumului: absida cu transept cu arc de triumf în potcoavă; în colţul din dreapta din faţa bemei se ridică un turn, zidurile trecînd peste coperiş ca un tambur. Iar deasupra navei principale se ridică bolta asemănătoare cu acea dela Biserica roşie din *Bischai*, (Egipt), care e o calotă. Kodscha Kalessi a fost o mînăstire; ori întemeetorul lor în Asia mică, Vasile cel Mare, s'a reîntors în patrie la 357, după ce vizitase mînăstirele din Egypt, Syria şi Mesopotamia. Strzygowski o dateaza cu cîţiva ani înaintea lui 400 d. Chr.

Deci basilica cu cupolă apare poate încă din secolul IV, daca nu sigur pela începutul secolului al V-lea.

Cupola, care se bazeaza pe un plan circular, se cladeşte pe planul dreptunghiular al naosului. Trecerea se executa de architecţi prin mai multe procedee. Cel mai vechi e acel al nişelor, care aşezate la colţurile patratului îi maresc numărul laturilor tinzînd a le micşora laţimea şi a se apropia de forma circulară. Un astfel de exemplu este la basilica Clemens din Ankyra (Galatia) din secolul al IV.

Mai tîrziu se introduc *pendentivii*; se înalţa 4 arcuri pe cele 4 laturi, iar locul dintre arcuri formează triunghiuri sferice, ale căror laturi superioare unindu-se dau un plan circular.

Cupola se reazimă direct pe edificiu, eşind în relief înafara şi dînd un aspect masiv şi greoiu basilicei; aşa se prezinta toate basilicele anterioare şi mult înca posterioare lui Justinian.

După Justinian, şi chiar în timpul lui ca cel mai vechi tip:

Sf. Sofia din Salonic, cupola începe să se înalţe, ridicîndu-se deasupra edificiului prin intermediul unui cilindru sau prizme, numit *tambur*. El serverşte pentru luminat, străbàtut fiind de ferestre; pe de altă parte dă o înfăţişare deosebită contribuind la înfrumuseţarea plasticei monumentale.

4. **Biserica cu cupolă în cruce**. Al patrulea tip de biserică creştină e biserica cu cupolă cu planul în cruce. Acest tip se aseamănă cu anteriorul, dar se deosebeşte prin faptul că cele două arcuri de sub cupolă dela nord şi sud se deschid departe în lături, în cît se proectează şi'n afară ca braţele unei cruci. Crucea e alcătuită dintr'un braţ lung rezultat din prelungirea naosului spre narthex şi absidă, şi un altul transversal prin dreptul transeptului prevazut cu arcuri la mijloc.

Dacă sînt şiruri de susţinătoare, coloane sau pilaştri, ale tribunelor, atunci rămîn în catul de jos neîmpedicînd sus braţul crucei. Acest tip Strzygowski vroia sà-l pue înainte de Justinian. La bază era un pătrat cu mai multe feţe la colaterali; urme sînt în Palestina, Pisidia şi la biserica Babuda din Syria. Asemenea mormîntul din Hermessos avea un portic cu coloane, un spaţiu în lung acoperit şi o absidă semirotundă, iar pe laturi doua nişe desvoltate. Aceste nişe mărindu-se mereu au ajuns absidiole, apoi adevărate abside ajungînd aproape în mărime pe cea principală spre est şi formînd cu ea o cruce.

Crucea fiind un simbol s'a întins foarte mult mai ales în secolul al IV, cu deosebire în picturi, lucrături în lemn şi a trecut şi în architectură. Isvoare ne vorbesc despre aceasta: Sf. Ambrosius pune în inscripţia bisericei Sf. Apostoli din Milan dela 382 d. Chr. că e zidită în formă de cruce. Alt text cu amintirea crucei este cu privire la biserica lui Porphirion din Gaza. Aceiaşi formă se găseşte cu mult anterioară creştinismului în Palestina; aşa este fîntîna lui Iacob din Sichem; dar tipul n'a prins de cît în arta creştină.

Un alt tip asemănător cu planul în cruce este sanctuarul treflat, atît de întrebuinţat în Egipt, dar care îşi are origina din Syria.

Cel mai de seama exemplu de biserică cu cupolă în cruce este *Sf. Ioan* din Ephes; unul din monumentele cele mai vechi de acest tip, dar asupra căruia a fost multă discuţie, de oarece suferise multe transformări ulterioare.

De acelaş tip şi anterioare lui 500 d. Chr. sunt bisericele tăiate în stîncă din Asia mică, care se găsesc dela Amaseia Capadociei pînă pe coastele sudice. Mai vestite sînt acele dela *Ajasin* din Phrygia; la *Ilamusch* lîngă Konia, la care exteriorul nu este vizibil fiind săpat în stîncă.

Apoi bisericele din *Firsandyn* sau Tschanlkilisse lîngă Akserai, *Philippi* din Macedonia, Myra din sudul Anatoliei.

* * *

Dintre toate tipurile de biserici enumerate pînă acum cele mai vechi, basilica şi octogonul, au rămas în desuetudine, clădindu-se în tot decursul artei bisantine după ultimele planuri: biserica cu cupola sau cu planul în cruce, ce rămîne specifică din secolul IX.

La această preponderenţă credem că au contribuit mai multe motive. Crucea era simbolul creştinismului, era deci firesc să placă atît de mult şi'n architectură. Cupola, adusă din Orient, a predomnit odată cu toate gusturile importate din aceiaşi regiune, care a influenţat considerabil arta bisantină. In fine atît cupola cît şi forma de cruce dădeau un aspect deosebit şi armonios în acelaş timp, mulţamind gustul artistic prin o plastică aleasă monumentală.

C. Cronologia şi topografia monumentelor.

1. Cele mai vechi. Se clădeau biserici proprii de creştini chiar înainte de Constantin; urme însă nu ne-au rămas fiind construite dintr'un material uşor friabil.

Constantin cel Mare clădeşte biserici în mai tot imperiul roman. Acele din capitala sa, Constantinopolul, se cunosc puţine; aşa e basilica *Sf. Apostoli* şi primele zidiri ale bisericelor *Sf. Irena* şi *Sf. Sofia*, refăcută mai tîrziu de Justinian. Mai toate au plan basilical.

Un alt monument e biserica lui Constantin dela *Sf. Mormînt*, care s'a pastrat; e formată din trei edificii distincte, deseori arse şi reparate, în cît nu constitue un model fidel al artei constantiniene.

Mai apropiată e biserica *Naşterei* dela *Bethleem*, care are deasemeni unele adaosuri, şi biserica din *Andaval*. Octogonul lui

Constantin din *Antiochia* începe a se clădi pela 331; e cel mai vechi tip de biserică rotondă; e prevăzut şi cu tribune.

Strzygowski datează ca făcînd parte tot din sec. IV un alt octogon oval dela *Wiransheir* aproape de Diarbekir, în nordul Mesopotamiei ca cel mai estic model. El mai atribue secolului al IV basilica cu cupolă *Kodscha Kalessi* lîngă Kesteli pe muntele Taurus, descrisă anterior. Headlam şi Wulf o pun în sec. V; Strzygowski aduce ca argument apariţia pe capitelurile coloanelor a unor volute caracteristice secolului III şi IV.

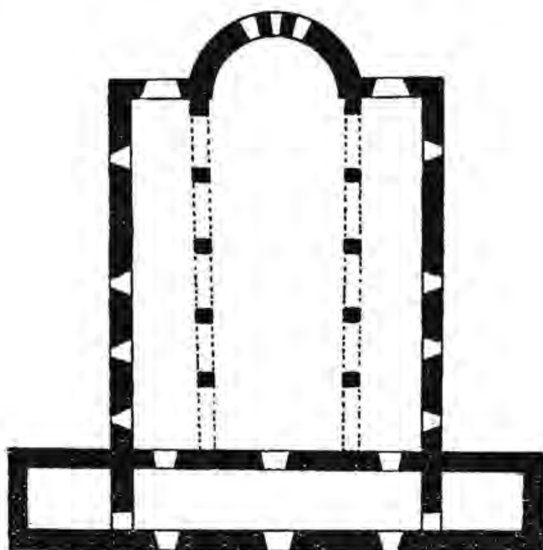

Fig. 5. Biserica 2 dela Binbirkilisse.

Acelaş datează unele biserici dela Binbirkilisse ca ante-constantiniane. Chronica din Edessa vorbeşte de vechimea bisericei din Asia mică, una o pune la anul 201 d. Chr.

Unele biserici dela Binbirkilisse, ca II şi VII (fig. 5) arată sigur secolul IV prin introducerea galeriilor laterale şi a narthexului închis.

La *Ütschajak* există un dublu martyrium din acelaş secol, cînd apar şi alte multe morminte de martiri. Din aceiaşi epocă basilica cu cupolă dela *Jürme* (Galatia).

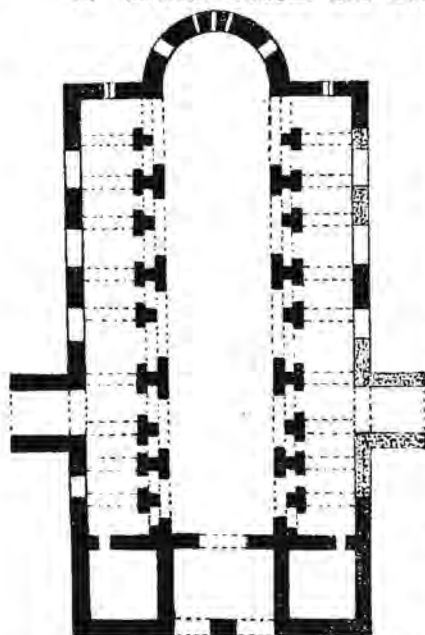
După texte mai aparţin biserica Porphirion din *Gaza*, terminată în 401 şi *Sf. Apostoli* din Milan cu o inscripţie dela 382.

Intre clădirile civile putem enumăra *Hippodromul* lui Constantin din capitala sa şi palatul lui Dioclițian din *Spalato* (Dalmația), dela care au mai rămas urme destul de vizibile până azi.

Asupra datării monumentelor în genere este totdeauna de observat multă circumspecțiune, pentru că dacă nu avem texte sau inscripții, caracterele stilului ne pot înşela uneori chiar cu secole. Multe din monumentele enumerate ca aparținînd secolului IV pot fi mai nouă, căci mai lesne ne vine a crede cu această supoziție de cît una contrară.

Mai sigure sînt monumentele din secolul V şi începutul secolului VI pînă la Justinian, pe care le vom înşira acum după regiuni.

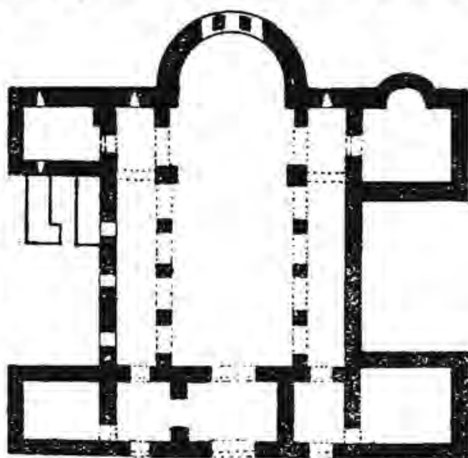
2. **Monumentele din Orient**. In Orient creştinismul şi-a avut sediul în primele lui începuturi, căci doar în Orient s'a născut; aici se păstra o tradiție, poate cea mai veche, artistică, era deci firesc ca să se clădească monumente şi cu deosebire religioase. Toate condițiunele naturale şi umare concurau; un climat favorabil, bogăție în lemn, peatră şi pămînt pentru cărămidă, o populație ferventă religioasă şi bogată—au adus o comandă îmbelşugată chiar din aceste prime secole ale artei creştine.

Fig. 6. Biserica dela Binbirkilisse.

Asia mică. In Asia Mică găsim toate tipurile de biserici: basilica helenistică, basilica cu cupolă şi cu plan în cruce, caşi diferite clădiri rotunde. Ele au fost studiate de numeroşi savanți ca: Wulf, Croufoots, Smirnov, architectul Fritz Knoll şi mai ales Iosef Strzygowski în lucrările sale „Orient oder Rom" şi „Klein Asien".

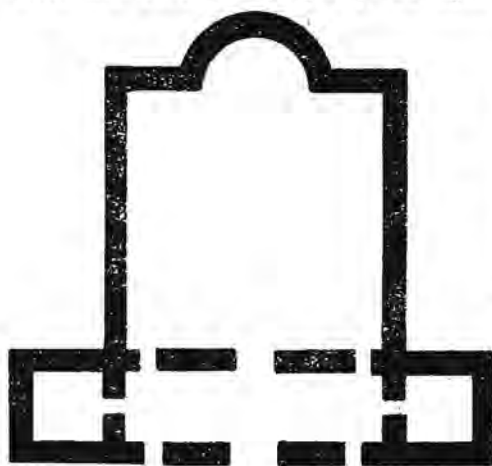
Cele mai numeroase, vre-o 50, s'au descoperit din ruine la

Binbirkilisse, care şi înseamnă în limba turcă o mie şi una de biserici. Sînt mai toate basilice şi au fost numerotate I, II, III etc. pentru a se deosebi în studiere. Ele aparţin prin faţadă clădirilor syriene şi prin material grupului syro-nordafrican (fig. 6 şi 7).

Fig. 7. Biserica 32 dela Binbirkilisse.

Foarte asemănătoare acestora este o basilică dela *Iedikapulu* cu o singură navă: o dublă biserică dela *Ütschajak* clădită din cărămidă.

De un alt tip helenistic, care provine din templele greceşti prin transformarea peripterului în zidurile bisericei, aparţin numeroase biserici ca: basilica dela *Aladscha Kisle*, pe care Strzygowski nu ştie sigur dacă s'o fixeze în secolul al IV sau al V-lea; bisericele din *Sagalassos* şi *Gül-bagtsche*. Bisericele din *Cilicia* s'apropie şi de tipul sirian.

Fig. 8. Diner din Frigia.

In sudvestul Asiei mici se găsesc basilici, care s'apropie de tipurile dela Binbirkilisse şi acele dela sud; sînt basilicele isaurice dela *Elingirif Dagh*, *Derekjöi*, *Öreni* lîngă Karakodscha; biserica în formă de cruce dela *Beget Jökosu* lîngă Iatagan: biserica dela *Ulubunar* (Isaura) se caracterizează printr'un narthex complect.

Mai există şi un al treilea tip oriental, care spre deosebire de bisericele helenistice cu narthex sau atrium la intrare, au faţade cu turnuri laterale. Aşa e biserica dela *Tschardagh-Kjöi*, importantă şi prin arhitectura externă sau la *Diner* în Phrygia (fig. 8).

Dintre monumentele ronde s'au găsit octogoane cu plan central la *Soasa* şi *Ulu-Bunar* asemănătoare cu'n alt tip dela *Binbirkilisse*; apoi acele dela *Hierapolis* şi *Derbe*.

Basilici cu cupolă s'au găsit iarăşi la *Binbirkilisse*, iar premergătoare este acea din *Nikaia* de cărămidă; asemănătoare sînt la *Kranitelides* şi *Kesteli*; apoi *Adalia* cu Dochmamin-Djamissi.

Biserici cu cupolă în cruce în Asia mică înainte de 500 sînt la: *Myra* în sudul Anatoliei la *Dere Aghzy* (fig. 9), *Hermessos*

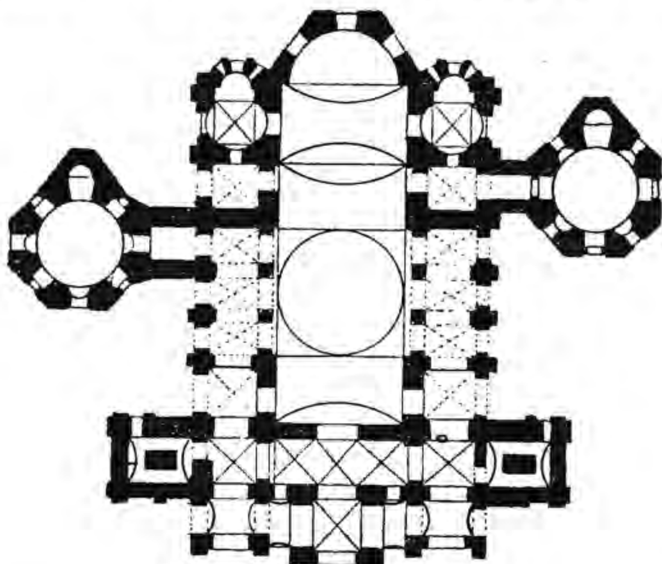

Fig. 9. Dere-Ahsy din Cilicia.

în Pisidia. Bisericele tăiate în stîncă, atît de numeroase, aparţin aceluiaşi tip.

Ele se găsesc dela *Amaseia* Capadociei până în sud; astfel la *Ilamüsch* la S. E. de Konia, *Ajasin* în Phrygia; sau biserica în peşteră dela *Geröme*. O formă deosebită de cruce la *Scupi* din Capadocia (fig. 10), cu tipurile asemănătoare dela *Sivir-Hissar* şi Panaghia din *Tomarza*.

Syria şi Arabia. In Syria este o desvoltare deosebită a religiei creştine în decursul sec. IV—VI. Era un mediu bogat şi o populaţie inteligentă şi devotată religiei. Se păstrase în Syria o cultură şi tradiţie locală, care intrase în luptă împotriva clasicismului helen reprezentat de Constantinopole: dar tendinţele

naţionale au ajutat mult la triumful creştinismului, natural ostil culturei clasice păgîne.

In Syria apar o sumedenie de monumente în vre'o 100 oraşe, concentrate în jurul unor centre mai vestite încă din antichitate, ca Antiochia de pildă; ele au fost însă depopulate şi ruinate la venirea Arabilor şi Perşilor, în cît vechea civilizaţie reesă azi în urma cercetărilor care se fac de savanţi şi comisiuni speciale ale expediţiilor ştiinţifice.

Aceste ruini au fost explorate şi descrise mai întăi de De Vogüé în lucrările sale „Les églises de Terre Sainte" (Paris 1860), „La Syrie centrale"; de Laborde, Anton Baumstark şi alţii, iar de curînd de misiunea americană „Pinceton Uneversity".

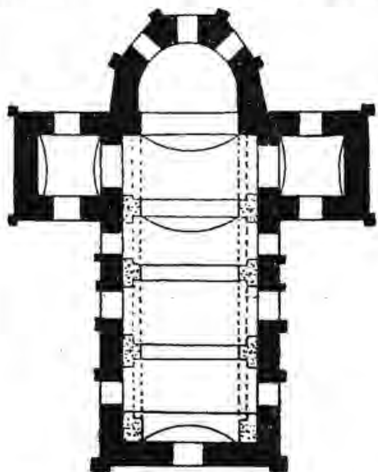

Fig. 10. Scupi din Capadocia.

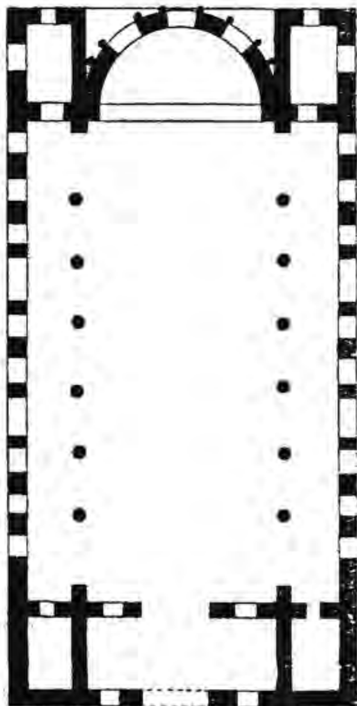

Fig. 11. Turmanin (Syria).

Din punct de vedere al influenţelor monumentele siriene-se pot împărţi pe regiuni. Litoralul dela Antiochia la Gaza şi Cisjordania sînt helenistice prin apropiere de mare şi insulele greceşti din Archipel; Nordul preferă mai mult orientalismul caşi regiunea Hauran; la est regiuni inferioare din punct de vedere artistic. Planul bisericelor e'n deobşte basilica cu 3 sau 5 nāvi, construită din peatră; cărămida e importată; sînt şi clădiri ronde, mai ales cele mai vechi; caracteristic tipului oriental e faţada frumos ornată şi flancată de două turnuri.

Cele două sisteme, al basilicei şi al edificiilor cu plan central, se găsesc perfect armonizate la basilica cu plan în cruce *Sf. Simeon Stylitul*, între Alep şi Antiochia. E formată din o curte octogonală, din care pornesc în cruce 4 basilici cu cîte 3 năvi; de admirat sînt arcadele, cele două rînduri de colonete lipite la păretele extern al absidei estice şi mai ales înălţarea cupolei circulare pe un plan patrat sau octogonal.

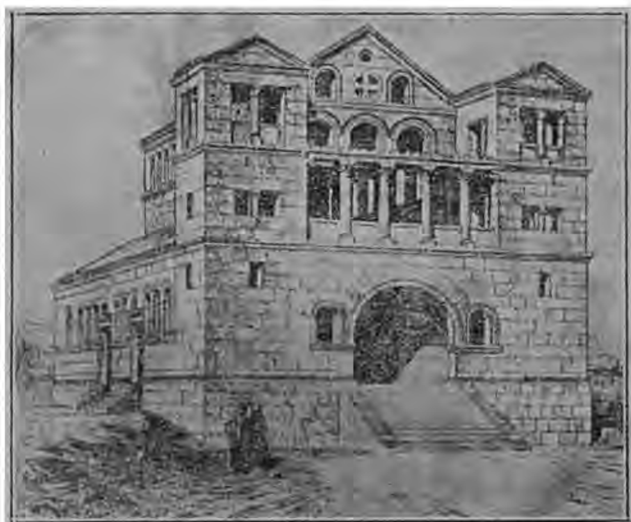

Fig. 12. Faţada dela Turmanin (după Vogüé).

Un alt monument vestit este şi basilica diu *Turmanin* (fig. 11) una din cele mai frumoase biserici prin plastica monumentală în deosebi; are o faţadă cu mai multe caturi (fig. 12) ornate cu ferestre din două băi, galerii cu coloane şi o uşă principală arcuită în arc cintrat, la care se parvine printr'o scară cu 14 trepte largi. Două turnuri laterale întrecînd înălţimea bisericei, îi dau un aspect de măreţie şi putere.

Alte asemenea basilici s'au mai găsit la *Roueiha, Baquza* (fig. 13), *Mchabbak, Bakhira, Zebed, Deir Seta, Qualb-Luzeh* (fig. 14) *Diarbekir* (fostă Amida), *Rusafah, Tur Abdyn* cu mai multe biserici (fig. 15 şi 16), *Behio, Dara*, (fig. 17) etc.

Bisericele de pe coastă, asemănătoare şi cu cele din Cilicia Asiei mici, sînt de tip helenistic; în deobşte ele au deci un atrium sau narthex.

Citâm basilica cu cupolă dela *Kasr-Ibn-Wardan* (fig 18), clădită la începutul sec. IV şi asupra căreia vom reveni.

Clădiri ronde sînt bisericele cu plan octogonal dela *Bozra* şi *Ezra* dela începutul secolului VI, martiryon din Rusafah şi biserica Fecioarei din Amida.

Arabia. In Nordul Arabiei, deci în vecinătatea şi sub influenţa Syriei, Arabii Sabeeni se creştinează şi clădesc biserici. Astfel e monumentul dela *Mschatta*, pe

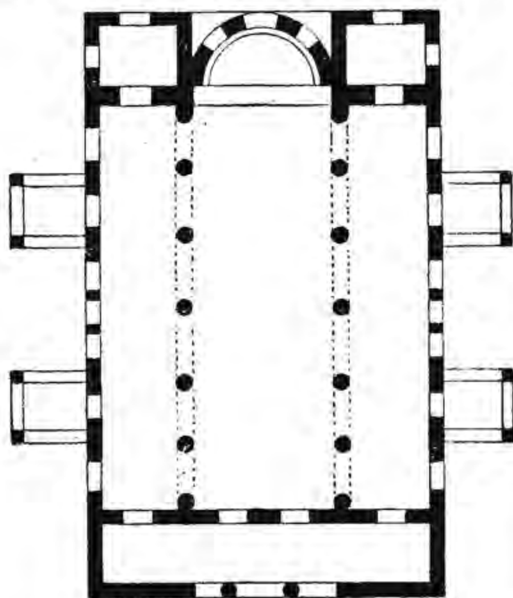

Fig. 13. Bacquza (Syria).

Fig. 14. Qualb-Luzeh (Syria).

drumul Damasc-Meca, cu influenţe mai mult persane; e o îngrămădire de construcţii în cuprinsul unei largi incinte.

Mai interesante sunt două săli, una de formă basilicală şi alta treflată cu cupolă amintind planul triconc originar în Syria din sec. V; dacă admitem vechimea sec. IV. au o mare importanţă.

Mai tîrziu, în secolul III, un alt stat arab creştin se întemeiază la confiniile Babyloniei, acel al Lakmizilor, ale căror monumente se cunosc mai puţin.

3. **Egiptul.** Poate nicăeri ca'n Egipt n'a triumfat mai mult

creştinismul, dar atenţia oamenilor de ştiinţă a fost atrasa mai mult spre Egiptul vechi.

Monumente apar din două epoci: secolele IV-V şi altele mai nouă din secolele VI-VII; cunoscute sunt de cînd au fost studiate de misiunea franceză a lui Cledat, care a făcut cercetări la Bauit cu roade frumoase.

De la venirea Arabilor nu se mai pomeneşte de aceiaşi fervenţă religioasă, putem spune uimitoare, în cît dispar şi monumentele religioase. Le vom enumera pe cele principale şi după epoca lui Justinian, căci mai departe n'o să mai revenim.

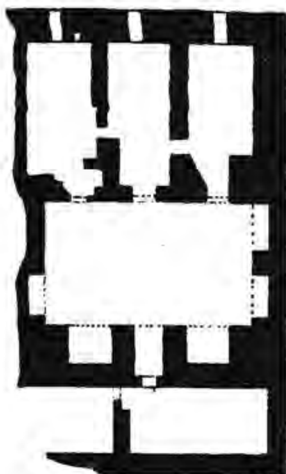

Fig. 15. Mar Ibrahim din Tur Abdyn.

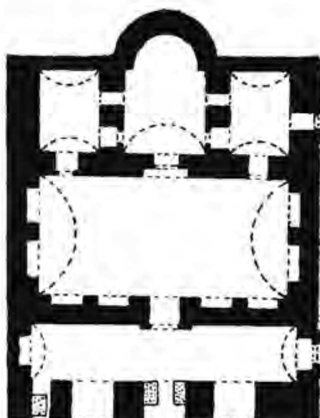

Fig. 16. Mar Iakub din Salah.

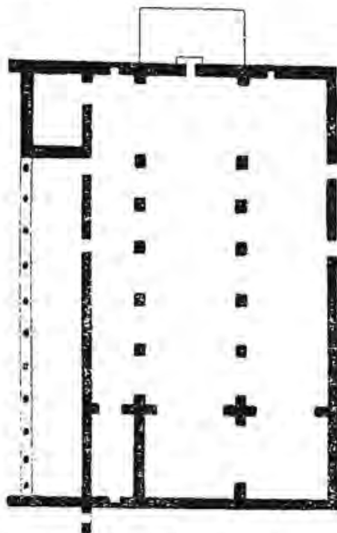
Programul bisericelor egiptene este o variaţie a basilicelor cu 3 abside; au un plan treflat, după unii originar din Syria. Unele se'nfundă în munţi ca un speos sau hemispeos, o influenţă locală a artei vechi egiptene.

De asemenea din secolul al III se desvoltă o artă naţională, coptă; subiectele sînt helenistice, iar technica orientală; spiritul egiptean se mai poate observa şi la construcţia zidurilor faraonice cu arcade eliptice, cintrate şi ogivale.

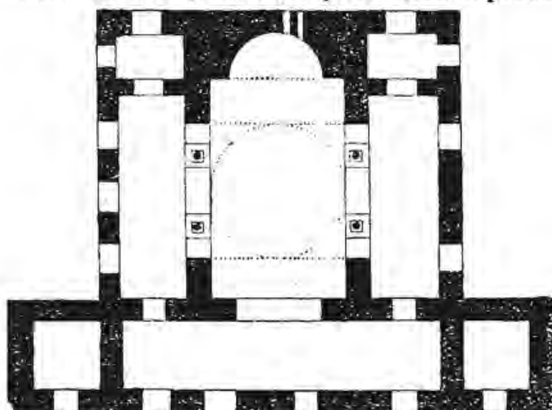
Un centru principal a fost *Alexandria*, dar nu ni s'a pastrat nici un monument sub forma veche a epocei, de cît vaste cisterne subterane. Din prima epocă, secolele IV-VI, face parte vestitul sanctuar dela Abu Mina, *Sf. Mina,* o basilică clădită de Arcadius în secolul V cu trei năvi, baptisterul octogonal, basilica

cimiteriala şi o altă basilica cu două abside opuse, toate scoase la iveală de Kaufman. Iar din a doua epocă, secolele VI-VII, cea mai principală este biserica *Sf. Ieremia* dela Saqquara, de asemenea o basilică cu atenansele mînăstireşti.

După Strzygowski, care pomeneşte de ele prin comparaţie cu basilica dela Kodscha Kalessi, de origină foarte veche ar fi şi basilicele cu cupolă dela *Amba Schenute* şi Biserica roşă din *Beschai;* bolta acestora e o calotă, pe care Vasilie cel Mare întorcîndu-se în patrie la 337 ar fi adus-o în Anatolia. Din secolul VI mai sînt bisericele din pustiul Nitriei: *Sf. Macarie, Suriani* şi *Baramus* sau biserica *Abu-Sorgah* din Cairo (fig. 19).

Fig. 17. Behio (Syria).

Un alt colţ creştin a fost şi Muntele *Sinai*, unde s'au găsit mai ales numeroase manuscrise religioase cu miniaturi artistice. In ele se observă gustul pentru stilul monumental şi elemeniente orientale, dar şi tradiţia pitorească a procedeelor antice se adaptează operelor creştine. Biserica M-rei Caterina, cu mozaicuri din secolul VI, are planul basilical cu narthex închis. Se cuvine să mai amintim de pînzele creştine descoperite în număr mare la Antinoe.

Fig. 18. Kasr-Ibn-Wardan (Syria).

4. Orientul european. In imperiul roman de răsărit creştinismul s'a întins cu repeziciune, monumentele religioase apar numeroase, datorită în cea mai bună parte curentului din capi-

tală şi legăturelor cu Orientul prin portul Salonicului de pildă. Deşi Constantin cel Mare a clădit mult în Syria, la Antiohia şi Jerusalem, n'a neglijat nici capitala. Se poate vorbi chiar până la Justinian, de-o puternică mişcare artistică, rezultată din ciocnirea diferitelor curente în luptă şi cu tradiţia păgînă, pastrată încă de unii împaraţi necreştini.

Monumente profane înfrumuseţau *Constantinopolul:* pieţe înconjurate de portice ca forul lui Constantin sau Augusteonul, coloane şi arcuri de triumf, cisterna Maxima (407), Poarta de aur (447) sau enorma cisternă a Pulcheriei desfăşurata pe o suprafaţă de 1063 m. 2; apoi se clădesc în două etaje cu nenumărate

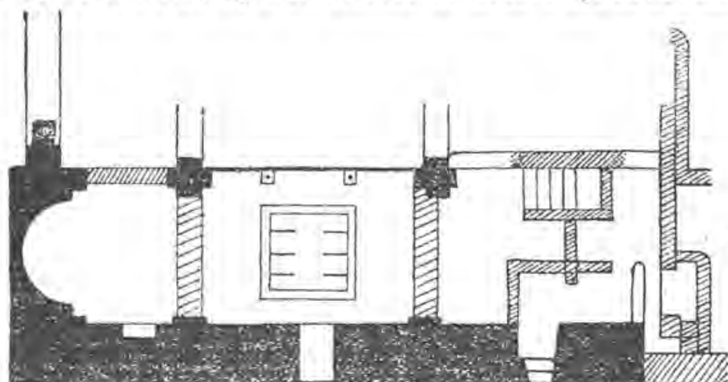

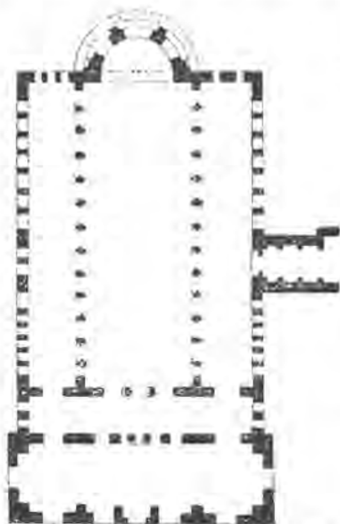
Fig. 19. Narthexul dela Abu-Sorgah din Cairo.

coloane, ca admirabilele cisterne dela *Bin-bir-Direck* pe o suprafaţă de 20293 m. 2. In aceiaşi epocă se produce evoluţia capitelului în Constantinopol, de unde se va răspîndi în întreaga lume bizantină. Dela capitelul compozit corintian se ajunge în secolul V la tipul nou, *teodosian,* din foi de acant spinos, aşezate ca bătute de vînt în aceiaşi direcţie sau în două rînduri de cîte opt foi. In acelaş timp se adaogă deasupra un impost, adică un trunchi de piramidă cu vîrful în jos, unit cu capitelul şi formînd astfel un element; capitelul-impost, ce apare întâi în 528 la Bin-Bir-Direk.

Dintre vechile clădiri religioase din timpul lui Constantin cel Mare nu ni s'a pastrat nici una; descrierea lor se găseşte la unii din scriitorii timpului. Cea mai însemnată era biserica S-ţii Apostoli, de forma unei cruci, precedată de atrium şi narthex; la 546 fu refăcută de Justinian, transformată mai tîrziu de Turci în mos-

chee. Dela 463 datează basilica *St. Ioan din Studion*, în plan helenistic cu atrium, trei năvi şi tribune, capitelul teodosian apare cu bogăţie, alături de compozitul cu capete de vultur. S'a pastrat încă atriumul şi narthexul cu minunata sa faţadă, cu un pridvor vestic pe coloane de marmoră, o simetrie perfectă între deschizăturele spre atrium şi naosul cu trei năvi. [1]) Poate de aceiaşi formă să fi fost şi St. Irena cea veche construită de Marcian (450—457), caşi St. Irena lui Justinian; la Blacherne era o St. Maria basilică zidită de Pulcheria lui Marcian la 451 şi altă circulară adaosă de Leon I (457-474).

Al doilea mare centru al imperiului fu *Salonicul*, cu un loc însemnat în arta bizantină; aici apar diverse tipuri arhitectonice şi'n deosebi a primit şi răspîndit în toată Grecia tradiţia helenistică, alături de influenţele orientale, cărora le era deschis portul chalcedonic. La Salonic s'a format tipul bisericei cruciforme cu catehumene deasupra narthexului şi cu pridvor anterior sau lateral. Cea mai veche clădire din Salonic este rotonda *St. Gheorghe*, fost hipogeu roman, face tranziţia dela originele greco-romane la arta bizantină. Planul circular era prevăzut cu opt uşi patrate în interior, una din ele s'a afectat intrării de creştini, cînd au transformat clădirea adăugîndu-i o galerie circulară dintr'un portic pe coloane. E împodobit cu cele mai vechi mozaicuri ale Salonicului, dela începutul sec. V, anunţînd stilul monumental; sunt vestite în deosebi prin frumuseţea ornamentaţiei, bazată pe motive alexandrine, paseri şi fructe.

Fig. 20. Eschi-giuma din Salonic.

Toate celelalte biserici ale Salonicului sunt în plan dreptunghiular. Depe la mijlocul secolului V — de cînd Diehl presupune că datează mozaicurile — trebue considerată *Eschi-giuma*, identificată cu biserica S-ta Maria Acheiropoitos sau S-ta Paraschiva

1) L. Bréhier, «L'art bysantin», p. 188.

(fig. 20). Este o basilică asemenea celor din Roma şi Ravena, cu un dublu narthex, trei năvi şi o absidă; arcadele tribunelor şi ale parterului şi curburile triplei băi a narthexului sunt acoperite cu mozaicuri „de-o eleganţă şi graţie incomparabile" (Diehl). In cinstea patronului s'a ridicat biserica *Sf. Dumitru* pela începutul sec. V, pe mormîntul sfîntului (fig. 21); în plan basilical de mari dimensiuni — 33 m. lăţime la naos, —avea atrium cu fială, narthex şi trei năvi cu transept; distrusă de un incendiu în 1917, era „cea mai frumoasă basilică din Orient" (Bréhier). Anterioară veacului VI, cu toate semnele de cărămidă cu monograma lui Justinian, este *S-ta Sofia* (fig, 22). Considerată ca un compromis între basilică cu cupolă şi cruce greacă, are un narthex împărţit în cinci compartimente prin arcuri dublouri, naosul cu trei năvi şi trei abside; resimte puternice influenţe orientale şi prin decoraţia capitelurilor.

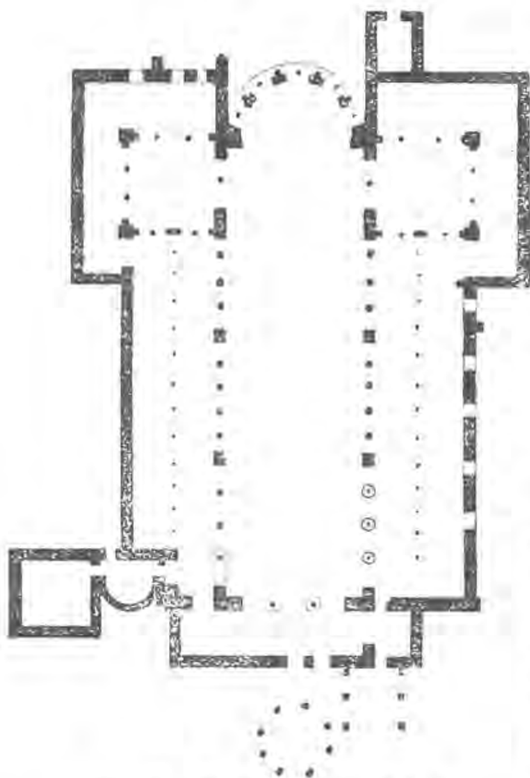

Fig. 21. Sf. Dumitru din Salonic.

După triumful Bisericei monumentele se'naltă nu numai în oraşele mari, ci oriunde erau aşezări cu creştini numeroşi. In Peloponez basilica păgînă dela *Olympia* se transformă pe timpul lui Arcadius (394) în biserică cu trei năvi şi narthex dreptunghiular, comunicînd cu exteriorul prin două uşi laterale. Spre nordul peninsulei balcanice s'au descoperit mai multe urme de biserici

creştine, pe care cercetătorii lor le consideră ca aparţinînd epocii dinainte de Justinian. [1])

Sub ruinele moscheei din satul *Klisse-cheoi* lîngă Sofia (Bulgaria) s'a descoperit o biserică cruciformă, puţin asimetrică din cauza terenului, dar importantă prin dimensiuni—44 m. lungime—şi baptister (fig. 23), De plan cruciform cu braţul vestic mai lung puţin obişnuit în Orient, are atrium şi narthex, însoţit pe laturi de două camere, din care cea sudică trebue să fie un baptister comunicînd prin două uşi cu narthexul şi naosul.

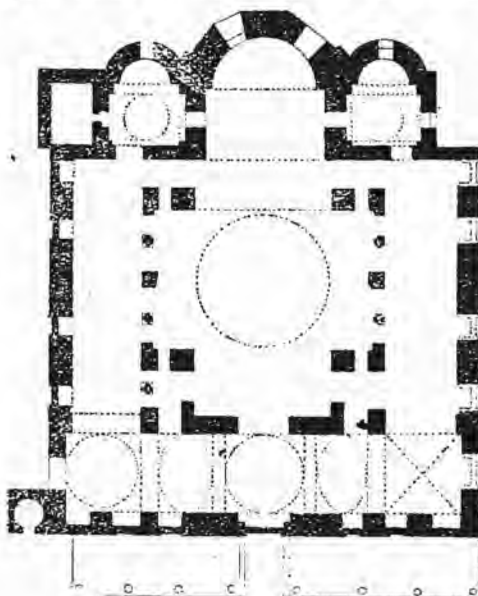

Fig. 22. Sf. Sofia din Salonic.

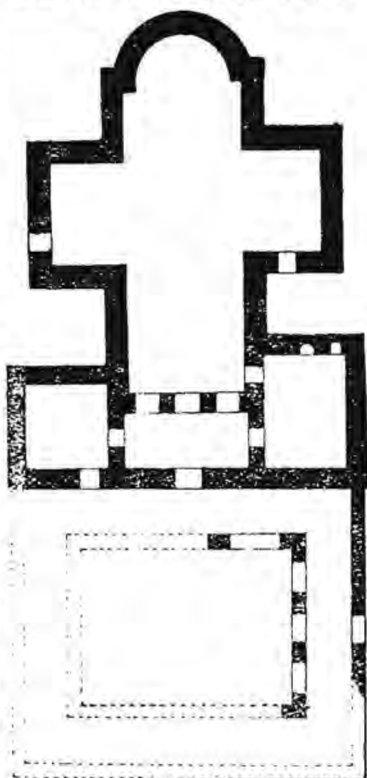

Fig. 23. Basilica din Klisse-cheui (Bulgaria)

In apropiere s'a descoperit biserica Sf. Ilie din *Firdop*, considerată ca aparţinînd tipului bizantin de basilică cu cupolă din epoca imediat anterioară lui Justinian, finele sec. V începutul celui următor (fig. 24). De dimensiuni şi mai mari, avea atrium şi narthex de forme neregulate, trei năvi dispărţite prin coloane, centrala acoperită cu două bolţi cilindrice; pe laturele narthexului două în-

1) Studiile în „Izvêstiea", organul societăţii arheologice bulgare, Sofia 1912 şi urm.

căperi depăşind faţada, servind cea nordică pentru scara turnului de deasupra, cea sudică de baptister. Basilica dela *Hissar* lîngă Filipopole, fixată în sec. V, e puţin mai mică, cu atrium şi narthex (fig. 25); avea trei nävi şi trei abside, mai tîrziu rămînînd cu două, colateralul sudic transformîndu-se în coridor prin închiderea coloanelor sudice; interesantă e apariţia camerei păzitorului în faţa narthexului. Amintim încă basilica sepulcrală din veacul IV şi alta din veacul următor de sub actuala biserică Sf. Sofia din Sofia.

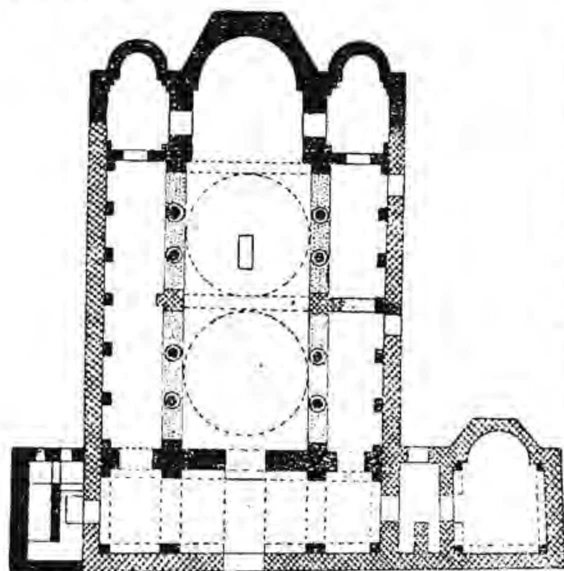

Fig. 24. Biserica din Pirdop (Bulgaria)

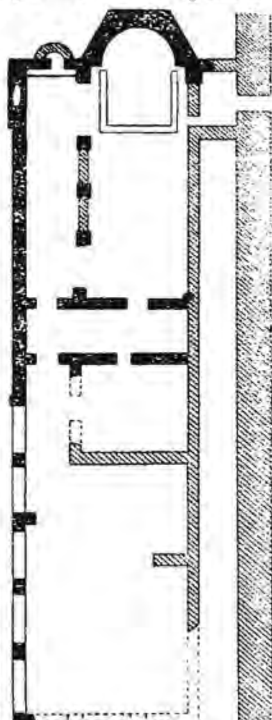

Fig. 25. Biserica din Hissar (Bulgaria)

Creştinismul pătrunsese pănă'n cofiniile nordice ale peninsulei, Dobrogea—Scitia minor — cunoaşte ordinea religioasă din primele veacuri; vechea colonie romană *Tropaeum Trajani* rîdică mai multe biserici din perioada romană şi bizantină. [1]) In centrul oraşului există o „basilica forensis" păgînă, dar care trebue să fi fost utilizată şi de creştini, mai ales după ce există aici o episcopie. Cea mai veche e probabil „basilica fără criptă şi atrium" (fig. 26) cu trei nävi la narthex şi naos, cu o singură absidă circulară, adăugîndu-i-se un pridvor cu trepte şi alte clădiri. O

1) V. Pârvan «Cetatea Tropaeum» Bucureşti 1912.

formă mai apropiată de vechile basilici avea „C" sau „Cisterna", ridicată probabil de federații germano-turanici pe temelia unei cisterne mai vechi (fig. 27) în a doua jumătate a secolului V; narthex deschis spre vest, trei năvi şi o singură absidă. Basilica de marmoră », clădită înainte de Justinian şi devenită episcopală pe vremea lui (fig. 28); are atrium cu portic anterior, narthex

Fig. 26. Basilica fără atrium dela Tropaeum-Trajani

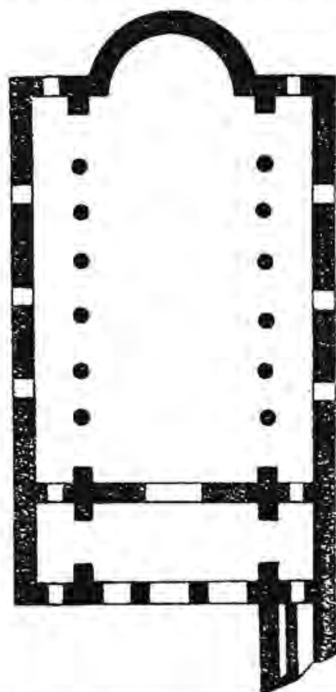

Fig. 27. Basilica Cisternă dela Tropaeum-Trajani

larg deschis larg şi acelaş sistem la naos ca anterioarele; în dreapta intrării un interesant baptister (fig. 29). Inglobăm aceluiaşi capitol şi biserica mai nouă „basilica cu dublu transept" sau „bizantină" (fig. 30) din veacul VI, de forma unei cruci, cu trei năvi şi o absidă.

5. **Africa**. Imperiul bizantin se'ntindea şi'n Africa de nord, dela Barca până'n Maroc; oraşe cu populații bogate, care aveau nevoe de biserici, mai ales de când se'ntinsese erezia donatistă. Până la venirea Arabilor regiunele africane înseamnă un centru creştin important, care a dat la iveală mulți martiri, doctori şi călugări, deşi arta e inferioară altor regiuni. Monumentele, mai ales din Algeria, au fost scoase la iveală în urma cercetărilor

unor ofiţeri franceji, trimişi în colonii ca militari, dar care ştiau să mănuiască şi condeiul. Mult timp descrierile au rămas împrăştiate în diverse lucrări, până cînd Gsel le-a strîns într'un volum „Monuments antiques de l'Algérie" (Paris 1901). El a demonstrat că foarte puţine biserici din Africa de nord sunt anterioare sec. V şi că multe au fost refăcute, dacă nu clădite din temelie în secolul VI, cînd soldaţii lui Justinian recuceresc Africa.

Iu genere bisericele africane se aseamănă cu cele din Italia şi Egipt pentru veacul IV; din această epocă sînt basilicele din *Orleansville*, *Djemilak*, S-ta

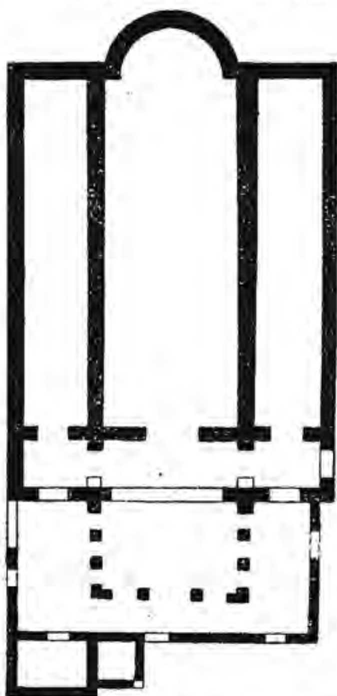

Fig. 28. Basilica de marmoră dela Tropaeum-Trajani.

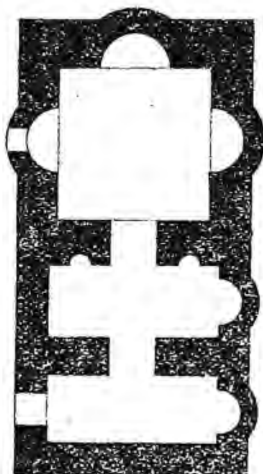

Fig. 29. Baptisterul dela Tropaeum-Trajani.

Salsa din *Tipassa* şi mai puţin sigure la Zui şi Matifu; la Tipassa basilica are trei nävi, un narthex măreţ şi un pridvor deschis cu două camere laterale. Construcţia este proastă, arhitecţii africani nu cunosc peatra lucrată „en taille", ei întrebuinţează mult moeloane şi proporţiile sunt mici; de aceia n'au rămas decît numai ruine până azi.

In veacul V şi VI sunt cele mai numeroase. Deşi Africa a avut legături mai strînse cu Roma, monumentele ei s'au desvoltat sub influenţa artei din Egipt şi Syria. In ce priveşte planul se

aseamănă cu basilicele siriene, dar fiind scoase prin cucerirea Arabilor de influența posterioară bizantină, sunt lipsite de cupolă. Sunt lipsite de atrium, care apare foarte rar; e'nlocuit printr'un narthex ce se poate construi în trei chipuri: pridvor deschis pe toată fațada vestică, ca la *Benian*, închis spre vest şi liber spre naos ca la *Cuicul* sau un narthex masiv cu cîte o uşă în mediana păreţilor ca la *Zama* (fig. 31), de fapt cel mai răspîndit. Uneori

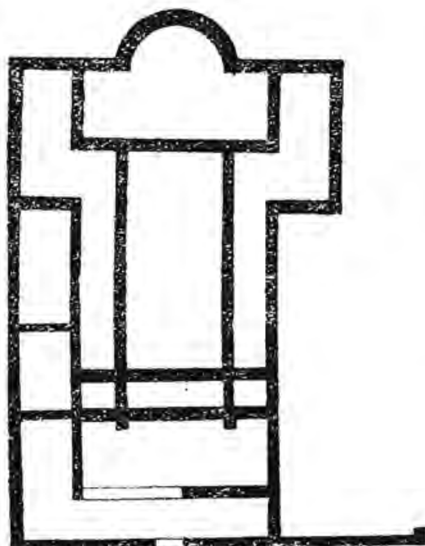

Fig. 30. Basilica bizantina dela Tropaeum.

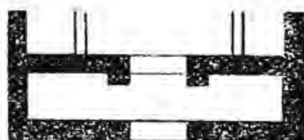

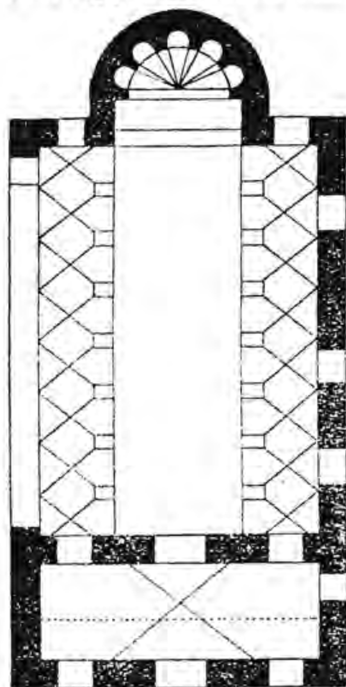

Fig. 31. Intrările la bisericele din Benian, Zama şi Cuicul (Africa).

intrarea se face direct printr'o uşă largă, fără pridvor, străjuită de două ziduri, ca la *Timgad* sau printr'un portic deschizîndu-se între două turnuri siriene, ca la *Morsott*.

In interior năvile sunt foarte numeroase: cinci la Orleansville, şapte la Tipasa, nouă la *Damus-el- Karita* şi despărţite prin coloane, pilaştri sau chiar pilaştri cu coloane acolate; acoperite numai de arcade, niciodată de bîrne dreptunghiulare. Au cîte o singură absidă circulară, ca la *Dal-el-Kus* din Kef (fig. 32), de cele mai multe ori închisă într'un cadru dreptunghiular; întrebuinţează rar tribunele, transeptul lipseşte complect, deasupra uşelor apar lunetele ca arcuri de descărcare—toate caracteristici siriene.

Ca'n Egipt apar unele clădiri în plan treflat la Aguemun, Ksar-Hellal, Henchir Damus—ce trebue să fi fost înalțate deasupra mormîntului vre-unui sfînt.

Fig. 32. Dal-el-Kuss din Kef (Africa).

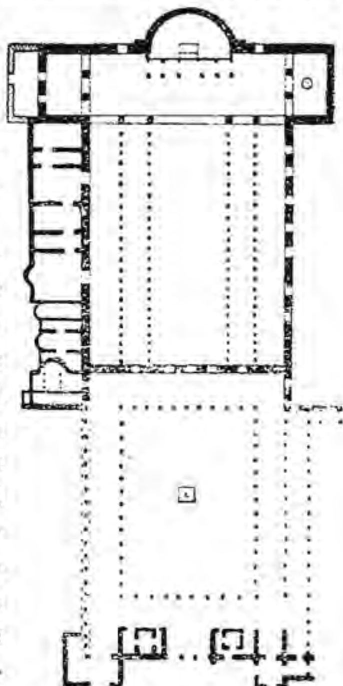
Intre cele mai însemnate monumente trebue de amintit bisericele din Cartagena, ca Damus-el-Karita cu un atrium larg în formă de hemiciclu sau basilica *Dermeh* cu cinci nävi. Biserica din *Tebessa* dela finele secolului V a dat loc la numeroase discuții: unii o presupun o basilică păgînă remaniată, Gsell că ar fi fost refăcută în sec. V, cînd s'au adăugat tribuni în lungul năvii; acest fapt ar fi necesitat o vastă remaniere în interior, pe care Lasteyrie neobservînd-o respinge presupunerea refacerei. Alte monumente: basilica din *Kherbet-Guida* (444), *Tigzirt* cu tribune ca la Qualb-Luzeh, *Siagu* cu un baptister octogonal. *Annuna*, capela din *Thabraca* cu un pavaj interesant reprezentînd în mozaic o basilică creștină din sec. IV, basilica din *Henchir-Msaadin* cu pavaje tot din mozaic sau numeroasele basilici de la *Timgad*.

Fig. 33. Sf. Agnes din Roma

6. **Monumentele occidentale.** Influența orientală s'a răspîndit până'n cele mai depărtate meleaguri ale Apusului, mai accentuat în Italia; la Roma creștinismul pătrunsese de timpuriu, importat din Orient, cu care legăturele s'au pastrat continuu fervente. Comercianți și mai ales negustori sirieni se stabiliseră în

colonii puternice în principalele oraşe ale Italiei—Roma, Neapole— în Galia şi spre nord de-alungul Rhinului; odată cu mărfurile obişnuite importau mătăsuri şi felurite ţesături, manuscrise cu miniaturi, ivorii, orfăurării şi alte obiecte propagatoare regulelor artistice din Orient. Acelaş serviciu îl aduceau călugării, monahismul îşi are lagărul în Egipt şi Syria, de unde Athanasie îl propagă şi în Apus; marii fondatori de mînăstiri în Apus au venit din Orient—călugării au fost totdeauna constructori, exercitînd o mare influenţă asupra artei. Chiar mai tîrziu la Roma influenţa bizantină înviorează în răstimpuri activitatea artistică; după Vasari însăşi Renaşterea florentină se datoreşte unei şcoale greceşti—fireşte o bună parte de exagerare, dar şi puţin adevăr.

Fig. 34. Sf. Petru din Vatican.

Cea mai veche biserică a lui Constantin cel Mare e *S-ta Constanţa* pe calea Nomentană dela *Roma*; pe un plan circular între coloane şi zidurile exterioare o galerie circulară boltită „en berceau"; uşa dela intrare avea un pridvor care se lega de zidurile ce trebue să fi format atrium. Alături fiica sa rîdică *St. Agnes* pe mormîntul tinerii cu acelaş nume; a fost mereu refăcută, dar primul plan s'a păstrat în mijlocul capelelor adaose (fig. 33): basilică cu trei năvi şi tribune pe colaterali—rar exemplu la bisericele latine. Basilica *Sf. Pudentina* din locuinţa senatorului Pudens, de mici dimensiuni, aparţine secolului IV — după tradiţie zidită de Sf. Petru—, acelaş plan basilical, vestită prin frumoasele sale mozaicuri absidiale. *S-ta Maria Antica* e o basilică cu trei năvi şi trei abside, atrium patrat şi decorat cu picturi. Cel mai desăvîrşit aspect al bisericelor occidentale îl avea *St. Petru din Vatican*, construită în sec. IV, mult modificată ulterior (fig. 34). In faţa clădirei era un vestibul patrat cu marmoră, deschis spre atrium şi cu fîntîna la mijloc, din atrium se intră în biserică prin cinci uşi, fiecare cu un nume propriu, pentru cele cinci năvi.

In veacul al V-lea planul latin apare la: *S-ta Maria Maggiore,* care imită basilica Ulpiana din Roma, de 100 m. lungime, cu un pridvor deschis printr'o triplă intrare; *St. Paulo fuori le mura,* una din cele mai mari din Roma, cu numeroase intrări; baptisterul *St. Ioan din Lateran* care făcea faţă unei alte biserici. La începutul sec. VI papa Symmachus înalţă *San Martino a Monte,* basilică cu trei năvi şi absidă unică, închisă la vest de

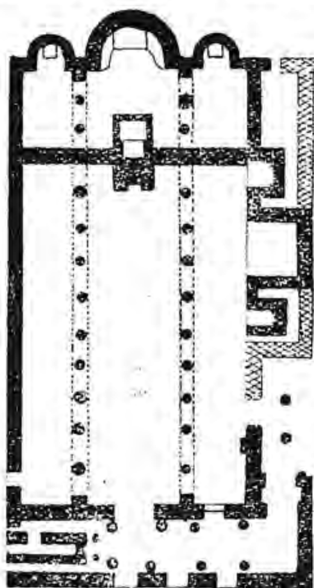

Fig. 35. Sf. Sabina din Roma.

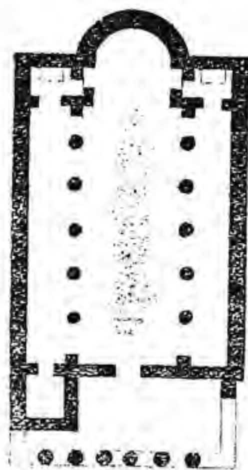

Fig. 36. Sf. Ioan dela poarta latină.

un zid plin. Mai apropiate de influenţa orientală sunt bisericele cu narthex închis: *Sf. Alexis* refăcută de Honorius III, *Sft. Sabina* fundată la 424 cu trei năvi şi trei abside (fig. 35); *St. Petro in vinculis* se deschide într'o piaţă largă, *Sf. Ioan dela Poarta latină* basilică cu trei năvi (fig 36), *St. Clement* cu un atrium desvoltat, cu trei năvi şi o absidă (fig 37).

Al doilea centru însemnat al Italiei fu *Ravena,* ale cărei monumente trebuesc în întregime aproape înglobate artei bizantine. Incă înainte de a deveni capitala exarhatului înfiinţat de Justinian, influenţele orientale se evidenţiează în clădirele veacului V şi începutul sec. VI, întrucît coasta dalmatică cunoaşte arta orientală încă dela începutul sec. IV la palatul lui Dioclițian de lîngă Salona, azi *Spalato.* Pe un dreptunghi cu perimetru de 215

m., ca într'o fortăreaţă, se desfăşoară planul regulat al incintei întărite, marilor alee perpendiculare şi împrejmuită de porticuri, vestibuluri circulare, o vastă rotondă cu cupolă, săli de ceremonii locuinţe şi un măreţ octogon sepulcral, pe lîngă alte clădiri mai mici.

Din clădirele cu care măreaţa fiică a lui Teodosiu cel Mare, *Galla Placidia*, împodobi capitala sa, se păstrează încă la Ravena mausoleul ce-i poartă numele, zidit cam pe la 450. Este o construcţie mică în formă de cruce, acoperită de o cupolă pe pendentivi, faimoasă prin luxoasele mozaicuri ce împodobesc arcadele, lunetele tamburului şi bolta cupolei. Două compoziţii sunt neîntrecute prin armonia culorilor, fineţa portretelor şi bogăţia hainelor, aşezate deasupra intrării şi'n fundul capelei; în mijlocul unui peisaj redat cu naturaleţă şi'nconjurat de blîndele oi ale catacombelor, Iisus, imberb şi victorios, stă pe tron ca un rege maestos, binevoind a mîngîia o oiţă c'o mînă, în cealaltă ţinînd crucea (fig. 38). Din acelaş veac *baptisterul ortodocşilor*, octogon acoperit de aceiaşi cupolă, cu exteriorul simplu, dar c'o decoraţie de cea mai pură inspiraţie alexandrină în interior; încrustaţii de marmoră la partea de jos a păreţilor, mozaicuri ornamentale la cele două rînduri de arcade, decoraţii arhitectonice la tambur, totul culminînd spre compoziţia din vîrful cupolei cu botezul lui Iisus, înconjurat de apostoli, redaţi în noul stil istoric ca adevărate portrete.

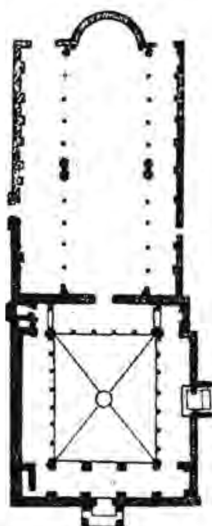

Fig. 37. Sf. Clement din Roma

Clădiri de caracter oriental s'au construit la sud în Campania: grupul de basilici dela Nola pe mormîntul sf. Felix, cunoscute numai din descrierile lui Paulinus; basilica sf. Sever, cu cel dintâi impost bizantin în Italia şi *baptisterul* Soter din *Neapole*, un patrat cu cupolă pe trompe d'angle şi mozaicuri executate în ambele stiluri monumental şi pitoresc. Spre nord curentul se'ntinse la *Milan* cu biserica St. Laurent dela finele sec. IV cu cupola pe

o colonadă internă şi San Nazaro în formă de cruce. Prin Marsilia pătrunde în Galia şi pe valea Rinului, unde se găsesc cel puţin obiecte, dacă nu clădiri, de stil bizantin, considerînd Trèves ca un avantpost al artei orientale (Strzygowski).

Din scurta expunere a monumentelor mai importante ale artei creştin-orientale, ca să nu spunem încă complect bizantină, reesă condiţiile prielnice ale desvoltării unei arte noi, datorită în

Fig. 38. Mozaic dela mausoleul Gallei Placidia din Ravena (fotog. Alinari)

bună parte comandei bogate şi spiritului religios-artistic, ce vor duce spre manifestări culminante în epoca imediat următoare. Pe timpul lui Justinian, două veacuri după primele manifestări la suprafaţă, deja se poate fixa o artă definitivă; pentru a înţălege caracterele ei, credem şi noi necesar a mai augmenta capitolul cu menţionarea sumară a diverselor influenţe componente artei bizantine.

D. Originele artei bisantine.

1. **Originele siriene.** Syria cunoscu o desvoltare deosebită şi strălucită a religiei creştine în primele secole; apar o sumedenie de monumente de diferite tipuri, rezultate din contopirea influenţelor helenistice, orientale şi creştine. Basilica cu trei

nävi şi trei abside e construită din petre mari în mare aparat, de aceia rar au bolte. Narthexul e o poartă cu două turnuri laterale, iar în locul arhivei sînt arcade deasupra stîlpilor; la unele mai apare atrium (fig. 39); acoperămîntul e în şarpantă, în lemn. Uneori absida e'n forma potcoavei; coloanele sînt înlocuite prin pilaştri, ceia ce permite susţinerea de arcuri mai mari.

In general artistul urmăreşte să obţină efecte prin noutăţi şi eleganţă; din Orient împrumută arcul sfărîmat şi faţada decorativă cu poarta centrală flancată de două turnuri sau ornamentaţii bogate, ca muluri spiralate la intrări.

Mai sînt şi edificii cu plan central, octogonale şi circulare; ambele sisteme fiind perfect armonizate la Sf. Simeon Stylitul din Kelat Sem'an.

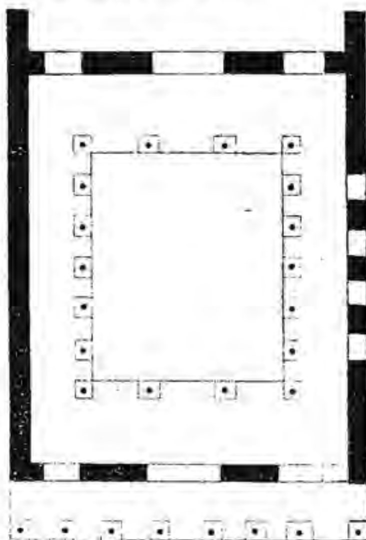

Fig. 39. Atrium dela Kanavat (Syria).

O altă problemă fu acea a bolţii. Sub influenţa Persiei se întrebuinţează şi'n Syria două sisteme de bolţi: cupola susţinută pe patru trompe de unghiu transformîndu-se patratul prin aceste într'un octogon; şi cupola susţinută pe pendentive; aceste din urmă în Syria sînt lucrate din peatră, căci arta siriană întrebuinţează mai mult peatra, pe cînd cea bisantină cărămida şi moeloanele, diferenţă ce-aduce schimbări în architectură. Adevărata înrîurire siriană se vădeşte în decoraţia sculptată şi la formarea iconografiei bizantine.

Decoraţia sculptată se depărtează de simplitatea clasică îmbogăţindu-se cu ornamente geometrice şi biologice. Ornamentele sînt mai mult gravate, în loc de a fi sculptate şi vopsite; ele acopăr toate părţile unei clădiri. Ca motive orientale sînt des întrebuinţate cornişă boltită şi torul proeminent; abacul coloanei e mai lungit pentru susţinerea arcului. Influenţa persană se poate observa, alături de caracteristici siriene, la edificiile din Mschatta Arabilor Sabeeni. Zidul ornat cu o friză înaltă sculptată din linii frînte, care formează triunghiuri cu rosete la mijloc: ambele mo-

tive persane; iar între aceste motive siriene ca: palmete sau flori de acant, de variate închipuiri, ca la Behio (fig. 40).

Alături de arcul persan sfărîmat se găseşte poarta cu trei arcade helenistică; capiteluri corintiniene cu altele din foi de acant puţin sculptate. Aceste modeluri se găsesc şi la Sf. Sofia din Constantinopol; ele au trecut din Mesopotamia prin Syria la Bysanţ.

Decoraţia polichromă. In Antiochia, Ierusalem şi'n oraşele heleniste dela coastă se'ntrebuinţează cărămida, iar în restul Syriei peatra; de unde nevoia de a ascunde origina materialului prin alte culori, întrebuinţarea polichromiei, mozaicurilor şi metalelor preţioase.

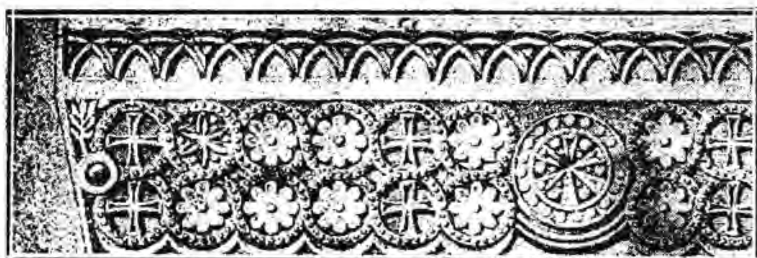

Fig. 40. Lintou dela Behio (după Vogüé).

Iconografia, adică zugrăvirea icoanelor, se leagă de regiunea siropalestiniană. In aceste regiuni se lucrau icoane cu figuri şi scene din viaţa lui Isus Christos, care au rămas ca tipuri sfinte şi pentru alte regiuni; caracterul general al acestei iconografii este de a fixa tipuri de neschimbat, transmise prin mînăstiri.

2. **Originele egiptene.** Egiptul cu Alexandria devine curînd un centru helenistic, apoi şi mai ales creştin; tradiţia naţională renaşte prin creştinism, care luptă în contra grecismului păgîn— acelaş fenomen istoric ca şi'n Syria.

Architectura se mărgineşte la biserici de tip basilical, care au putut da prea puţin Bysanţului. Sanctuarele vestite Sf. Mina dela Abu Mena sau Sf. Ieremia dela Saqquara se caracterizează doar prin trompe de unghiu şi plan treflat; dar primele vin din Persia şi al doilea din Syria. Egiptul n'a dat Bysanţului de cît cisternele cu coloane, cum sînt acele dela Bin-Bir-Direk, care prin mulţimea coloanelor amintesc colosalele temple hipostile dela Luxor sau Karnak.

Decorația a avut mai multă influență. In plastica secundară monumentală clădirele egiptene se caracterizează prin introducerea alternativă de nișe și coloane pe păreții exteriori; sau un deosebit cadru la ferestre.

Din punct de vedere propriu al decorației sistemul alexandrin constă din acoperirea zidului cu plăci prețioase și policrome; uneori chiar basoreliefuri. In sculptură se observă un amestec de motive helenistice și orientale, o evoluție dela stilul pitoresc, atît de familiar Egiptului, la stilul istoric.

Fig. 41. Ivoriu din colecția Trivulci (Diehl).

Sînt sculpturi în lemn, porfir sau ivoriu; opera cea mai admirabilă în ivoriu este placa din colecția Trivulce (fig. 41), datorită școalei din Alexandria.

Arta helenistică din Egipt se caracterizează prin cochetărie luxoasă și realistă, decorație pitorească care trecu în arta romană și creștină. Tot artei egiptene se datorește și portretistica realistă, care ajută la formarea tipurilor istorice. Originele acestei picturi se datoresc helenismului, reprezentat prin ceramica vioae și realistă, grăbită și cochetă din epoca alexandrină a secolului III a. Chr. pe de o parte; iar pe de alta Egiptului cu arta sa monumentală. Figuri mari și stilisare: figurele sînt așezate în rînd fără nici o mișcare sau de-abea cu un acelaș gest.

Aceste caracteristici aparțin și miniaturei sau sculpturei.

Bysanțul sufere influența artei pitorești chiar înaintea trans-

formărei ei în Egipt. La răspîndirea tipurilor iconografice au ajutat foarte mult stofele prin uşurinţa transportului. Egiptul era recunoscut din antichitate pentru ţesăturele sale istorice; în epoca creştină apar subiecte biblice, spre deosebire de elementele pitoreşti.

3. **Originele anatoliene.** Anatolia, mai ales acea occidentală, a fost grecizată şi apoi creştinată, în cît curînd ajunse la o artă deosebită, avînd la bază o tradiţie veche locală încă de pe vremea împărăţiei Hitiţilor şi posibilitatea influenţelor dela vest şi est.

Monumentele anatoliene sînt foarte importante în ce priveşte problemele architectonice. *Architectura* variată era în floare aici; cei doi architecţi ai Sf. Sofii din Constantinopol sînt Isidor din Millet şi Anthemius din Tralles, oraşe din Asia mică.

In Asia mică se poate vedea, încă din primele timpuri creştine, contrazicerea dintre partea centrală de est şi coastele ionice. Aşa basilica helenistică, acoperită cu lemn în şarpantă, se găseşte alături de alta construită după procedeele orientale. Deja pentru forma desvoltată cu tribune soluţia fu din secolul IV chiar cupola dispusă în mod caracteristic central. Din unele părţi ale Orientului au venit, e just, formele clădirei centrale şi de aceia Asia mică centrală prefera mai mult clădirea octogonală ca ceva propriu; iar în nordul Syriei şi'n Armenia apare schema bisericei de mai tîrziu cu plan în cruce.

Numeroasele basilici dela Binbirkilisse au una sau trei năvi cu o absidă orientală. Caracteristic e faptul că au arcada cu un perfect semi cerc în locul arcului potcoavă; apoi pilaştri terminaţi prin semi coloane şi faţade monumentale, ca'n Syria, constitue un tip oriental. Spre deosebire de acesta există şi aici tipul helenistic cu atrium şi narthex, construit din cărămidă.

Al doilea tip al martyrium-ului conţine amestecuri în construcţia cupolei; sînt uşele cu cupola conică, care e persană şi armeană, iar altele cu bolta fără cintraj, orientală. Acest plan e străin de arta greacă.

Un al treilea mod de a clădi pare propriu Anatoliei, anume basilica cu cupolă, căci cupola anterioară am văzut-o la monumentele ronde. Basilica cu plan dreptunghiular are bolta tăiată de o cupolă sprijinită pe trompe de unghiu şi pendentive. De

aici a eşit biserica în formă de cruce greacă, înscrisă într'un dreptunghiu; biserica cu cupolă a trecut şi'n Syria, Egipt, Europa.

In general architectura bizantină împrumută din Anatolia foarte mult, mai ales principiile bolţii.

In *sculptură* aceleaşi procedee de gravare, pe care le-am văzut şi'n Syria; în general toate artele creştine nu excelează prin sculptură. Efectele se obţin după regiuni; la sud influenţe heleniste aduc mai mult lux; la centru clădirele mai sobre, or-

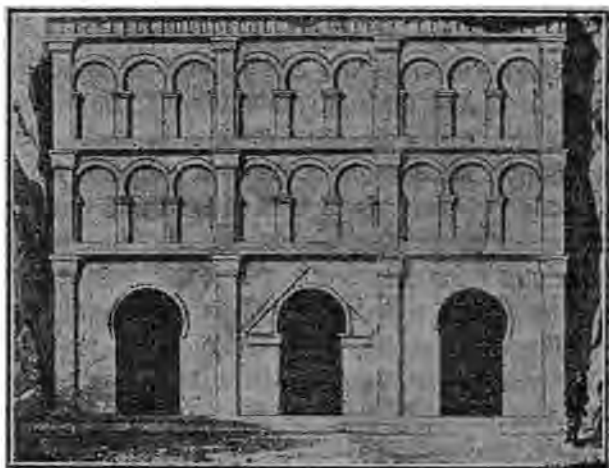

Fig. 42' Decoraţia faţadei dela Göreme (Diehl).

namente geometrice, barbare. Procedeu neamintit este şi obţinerea de efecte prin contraste de lumină şi umbră. Decoraţia faţadelor e simplă; la peşterile capadociene bisericele împodobesc faţadele cu două zone de arcaturi oarbe, ca la Göreme (fig. 42).

Frescele sunt pătrunse de acelaş stil monumental şi helenistic. Ambele au influenţat Bysanţul.

4. **Contopirea influenţelor şi rolul Bysanţului.** *Contopirea.* Occidentul şi Orientul european au fost în strînse legături cu Egiptul şi Orientul propriu zis. Formînd un timp acelaş imperiu, imperiu roman de răsărit, aceiaşi administraţie şi limbă apropiau diferitele populaţii regionale şi prin schimbări de serviciu sau interese administrative mulţi călătoreau spre Capitală, din Orient; cu ei aduceau motive şi gusturi artistice de provenienţa patriei lor. Dar, în timp ce'n Apus Roma devenea un centru al împă-

răţiei creştine, în Răsărit izvorăsc numai biserici naţionale: Copţii în Egipt, Nestorienii în Syria, Iacobiţii, Manicheii etc. Prin comerţ apoi se pot răspîndi motive orientale în Occident, mai ales prin aurării, emailuri, stofe, ivoriuri etc., uşor transportabile şi de care unele, ca manuscrisele cu miniaturi, reprezentau chiar soluţii architectonice.

In al treilea rînd mînăstirele s'au împrăştiat tot din Orient; călugării erau mari constructori, ei reprezentau mai ales arta naţională a fiecărei regiuni, spre deosebire de comercianţi, care aduceau cunoştinţi despre oraşele helenistice.

Monumentele occidentale ca: Palatul lui Diocliţian din Spalato, Mausoleul Gallei Placidia din Ravenna, Baptisterul ortodox, monumentele din Africa de nord precum şi acele din Constantinopol sau Salonic se deosebesc de cele romane. Au cîte 3, 5, 7, 9 năvi, introduc chorul dublu, desvoltă faţade cu două turnuri, împrumută stîlpi cu jumătăţi de coloană lucrate; toate venite din Egipt, Syria sau Orient.

Chiar în Apusul european bogăţia de forme, ivită misterios în aşa numita artă romană, se reazimă direct pe atît de răspîndita architectură bisericească din Orient.

Rolul Constantinopolului în formarea formei bizantine este mare, deşi se credea într'o vreme că toate originele se găsesc în Syria.

In architectură i-a venit basilica greco-romană, planul central, planul treflat din Egipt sau Syria, mai ales cupola şi bolta fără cintraj; respinge biserica boltită anatoliană, porticul sirian, arcul sfărmat şi preferă pendentivul. Intrebuinţează numai cărămida, desvoltă amplu decoraţia polichromă şi decoraţia exterioară stilul istoric şi monumental din Orient îi devine caracteristic.

Constantinopolul pe lîngă acest gust în a alege anumite soluţii architectonice şi motive decorative îşi mai arată personalitatea artistică prin schimbarea elementelor împrumutate. El schimbă elementele orientale în architectură civilă prin dispariţia curţii şi a cisternelor cu coloane. Din capitelul corintian face unul teodosian cu acant spinos pe lîngă cel obişnuit; din secolul V se adaogă impostul deasupra capitelului, care apare şi'n Syria şi Africa. Dau capitelul unit ca impostul, în locul volutelor capete de animale; aceste capiteluri se'mprăştie apoi în toată lumea.

Byzanţul nu perde spiritul grec, căci nu devine copia artelor

orientale, cĭ le aplică într'un chip ingenios şi pentru satisfacerea necesităţilor locale. El întruchipează idealul ireal al răsăriteanului cu reprezentarea reală a apusanului. Cupola dă un centru de unde se pot desfăşura infinitele motive orientale, înşirarea regulată a coloanelor dă o măsură şi ordine în spiritul vestic; totul e strîns într'un spaţiŭ dreptunghiular care strînge împreună realul şi irealul—[1]) drept o sumară exemplificare.

---

1) H. Glük „Die christliche Kunst des Ostens", p. 24.

CAP. III

Epoca lui Justinian

Justinian (527—565) a fost unul din cei mai remarcabili împăraţi, pe care i-a avut cîndva imperiul bizantin. După desfacerea lui de imperiu roman de Apus, tendinţele de deosebire creşteau din ce în ce, cu atît mai mult cu cît Apusul cădea sub loviturile barbarilor. Rămînea atunci Răsăritului să ducă făclia civilizaţiei şi Justinian a înţăles-o aceasta. El a căutat prin tot felul de mijloace să valorifice prestigiul împărăţiei moştenite; unul dintre aceste a fost înălţarea de monumente profane şi religioase. Datorită lui au apărut numeroase monumente, care duc arta bizantină la prima ei strălucire; Kondacov o numise prima vrîstă de aur, cu drept cuvînt. Posibilităţile economice şi politice, bogăţia provinciilor întinse dela Gibraltar pănă'n Armenia, înlesneau bunele sale intenţii.

A. Monumentele.

1. **Sf. Sophia din Constantinopol.** Acest templu colosal s'a început să se clădească în anul 532, pe locul unei biserici consacrată înţălepciunei (Sophia) dumnezeeşti pe timpul lui Constantin cel Mare. Justinian a dat ordin să se aducă material din toate părţile împărăţiei şi dela diferite monumente, astfel că numai marmorele prin polichromia lor produceau un efect uimitor.

Impăratul singur supraveghea conducerea lucrărilor, care era de altfel încredinţată celor doi architecţi *Anthemius din Tralles* şi *Isidor din Milet*, a căror inteligenţă şi dibăcie sunt lăudate de scriitorii contemporani.

Lucrau la ea 100 de şefi de ordine, fiecare având 100 de lucrători sub ascultare, erau deci 10000 de muncitori; ne putem

astfel explica dece numai în cinci ani s'a putut rîdica acest monument măreţ şi prin dimensiunile sale. Sf. Sofia măsoară 77 metri în lungime pe 71 metri lăţime, e aproape deci un patrat; cupola are 65 metri înălţime şi un diametru de 31 metri. Decoraţia extraordinar de bogată, numai coloanele, în număr de 107 din marmore preţioase; a costat în total 360 milioane franci.

Architectura. Forma e mai mult a unui patrat masiv; aspectul exterior e cam greoiu, mai ales că cupolele abia se proectează numeroase deasupra acoperişului, în jurul cupolei centrale. Ea se sprijină pe 4 arcuri enorme susţinute de 4 pilaştri. Azi exteriorul a mai fost îngreuiat de Turci, care au zidit enorme contraforturi şi minareturile dela colţuri.

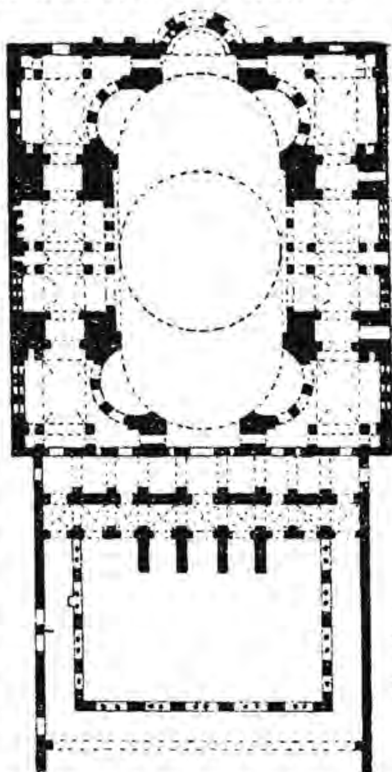

Fig. 43. Sf. Sofia din Constantinopol.

In interior o navă largă principală; la dreapta şi la stînga ei, adică la est şi vest, două bolţi cu cupole înafară; la sud şi nord arcurile sînt închise de ziduri pline susţinute de colonade. Spre semi cupola orientală sînt trei abside; cea din mijloc, principală, se prelungeşte spre est terminîndu-se prin o boltă în „cul-de-four" (demi cupolă) şi două abside secundare. Semi cupola occidentală are de asemenea trei abside, numai că absida principală are bolta ce se continuă pînă la zidul din faţă, în care sînt cele trei uşi, care comunică cu narthexul.

Narthexul, o galerie închisă, se deschide în biserică prin nouă uşi, care lasă să se vadă toate splendorile naosului; uşa principală, sau uşa regală, era rezervată cortegiilor imperiale. In faţa bisericei se'ntindea altădată un atrium înconjurat cu portice, în mijlocul căruia o fîntînă de marmoră arunca apă; au rămas numai urme. Din această curte se intra în narthex prin 5 uşi

(fig. 43). In interior două etaje; cel de sus format din tribune era destinat femeilor (gyneceul).

Lumina venea prin numeroasele ferestre, care se tăiaseră în baza cupolei şi care prin aplecarea lor îngrămădeau lumina de-afară în mijlocul bisericei făcînd să strălucească bogatele ornamentaţii; iar în timpul nopţii, cînd candelabrele erau aprinse, strălucea departe pe mare întocmai ca un far al mîntuirii.

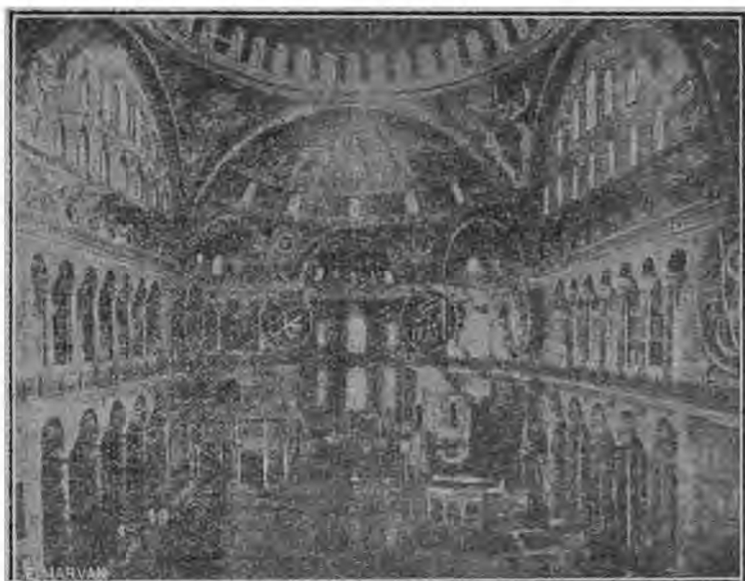

Fig. 44. Interiorul Sf. Sofii (fot. Sebah şi Joaillier).

Bolta, enorm construită, s'a năruit în 558; architecţii muriseră, dar Justinian trăia şi a ordonat refacerea aducînd-o la dimensiunile mai mici de azi, în 562; şi nu s'a mai dărîmat.

Decoraţia. Interiorul întrecea dela prima vedere orice închipuire (fig. 44). Prin varietatea marmorelor aduse din toate părţile imperiului se obţinea un efect de polichromie, care singur ar fi fost suficient; această marmoră împodobea păreţii şi pardoseala. Culoarea luminoasă alexandrină, atît de obişnuită în secolele III şi II a. Chr., era înlocuită prin aur şi argint — procedeu oriental — amvonul, domul deasupra galeriei, altarul şi alte multe obiecte erau din aur.

Marmorele pavajului erau orînduite în diferite direcţii şi

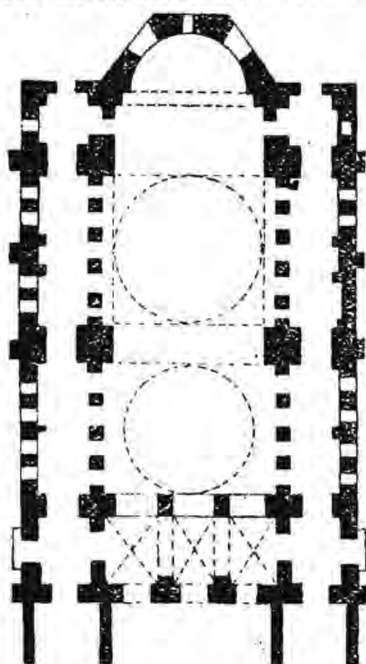
combinaţii, că păreau opera unui pictor; panourile păreţilor laterali desenau în centru figuri geometrice, în jurul cărora se'ncolăceau cele mai variate motive biologice. Deasupra lor, la baza cupolelor, absidelor şi pe curburele lor se desfăşurau numeroase mozaicuri cu fondul de aur, cele mai multe acoperite de Turci cu tencueli pentru a nu apărea chipului omului, interzis de Coran. Se mai văd însă aripele a doi arhangheli pe pendentivii cupolei şi acel depe zidul sudic al altarului, iar pînă mai deunăzi şi un mozaic dela portalul sudic reprezentînd pe Fecioara cu copilul între Justinian prezentînd biserica şi Constantin cu oraşul. In fundul marii cupole strălucea o cruce colosală pe un cer cu stele.

Coloanele năvii şi ale galeriilor sunt împodobite cu capiteluri — impoşturi de marmoră albă din Proconez, cu cuburile fin cizelate, cu reliefuri aurite şi forme variate; principalul motiv este acantul aplicat, procedeu rudimentar de origină siriană. Decoraţia era complectată cu nenumărate obiecte din metale preţioase de-o bogăţie fantastică. Sub cupolă se'nalţa amvonul din marmoră, încrustat cu ivorii, argintării şi petre preţioase; deasupra lui domul acoperit cu plăci de aur şi cu o cruce în vîrf. Iconostasul era lucrat din argint cizelat, sfînta masă din aur cu emailuri şi petre preţioase se sprijinea pe coloane de aur, alte coloane de argint susţineau domul cu o mare cruce de aur; în fundul absidei era jîlţul patriarhului din argint aurit — toate obiectele altarului ar fi cîntărit, după Procopius, 20.000 Kgr. de argint.

Deşi la exterior înşeală, Sf. Sofia uimeşte de veacuri pe toţi vizitatorii ei; „nu este opera puterei şi meşteşugului omenesc, ci opera dumnezeirii însăşi" — exclama contemporanul Procopius. Toţi călătorii Apusului sau Răsăritului, creştini sau mahomedani au lasat moştenire impresiile lor entuziaste despre acest monument, care în loc să primească razele dela soare, ea însăşi isvorăşte lumină — după expresia aceluiaşi Procopius. Monumentala importanţă a Sf. Sofii constă în precizarea definitivă a principiilor unei noi arte, care purcede de-acum dela date sigure.

2. **Monumente contemporane.** In secolul VI Constantinopolul joacă un rol însemnat devenind arbitrul preponderenţei artistice; de aici pornesc modele în toate regiunele, pe care le stăpîneşte în largi depărtări. Influenţele merg pînă în Orient, în

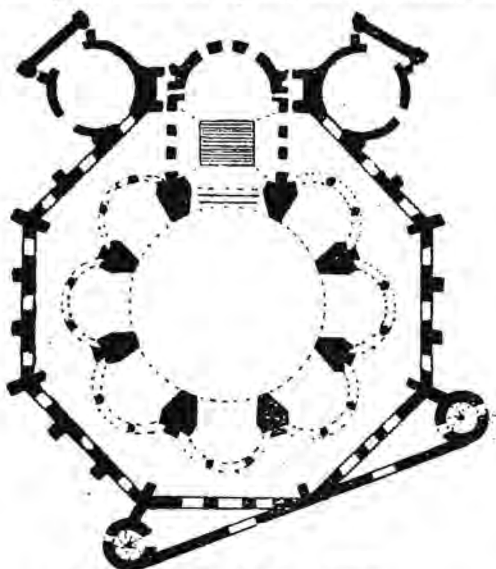
Persia — în Syria impune întrebuinţarea cărămizii, — în Occident din Italia în sudul Franţei. Chiar dacă S-ta Sofia, prin impozantele dimensiuni şi soluţii, era greu de imitat, capitala avea alte resurse architectonice şi decorative. Se presupune chiar că exista în capitală o şcoală cu ateliere unde se pregăteau decoratori şi sculptori pentru toate provinciile imperiului. Avem date istorice precise: împărăteasa Eudoxia trimite planul şi material de sculptură pentru refacerea unui monument din Gaza la 401, oraşul Zenoviei pe Eufrat e refăcut de Isidor cel tînăr — care refăcu bolta dela Sf. Sofia — şi Ioan din Byzanţ, un alt arhitect Teodor fu trimis de Justinian în Palestina şi Sinai, însuşi împaratul dă toate regulele după care să se clădească biserica Fecioarei din Ierusalem, la Kennesrin lîngă Alep aceiaşi mînă —şi'ncă multe alte pilde.

Fig. 45. Sf. Irena din Constantinopol.

Justinian acoperă mai întăi capitala cu diverse clădiri religioase, din care puţine s'au păstrat în întregime sau în parte. După Sf. Sofia şi mult mai imitată încă fu biserica *S-ţii Apostoli* ridicată de Antemius şi Isidor cel tînăr între 53ú—546; în planul unei cruci cu cinci cupole şi altarul la mijloc, fără abside, cu o decoraţie asemenea Sf. Sofii, un rînd de coloane înconjurînd biserica susţinea un al doilea etaj. A fost dărîmată de Turci pentru deschiderea pieţei lui Mahomed II, dar s'au păstrat copii la St. Ioan din Ephes, St Marc din Veneţia şi Saint Front din Périgueux. La 532 înalţă sau reface *St. Irena* (fig. 45), basilică cu cupolă, care prin aşezarea transversală a bolţilor en berceau de lîngă cupola centrală dă un început de plan în cruce; un narthex cu cinci intrări pentru tot atîtea compartimente, braţul vestic acoperit de-o cupolă joasă poate fi considerat ca un narthex interior.

Impreună cu Teodora construeşte între 527—536 biserica *S-ţii Sergiu şi Bachus* în plan central caşi rotondele din Bosra şi Esra, cupola se reazemă pe un octogon de pilaştri şi opt exedre, care apasă asupra păreţilor laterali prin mijlocirea arcurilor; un narthex lungăreţ şi mai îngust ca faţada clădirei. Afară de aceste monumente existente, izvoarele mai pomenesc de: St. Hypathios cu atrium şi narthex, Toţi Sfinţii cu narthex şi oratoriu, S-ta Maria Chalcopratia cu un singur narthex, S-ta Maria a Isvorului peste alta mai veche, St. Mihai din Sosthene în plan dreptunghiular şi alt St. Mihail în plan circular.

Al doilea centru politic şi artistic al epocii lui Justinian fu *Ravena*, oraş vestit şi prin sediul celui mai însemnat rege barbar, Teodoric, ce-şi veşnici numele de-un palat şi mormînt. Palatul lui Teodoric, azi în ruină, avea o faţadă luxoasă cu o uşă masivă, flancată de două turnuri şi dublu etaj; mormîntul său e un edificiu circular cu două etaje, cel de sus înconjurat de un portic azi dispărut. Lui Teodoric se mai atribue biserica *San Apollinare Nuovo* de plan basilical, cu trei năvi, despărţite prin frumoase şiruri de coloane de-o măreţie tăcută, o singură absidă; la exterior aspectul sombru e întrerupt de-o sărăcăcioasă decoraţie a păreţilor cu două rînduri de arcade oarbe. Decoraţia se datoreşte bizantinilor, care ridică prin Justinian şi episcopul Maximian (549) biserica *San Apollinare in Classe*, tipul cel mai perfect al vechii basilici cu intrarea pela vest, cu acelaş aspect mohorît, care cadrează de altfel cu priveliştea de azi a Ravenei, oraşul mort al amintirilor vii. Un incomparabil monument, drept rival al Sf. Sofii pentru Exarhatul bizantin din Italia, fu *St. Vi–*

Fig. 46. Sf. Vital din Ravena

tal, ridicat de Justinian între 530—547, în plan central (fig. 46). Excluzînd pridvorul modern care i-a schimbat exteriorul, clădirea e ingenioasă prin trecerea dela planul octogonal la circularul cupolei prin mijlocirea exedrelor cu două rînduri de coloane şi susţinerea ei cu arcurile laterale, caşi prin eleganţa alipirei unui narthex lungăreţ la unul din unghiurele faţadei; interiorul evidenţiază tehnica (fig. 47).

Aceluiaşi grup helenistic combinat aparţinea şi catedrala

Fig. 47. Interiorul Sf. Vital (fost Alinari)

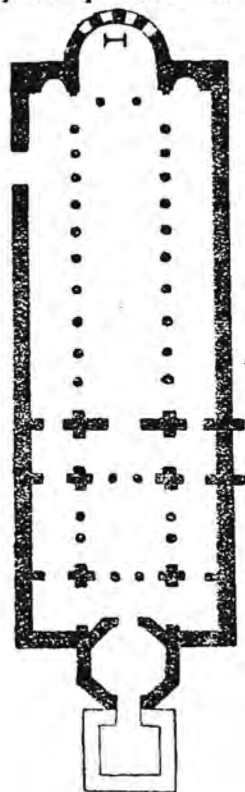

Fig. 48.
Catedrala din Parenzo

din *Parenzo*, zidită de episcopul Eufrasius (530—543) cu baptister şi atrium (fig. 48 şi 49); primul de formă octogonală chiar în faţa bisericei, atriumul patrat şi înconjurat de portice. Biserica însăşi are o formă asemănătoare cu acea dela Qualb-Luzeh, în special narthexul, deschis înafară printr'o triplă bae pe doi pilaştri şi două coloane; două rînduri de coloane împarte întreaga biserică în

trei năvi, o singură absidă. Importanța monumentului constă în perzistența unuia din cele mai vechi atrium-uri, cu toate reparațiile ulterioare şi'n decorație mozaicală asupra căreia vom reveni.

Epocii lui Justinian s'au atribuit şi alte monumente răspîndite în provinciile europene ale imperiului, asupra cărora s'a inzistat mai puțin în manualele străine. Vechea mînăstire dela *Daphni* lîngă Athena are biserica Adormirea Maicii Domnului, ce se presupune înalțată sub forma primitivă cel puțin în secolul VI; urmele ei se văd înaintea fațadei actuale, care trebue să fi fost mai lungă şi să se fi deschis tot spre vest. Clădirea avea un etaj şi un portic trebue să fi decorat fațada, asemănător cu

Fig. 49. Atrium dela Parenzo (Diehl).

triplu pridvor rămas în ruinele St. Simeon Stilitul; pridvorul se întindea dela colțul nordestic la est înconjurînd probabil ca o curte dreptunghiulară mărginită de portice, la stînga intrării urme de clădiri alipite de pridvor. La *Areopagu* o veche biserică bizantină pare că aparține aceleiaşi epoci, St. Dionisie Areopagitu [1]; de dimensiuni mijlocii, avea un dublu narthex cu o singură intrare pela vest, naosul împărțit în trei năvi.

In Bulgaria se cunosc până acum trei biserici atribuite veacului VI după material, plan şi unele date istorice. [2]) In vecină-

1) Gh. Sotiriu în «Arhailogikon Deltin» 2, Athena, 1916.
2) P. Mutafciev în «Izvêstiea» III, 1 şi VII, Sofia, 1912, 1920.

tatea Hissarului se găseşte satul *Singirlii* cu două biserici, „basilica" şi St. Gheorghe. Prima are o formă basilicală lungăreaţă şi un narthex îngust în proporţiile obişnuite clădirelor bizantine, intrarea principală pe la vest, alături o uşă mai mică şi alta pe la sud, naosul cu trei năvi şi o absidă. La *Ciobandere* se văd urmele altei basilici anterioară sec. V, cu modificări în această epocă (fig. 50). De plan basilical cu trei năvi şi o singură absidă vestică, de dimensiuni mai mari ca anterioarele, cu un narthex lungăreţ şi masiv; spre exterior are o uşă largă, în axa uşei către naos, de care se desparte prin uşoare elemente arhitectonice că pare o continuare în colaterali. In faţă se găseşte un al doilea narthex adăugat, liber numai spre sud, pe unde probabil se comunică; adaosurile formau o galerie, în fundul răsăritean al celei nordice se afla un baptister cu păreţii externi în muche. Aceleaşi epoci aparţine şi „basilica bizantină" dela Tropaeum Traiani, despre care am vorbit în capitolul anterior.

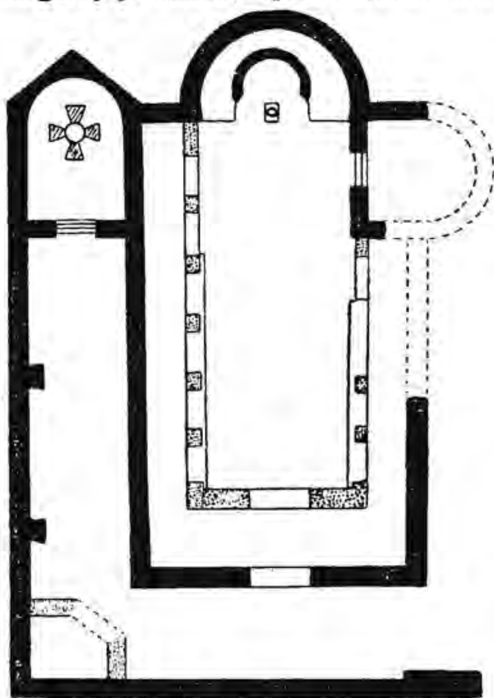

Fig. 50. Biserica dela Cioban-dere (Bulgaria)

Influenţa constantinopolitană se'ntinse şi'nspre Orient, în ţinuturile asiatice. O largă discuţie a prilejit descoperirea recentă a bisericei *St. Ioan din Ephes,* de mari dimensiuni (120 m. lungime pe 60 m. lărgime), în formă de cruce asemenea bisericii S-ţii Apostoli din Constantinopol; despre ea Procopius afirma că era o demnă rivală a celei din capitală, Sotiriu o crede mai veche, deci servind de model celeilalte. [1]) La Antiohia se clădeşte biserica *Dana,* fără cupolă, cu un arc în formă

1) Gh. Sotiriu în «Arhailogikon Deltion», Athena 1922, pp. 216—218

de potcoavă ce a trecut la Arabi; aceleaşi influenţe la cîteva biserici vechi din insula Cipru şi la Sf. Caterina din *Sinai*, despre care am amintit. In Syria la *Kasr-Ibn-Wardan*, între Hama şi Alep, se mai păstrează încă mai multe clădiri, datate sigur la 564, cele mai imposante din Syria nordică (Butler). E o biserică de plan basilical cu cupolă de tip anatolian, cu capiteluri constantinopolitane şi turnuri flancînd faţada (fig. 18); şi un palat cu două etaje, trei năvi şi trei abside aşezate în plan treflat la etajul de jos, o mare sală cu cupolă la catul superior. După tradiţii însăşi palatul din Ctesiphon ar fi fost rîdicat de arhitecţii bizantini, trimişi de Justinian lui Chosroes odată cu materiale preţioase; faptul că-i lucrat în cărămidă, obişnuită în construcţiile bizantine, poate fi un indiciu încă mai sigur. Moscheele lui Omar din Ierusalem sau din Africa—Cairuan, Sfax, Mahedia — sunt construite după principiile arhitecţilor lui Justinian.

B. Arhitectura

1. **Clădirele civile** s'au pastrat mult mai puţine ca cele religioase, din principalul motiv că stăpînitorii lor au dispărut în proporţie totală faţă de credincioşii bisericelor, pe care stăpînii musulmani i-au îngăduit de veacuri. Pentru *locuinţe* avem azi cîteva urme de case particulare în Syria: cuprind mai multe corpuri cu două sau trei etaje, portice la faţadă şi un turn la intrare; aşezarea camerelor în interior se făcea după sistemul obişnuit până azi în Orient, la parter o mare sală de recepţie şi locuinţele barbatului, la etaj ale femeei şi copiilor. La casele orăşeneşti, cum s'au pastrat la *Serdjila* şi *Deir-Sambil*, acelaş aranjament, numai că uneori încăperile se orînduesc pe o singură linie în fundul curţii; spre stradă ferestre şi uneori un balcon. De folosinţă publică se construiau hanurile *pandocheia* cu 2—3 etaje formate din cîte o unică sală de largi dimensiuni, ca la Turmanin, *Deir-Seman*. Mozaicul dela Madaba ne arată înfăţişarea marilor oraşe din Palestina, cu străzile mărginite de porticuri, cu locuinţele depărtate de străzi.

Dintre *palate* Justinian restaură pe cel vechi zidit de Constantin cel Mare adăugînd aripa numită Chalce cu o cupolă măreaţă, apoi sala tronului sau Consistorium, triclinium celor 19 paturi cu sala de recepţie. Din clădirele lui n'a rămas de cît aşa nu-

mita „casa lui Justinian", formată din două etaje, cu un turn la est ce cuprindea o sală acoperită de cupolă pe pendentivi, cu o poartă monumentală la vest, faţada spre mare se deschidea prin largi băi şi un balcon. Se mai atribue lui Justinian şi alte edificii publice: piaţa Augusteon pavată cu marmoră, Senatul din marmoră albă, băile lui Zeuxip din marmore polichrome, thermele lui Arcadius renovate şi înfrumuseţate cu portice şi statui, cisternele colosale dela *Binbirdirec*, din care s'au mai pastrat urme, caşi din apeductul lui Justinian cu două rînduri de arcade înalte, podul din Sangarios în Bithinia—toate lucrate cu o dibăcie tehnică.

Mai multe urme s'au pastrat din *fortăreţe* ca o dovadă a ceia ce-a fost strălucita artă bizantină la: zidurile din jurul Constantinopolei, în Africa la Timgad, Haidra, Tebessa, în Asia la Dara, Antiohia, Niceea, Anazarbe. Se compuneau dintr'o triplă serie de întărituri, alcătuite din ziduri groase de 3—5 metri, drum de rond la partea superioară, contraforturi interne, şanţuri adînci cu parapete de pămînt sau zidărie, turnuri la colţuri prevăzute cu metereze; de cele mai multe ori se reduceau la una sau două întărituri. Inălţimea zidurilor varia între 8 şi 10 metri, la Dara numai ajungînd la 20 m.; turnurile au de obicei 10 m., 17 la Tebesa şi 20 la Constantinopol, şanţurile ajung la Constantinopol pînă la 15—20 m. şi sunt uneori adevărate donjoane. Sunt mai multe tipuri de construcţii: Oraşe întărite cu o incintă continuă, fortăreţe izolate pentru paza punctelor strategice sau a oraşelor din apropiere sau mici posturi fără turnuri. Cele mai măreţe rămîn până azi acele din jurul Constantinopolei, zidite încă de Teodosiu II, prevăzute cu aproape 1000 turnuri pe o distanţă de 5 klm. Lucrul lor dovedeşte aceiaşi pricepere arhitectonică şi alcătuesc o reuşită legătură între arta militară antică şi medievală.

2. *Arhitectura religioasă.* Clădirele bisericeşti sunt de mai multe categorii: capele, adică sanctuare simple clădite în palatul imperial, mînăstiri şi biserici. Mînăstirele se alcătuesc dintr'o curte mare, pe margeni chiliile şi în mijloc biserica principală (catoliconul); atenansele în părţi mai retrase sau aproape de intrare.

Biserica e de patru *tipuri*: oblung, cintrat, combinat şi radiat sau în cruce. Planul oblung nu e de cît vechea basilică cu una sau trei nävi şi o absidă de lărgimea năvii principale; planul centrat e un poligon cu absidă la unul din braţe sau un cerc înscris într'un plan patrat şi cupolă. Planul combinat din amîn-

două este o factură oblungă cu o cupolă; din planul octogonal s'a trecut la acel combinat adăugîndu-se o travă între arcul estic şi sanctuar şi între arcul vestic şi narthex. De aici se născu Sf. Sophia, care are planul lui Sf. Sergius şi Bachus deformat prin extensiune în sensul axei mari. Acest tip a plăcut dela începutul secolului al VI.

Planul radiat: o navă centrală aproape patrată, purtătoare de cupolă proectează pe fiecare din feţele sale un vas cu trei năvi, aşa că reesă o cruce; sau o cruce într'un dreptunghiu cu o cupolă centrală. Acest plan place iarăşi mult după secolul al VI, mai ales că architectura bizantînă admite eşirea braţelor. Mai tîrziu braţele rămîn ascunse în interior, cum e Hodja Mustafa giami din sec. IX.

Construcţia se caracterizează prin atenţie, metodă, ingeniozitate şi eleganţă. Materialul întrebuinţat e peatra tăiată în dimensiuni mici, moeloane şi cărămida: zidul la mijloc e din blocaj, la suprafaţă petre lucrate; Bizantinii cunosc un mortar bun din calcar, năsip sau cărămidă pisată şi petricele mici chiar.

Zidul din cărămidă şi peatră, pe cînd pilaştri numai din peatră; susţinătorii izolaţi ai arcurilor purtători de cupolă erau masivi; puteau fi şi coloane. Pentru coloane se'ntrebuinţează monolituri, cînd încercuesc cu metal extremităţile cilindrului, iar pentru a remedia neegalitatea dintre capitel şi capătul arcului au adăugat un impost intermediar. Cînd sunt lucrate din mai multe bucăţi, s'au intercalat între ele foiţe de plumb de un milimetru grosime, pentru mai sigură fixare. Arcurile lucrate din cărămidă şi moloane, uneori alternaţii, susţin bolta, pe care pentru a o uşura la margine o dublează cu arcuri din material mai tare.

Contraforturile lipsesc, se găsesc numai la Sf. Vital; dar două părţi de zidărie neegal încărcate era oprit să se unească; în interiorul zidurilor se aşezau grinzi de lemn, pentru a le feri de efectele cutremureior de pămînt

Acoperămîntul, adică plafonul, cunoaşte toate soluţiiler Orientului şi heleniste; uneori mai multe sisteme la aceiaşi clădire (Sf. Sofia). Cupola din cărămidă e foarte frecventă; e obişnuită ca la Sf. Sergius şi Bachus, turtită ca la Sf. Sofia sau înaltă, dar posterioară. Se intercalează un tambur cu ferestre începînd chiar din secolul VI (Sf. Sofia din Salonic), care mai tîrziu ajunge un turn adevărat. Cupola era mică şi din material uşor, din cără-

midă de Rhodos de obiceiu, care era mai uşoară de 5 ori ca cea obişnuită; pentru a-i întări rezistenţa pornesc nervuri prin mijloc dela vîrf la bază.

Cupola se clădeşte direct pe un plan circular; mai greu pe plan octogonal cînd intervin mijloace architectonice intermediare, ca trompele de unghiu sau pendentivii; din plan patrat se trece în octogonal sau direct circular prin aceleaşi procedee. Puterea de'mpingere a calotei este contrabalansată prin demi cupole sau patru calote laterale.

Bizantinii cunosc şi bolta fără cintru, anume bolta en arête; ea provine din încrucişarea a două bolţi semicilindrice, ale căror chei sînt în acelaş plan; rezistenţa cade pe cei patru stîlpi dela colţurile bolţilor.

Chestiunea bolţei, a pendentivelor şi trompelor de unghiu e încă controversată. Astfel Rivoira şi Lasteyrie dau bolţei o originà romană văzînd întrebuinţarea ei în Italia încă din secolul V. Lasteyrie susţine că şi trompa e de origină romană, căci există în ruinele dela Roma ale clădirei Minerva Medica, care nu-i posterioară sec. III, la thermele lui Caracalla (212—216) şi chiar la unele clădiri pe calea Nomentană din sec. II; susţine că Bizantinii i-au dat numai o extensiune mai mare. Dar tema o urmăreşte Lasteyrie pentru a dovedi că pendentivii au trecut de la Romani în Galia şi a-şi explica urma de pendentivi pe care i-a observat la un monument din Beurey-Beaugnay, după ornamente din sec. II sau III. Choisy afirmă că Romanii nu cunosc pendentivii, Bayet le atribue o origină persană dînd şi exemplul construcţiei dela Zeitun din 282. Mai aproape de adevăr pare ultima afirmaţie, mai ales că şi „trompe d'angle" se găseşte tot în Persia la Servistan, iar bolta e cunoscută şi de Assirieni.

Secretul construcţiei bizantine stă în ştiinţa echilibrării diverselor elemente arhitectonice, bazată pe nevoia de-a opune o continuă rezistenţă apăsării bolţilor şi cupolelor; din complexul aşezării în jurul acestui punct central rezultă un nou principiu de echilibru, care face să se recunoască un plan bizantin dela prima vedere (Choisy).

C. Monumentele picturii.

1. **Mozaicurile.** Arta bizantină a excelat prin pictura murală a mozaicurilor, în epoca lui Justinian mai mult ca'n orice

altă epocă, faţă de celelalte genuri ale picturii. Prin bogăţia materialului din care erau lucrate, prin polichromia strălucitoare şi'n deosebi prin abuzul de albastru şi aur, produceau un efect potrivit gustului de splendoare ce caracterizează epoca; pe de altă parte tehnica lor înlesnea redarea figurelor calme şi impozante, atitudenelor mărețe şi compoziţiilor simetrice, care caracterizează stilul monumental şi istoric al epocei. Ele sunt folosite de decoratorii monumentelor religioase caşi de cei ai clădirelor civile şi sunt executate cu atîta măestrie, că rămîn operele cele mai de seamă ale artei bizantine din această epocă.

Tehnica era destul de dificilă şi atentă. Păretele era pregătit cu ajutorul a două pături de amestec din ciment, var şi marmoră sfîrmată, ca un ciment tare ce trebue să primească cuburile mozaicului. Acesta era pregătit în atelier din bucăţele microscopice, între 3—4 milimetri, mai mici pentru faţă, colorate cu oxiduri metalice, care formează cu pasta sticloasă materialul de lucrat; la cuburile aurite şi argintate metalul este aşezat în foi foarte subţiri peste şmalţ şi acoperit de o peliculă de sticlă albă. Se amestecă apoi şi cuburi de marmoră sau petre preţioase a căror intercalare nu ofensează ochiul, căci în genere mozaistul aşează culorile fără nuanţe prea variate, ele sunt aşezate a produce efect mai puternic de departe, întocmai ca picturele moderne cu culorile aruncate din vîrf de cuţit. Mozaicurile sunt murale sau pavaje, numite şi istorice.

Pavajele istorice sunt acele ce acopăr pămîntul bisericelor în interior, deosebindu-se de cele murale prin subiecte şi material; se întrebuinţează numai bucăţi de marmoră, se decorează cu motive geometrice şi biologice sau cu scene pitoreşti şi mitologice, pentruca să nu se supue profanării subiectele religioase.

Monumentele mai însemnate sunt: marele mozaic dela *Kabr-Hiram* lîngă Tyr, pe care Renan îl fixase la finele sec. VI, reprezentînd în cadre de rinsouri sau în medalioane scene cîmpeneşti sau de vînătoare, anotimpurile şi lunile, toate motive ale artei alexandrine. Aceleaşi subiecte la mozaicurile descoperite la Serdjila, Madaba, în ţara lui Moab, la Ierusalem — toate dela începutul sec. VI; tot la Ierusalem din aceiaşi epocă mozaicurile cu labirintul şi Minotarul, Psyche şi Orfeu. Cel mai celebru rămîne deocamdată acel descoperit la *Madaba* şi care reprezintă harta Palestinei: marea Moartă cu vase plutind pe valuri, pustiuri

cu fiare salbatece urmărind căprioare, ape cu peşti, munţi, sate şi oraşe cu ziduri şi porţi, dintre care se disting uşor Bethleemul cu basilica Naşterei şi Jerusalemul cu lungi porticuri. Numărul lor poate fi complectat cu pavajele africane: la *Ued-Ramel* în Tunisia se reprezintă un şantier de construcţii în plină activitate, la *Gafsa* curse de cai la hipodromul atît de iubit de Bizantini, iar în alte localităţi apar mozaicuri cu figuri omeneşti de-un viu portretism.

Monumentele mozaicurilor murale sunt răspîndite pe'ntreg cuprinsul imperiului bizantin, vorbind chiar numai de acele ce s'au pastrat datate sigur până azi. Isvoarele amintesc încă de altele, a căror strălucire n'o cunoaştem, dar o presupunem: la S-ţii Apostoli din Constantinopol o serie de compoziţii povesteau episoade din viaţa lui Iisus în ordinea cronologică a faptelor şi evitînd scenele dureroase, cu raritatea reprezentării autorului în costum de pictor; Choricius descrie mozaicurile dela bisericele St. Sergiu şi St. Ştefan de Gaza cu Sf. Maria ţinînd copilul în braţe şi fundatorul bisericei dintăi alături de Fecioara înconjurată de sfinţi. Un altul aminteşte de mozaicurile bisericelor St. Theodor, S-ta Maria Maggiore, St. Ştefan cu lungi compoziţii de martiraje, S-ta Agata, S-ta Eufemia in Classe şi altele din Ravena.

Dintre mozaicurile pastrate până azi cele mai cunoscute sunt la Salonic şi Ravena. In 1907 s'au descoperit sub adaosuri ulterioare cîteva reprezentări de sfinţi la *St. Dimitrie* din *Salonic*, aşezate fie deasupra arcadelor ce despart cele două colaterale din stînga, fie pe pilaştrii intrării în altar: St. Dimitrie în picioare ca rugător, Fecioara pe tron cu copilul în braţe şi întovărăşită de doi îngeri, Iisus, sfinţi, sfinte şi mai ales donatori îngenunchiaţi şi de dimensiuni mai mici, împrăştiaţi printre personagiile sfinte —toate figurele lipsite de simbolism, în cel mai perfect stil monumental istoric; pe pilaştri sunt reprezentaţi St, Sergiu într'un luxos costum, Sf. Dimitrie între două personagii, un episcop cu o haină albă lungă şi un înalt dregător, pe care o inscripţie îl arată drept fundatorul bisericei. Mozaicurile din urmă datează dela începutul sec. VII, primele din veacul V, toate sunt lucrate însă cu aceiaşi tehnică superioară, dibăcie desăvîrşită mai ales în redarea feţei prin mijlocul cubuşoarelor foarte fine, pliurele ce cad natural în jos din cuburi aurite şi argintate, realismul expresiv al feţei ca adevărate portrete, atitudinele elegante şi impozante,

decoruri de elemente arhitectonice şi peisagii—ce fac din aceste mozaicuri capod'opere.

In Italia Ravena şi Parenzo se pot lua la întrecere, ele dau dovada cea mai sigură a strălucirei artei bizantine din sec. VI. La Ravena mozaicurile dela *St. Apollinar cel nou* ilustrează dominaţia gotică a lui Teodoric prin cele trei zone depe păreţii laterali: două serii de sfinţi şi sfinte ce se'ndreaptă din Ravena şi Classis spre Iisus şi Fecioara aşezaţi pe tronuri, deasupra teorii de profeţi şi apostoli, în zona superioară minunele şi patimele lui Iisus—cu atitudeni de măreţie ca o depărtată amintire a clasicelor frize Panathenaice. [1]) Pentru a ne da seama de măreţia artei lui Justinian e suficient a vizita mozaicurile bisericei *St. Vital*, cel mai complect monument care decorează dela pămînt şi până'n concul absidei şi bolta cupolei după un program ordonat şi respectat cu sfinţenie. Pe păreţii laterali scene din vechiul Testament, figurele evangheliştilor cu simbolurile lor, profeţi şi scene din viaţa lui Moisi; la arcul vestic Iisus şi apostolii în medalioane, la arcul triumfal doi îngeri susţin monograma lui Iisus între oraşele sfinte Bethleem şi Jerusalem; totul converge către centrul cupolei, unde printre elegante rînsuri pe fond de aur şi verde, păsări şi animale, patru îngeri măreţi ţin braţele întinse spre divinul mel—amintind simbolul catacombelor. Ca un contrast sau complectare în concul absidei tronează Iisus Christos, încă tînăr dar suveran, pe globul pămîntesc, între arhangheli şi sfinţi; apoi St. Vital într'un bogat costum şi episcopul Ecclesius prezentîndu-şi biserica. Pe laturele absidei acele admirabile mozaicuri reprezentînd pompa imperială de-o parte, Justinian în mijlocul curtenilor săi (fig. 51), de cealaltă Teodora cu doamnele strălucitoare de bogăţie şi frumuseţe; adevărate portrete reprezintă episcopul Maximian, preoţii binevoitori şi senini, ofiţerii severi şi eunucii cu feţele pline.

Mozaicurile absidei dela *St. Apollinare in Classe* dovedesc acelaş amestec de stil simbolic şi monumental: o cruce acoperită de petre preţioase străluceşte pe un fond de stele aurii, deasupra bustul Mîntuitorului spre care se'ndreaptă cele douăsprezece oiţe, pe laturele medalionului Moisi şi Ilie sburînd în nourii cerului, iar jos St. Apollinar în atitudine rugătoare, la mijlocul a două-

1) Ch. Diehl, «Manuel d'art bysantin», I, p. 214.

sprezece oiţe. Pe timpul lui Justinian se mai afla la Ravena mozaicul absidei dela St. Mihail in Affricisco, astăzi la Berlin, cu Iisus în picioare între Sf. Arhangheli. De acelaş merit sunt mozaicurile şi întreaga decoraţie dela *Parenzo*, catedrală pastrată cu sfinţenie de norocul soartei pentru a ne da o idee complectă de arta veacului VI. La arcul triumfal apostolii cu haine albe se îndreaptă spre Iisus pe globul pămîntesc, pe curbură sfinte gătite cu bijuterii, la absidă Madona ţinînd copilul pe genunchi între sfinţi—St. Maur ii prezintă pe Eufrasius ctitorul; în hemiciclu la

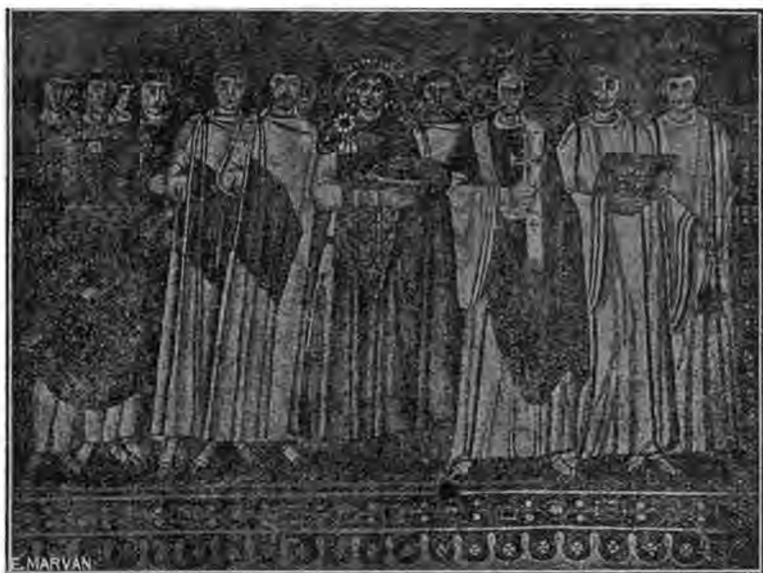

Fig. 51. Mozaic dela St. Vital în Ravena (fot. Alinari)

capete două scene cu Buna Vestire şi vizitarea; din mozaicurile faţadei nu s'a pastrat aproape nimic.

Alături de aceste strălucite monumente mai putem cita cîteva fragmente ale timpului, ca: o cruce enormă pe fond de aur şi albastru la absida bisericei St. Irena din Constantinopol, Sf. Maria cu copilul la absida bisericei Panaghia Angelo-Ktistos din Kiti şi la Panaghia Canacaria, ambele din Cipru. De frumoasă execuţie e mozaicul dela S-ta Caterina din Sinai reprezentînd Schimbarea la faţă: Iisus în picioare şi îmbracat în alb se'nalţă într'o aureolă de azur, la picioare cei trei apostoli îngenunchiaţi, pe

margeni Moisi şi Ilie; în hemiciclu o serie de medalioane cu profeţi, apostoli şi ctitorii, pe zidul de deasupra arcadei o cruce susţinută de doi îngeri şi două scene din viaţa lui Moisi.

2. **Fresce şi icoane.** Deşi în epoca primitivă a catacombelor pictura se reducea numai la *fresce*, după triumful Bisericei nu s'au pastrat de cît foarte puţine exemple, ca acele amintite din Egipt la Bauit şi St. Eremiia. In timpul lui Justinian s'au împodobit numeroase biserici, dar nu ni s'a pastrat de cît amintirea frescelor; doar cîteva din zugrăvelile bisericelor rupestre din Capadocia pot fi avansate pănă'n sec. VI. Choricius descrie picturele dela St. Sergiu din Gaza cu scene din Noul Testament reprezentînd episoade din viaţa lui Iisus împărţite în trei serii cronologice: copilăria, minunele şi patimele, toate executate în stilul istoric, ce prevalează pitorescul decorativ.

Tot atît de rare s'au pastrat şi *icoanele* vremei. Se pare că'n sec. VI se obişnuia deja encaustica pentru picturele sfinte şi reprezentarea figurelor, aceste din urmă de mult en vogue în Egipt (Fayum). De acelaş caracter realist trebue să fi fost şi icoanele în lemn cu chipurile lui Iisus şi a Sf. Marii sau altor sfinţi, din care se cunosc rari exemplare. De la Sinai a adus cîteva exemplare episcopul Porfir Uspenski cu chipurile Sf. Constantin şi Elena, St. Sergiu şi Bachus sau Iisus; la muzeul din Kiev se mai găsesc încă Ioan Botezătorul între Sf. Fecioară şi Iisus, Sf. Maria cu copilul în braţe de mare asemănare cu portretele helenistice din mormintele egiptene; aceleaşi caractere şi la exemplarele păstrate în muzeul din Cairo.

3. **Miniaturele**, adică ilustrarea manuscriselor, sunt strîns legate de pictură. Cărţile în antichitate se lucrau în două moduri: *suluri*, făşii lungi cît textul de papirus şi *codex* din mai multe foi de pergament; din epoca lui Ptolemeu gustul alexandrin introduce ilustrarea lor cu figuri, în deosebi ale regilor pentru care se alegea şi materialul din pergament purpurat şi litere aurite. Obiceiul trece la creştini, întîi la împărat; se spune astfel că în biblioteca lui Constantin cel Mare existau operele lui Homer şi Evanghelii ilustrate somptuos, iar la Constantinopol aduse învăţaţi alexandrini ca profesori ce trebue să fi desvoltat şi gustul pentru miniaturi. Arta bizantină a fost înzestrat bogată cu acest gen al picturii şi putem afirma cu siguranţă că, păstrînd proporţiile, operele respective sunt foarte numeroase; ele

înlesnesc pe istoricul artei bizantine prin faptul că'nlocuesc nenumăratele lipsuri în artele mari, reprezentînd în acelaş timp curentul popular, mai liber şi mai variat ca producţiile artei oficiale — deseori sunt mai expresive pentru redarea adevăratei societăţi contemporane, ca'n epoca iconoclastă de pildă.

După metoda lui Kondakov, care a scris şi o istorie a artei bizantine după miniaturi, manuscrisele au fost astfel rînduite în grupuri şi familii, că stabilirea lor epocală s'a făcut mult mai aproape de adevăr. S'au luat prototipurile cărţilor sfinte: Biblii, Psaltiri, Octateuce ect. şi s'au constatat asemănările şi deosebirele stabilindu-se evoluţia artistică, fără ca să se neglijeze caracteristicele individuale, care concurează la varietatea meritorie a artei bizantine. Metoda lui Kondacov n'a exclus prototipurile apărute şi'n decursul desvoltării artei bizantine; ea are marele merit de-a fi dat legătura de unire dintre numeroasele manuscrise, împrăştiate prin depărtate biblioteci.

Nu toate manuscrisele cu miniaturi din secolul VI sunt copii după modele mai vechi, unele de valoare aparţin epocii, a cărei artă o caracterizează tot atît de bine caşi mozaicurile descrise. Şi aici apare combinarea celor două curente: pitorescul alexandrin şi antic ce se remarcă până la textele sacre şi monumentalismul asiatic-oriental cu ornamentaţia bogată şi tendinţe istorice. Activitatea bogată s'a desfăşurat în ateliere răspîndite pe tot cuprinsul împărăţiei: în Alexandria, Syria a produs evanghelii vestite, Mesopotamia, Asia mică şi mai ales Bizanţul, care a produs între altele Dioscoridele. Cel mai numeros grup e format de manuscrisele religioase, dar sunt şi cîteva profane.

Calendarul din 354 fu executat la Roma de un artist oriental, păstrat pînă azi numai în copii de tot tîrzii, în gust helenistic; lunile sunt reprezentate cu voiciune, figurele încadrate de elemente arhitectonice, oraşele importante sunt redate prin alegorii pompoase, sub un arc de triumf zeii tutelari ai imperiului. *Iliada* din biblioteca Ambroziană şi *Virgil* din Vatican aparţin începutului sec. V şi sunt împodobite cu mici tablouri intercalate în text, 58 la primul, 50 la al doilea. Iliada foloseşte un colorit viu, multă purpură, de nuanţă pompeiană, scenele reprezintă adunări de zei, lupte de eroi, personificări, peisagii luminoase, toate motive antice în care spiritul creştin n'a pătruns încă; Virgil cuprinde ilustrarea Eneidei cu episoadele mai însemnate în stil an-

tic şi Georgicele cu scene idilice şi mitologice, pare c'au lucrat mai multe mîni.

Cele mai frumoase miniaturi profane se găsesc în *Dioscoridele* dela Viena, executat pentru prinţesa Iuliana Ancia dela începutul sec. VI, după un original mai vechi însă, venit din Alexandria (Ainalof) sau din Asia mică (Strzygovski). Este un tratat de medicină, cu autorii reprezentaţi pe prima pagină, personificări şi zeităţi, plante medicinale, scene de „genre" în gust alexandrin, procedeul bizantin apărînd doar la întrebuinţarea culorilor vii, şi'n deosebi portretul prinţesei Iuliana, reprezentată pe un tron, cu haine luxoase, între personificările mărinimiei şi gîndirei. Trecerea spre miniatura religioasă o face „Topografia creştină" a lui *Cosmas Indicopleustes*, un autor alexandrin dela mijlocul sec. VI, cuprinzînd hărţi şi desenuri asupra locurilor sfinte, reprezentarea pămîntului, oceanului, vînturilor, animalelor şi plantelor; elementele creştine cuprind figuri de profeţi şi personagii biblice sau scene din ciclurile celor două Testamente: Moisi primind legile, sacrificiul lui Isac, răpirea lui Ilie, Daniil între lei, lapidarea Sf. Ştefan, convertirea Sf. Pavel şi altele. Acest manuscris are caracter de tranziţie şi prin calităţile stilului: tradiţia helenistică face un loc larg spiritului bizantin monumental în noi compoziţii şi tipuri ce vor rămîne.

Manuscrisele religioase evidenţiează noul stil cu mai multă fermitate, se cred că'ncep din sec. IV. Cea mai veche sigură este *Geneza dela Viena* din sec. V, 24 pergamente de purpură cu litere de aur şi argint, lucrate pe cît se pare de cinci artişti cu miniaturi de gust alexandrin; sunt admirabile scene de „genre", episoade idilice, alegorii şi peisagii în gust antic, ca de pildă întîlnirea dintre Eliazar şi Rebeca (fig. 52). Din secolul VI datează *Biblia Cotton*, păstrată la British Muzeum, de mari asemănări cu Geneza în compoziţii, executate în curat stil bizantin. Ambele sunt în strînse legături cu *Sulul lui Iosua* dela Vatican. Este un pergament de 10,5 lungime cu miniaturi reprezentînd epopeea războinică a eroului biblic: lupte, asedii, personificările fluviilor şi munţilor în gustul vechi alexandrin; cît priveşte vechiul Testament, la ilustrarea evangheliilor apare stilul monumental conform tradiţiei sgro-palesteniene; exemplarul dela Vatican este o copie mai slabă după un model vechi, după contrastul dintre concepţie şi execuţie.

Evangheliile prin cuprinsul lor sunt mai libere de influenţa antică, deşi s'au lucrat şi'n ateliere alexandrine cu miniaturi pitoreşti, ca dovadă că cele mai reuşite sunt acele executate în atelierele orientale din Syria saú Antiohia de pildă; la Bizanţ au prevalat papirusurile venite din Alexandria. In Mesopotamia fu ilustrată *Evanghelia siriacă* din Florenţa la 586 de un călugăr Rabula; mai fiecare pagină este împodobită cu ornamentaţii de ordin arhitectonic, împletite cu flori şi plante, iar pe margeni miniaturi de mici dimensiuni reproducînd subiectele textului sau compoziţii mari cît pagina, înscrise în motive geometrice cu scene de predilecţie din patimele lui Iisus — valoarea lor constă în stabilirea unor tipuri ce vor rămîne în iconografia bizantină, ca

Fig. 52. Miniatură din Geneza dela Vatican (Hartel şi Wickoff).

de pildă Sf. Maria cu ovalul slăbit al feţei. Din acelaş veac şi apropiată e *Evanghelia din Etşmiazin* şi cea dela Biblioteca naţională din Paris provenind din Mardin, ambele cu ornamentaţii arhitectonice orientale şi compoziţii orînduite în stil monumental. *Evanghelia din Rossano* este cea mai importantă prin materialul de purpură şi argint şi mai ales prin bogăţia artistică a miniaturelor, care ilustrează stilul epocii lui Justinian şi anunţă în acelaş timp caracterele artei din a doua epocă. Datează dela finele sec. VI, lucrat în Asia mică (Strzygovski) sau în Egipt (Haseloff) ca produs al curentului monastic; are reprezentări de evanghelişti şi sfinţi în stil monumental, dar cele mai frumoase sunt cele douăsprezece mari compoziţii ce par copii după mozaicurile vre-

mei: de remarcat Judecata lui Pilat prin realismul figurelor, măreţia atitudinelor, exactitatea costumelor şi bogăţia culorilor.

De mai mică importanţă sunt *Fragmentele din Sinope* cu acelaş cuprins şi stil caşi Rossanensis la cele cinci miniaturi care-l ilustrează; datează din sec. VI, dar aparţine unei familii posterioare de manuscrise cu miniaturele de-alungul textului. Colecţii mai largi de texte formează *Octateuce*, adică primele opt cărţi, din care se cunosc şase exemplare de mai tîrziu însă; nu e exclus ca ele să fi avut de model octateuce din epoca lui Justinian. Tot aşa trebue să se fi ilustrat *Psaltirele* încă din sec. IV, de cînd psalmii ocupă un rol însemnat în liturghie; din sec. V se cunosc cîteva ilustrări de fresce cu pasagii din Psaltire, miniaturi se cunosc tot mai tîrziu, ca Psaltirea din Paris, cu prototipuri siriene şi anatoliene. In aceiaşi epocă s'au ilustrat şi cărţile celor mai însemnaţi părinţi ai Bisericei, deşi cea mai veche operă, Grigorie din Nazianz, datează din sec. IX, dar cu amintiri de colorit antic.

4. **Iconografia.** Originele nouei iconografii trebue de căutat în Siria şi Palestina, unde apar în diferite scene din viaţa lui Iisus figurele repetate apoi ca sfinte şi'n alte regiuni pentru venerarea locurilor care le produsese întâia oară; aceasta se vede şi din atenţia artiştilor de-a reproduce monumentele Jerusalemului, Bethleemului sau legendele palestiniene. Arta nouă păstrează anumite scene, pe care catacombele le fixaseră definitiv, ca sacrificarea lui Isaac, Daniil între lei; ba încă face deosebit loc episoadelor din istoriile lui Iosua, Iosif şi Moisi. După triumful bisericei Noul Testament e pus la largă contribuţie sub influenţa exegeţilor, care'n toată voia propagă admiraţia pentru evanghelii; cuprinsul lor e mai uşor priceput prin imagini. Două feluri de evanghelii servesc ca izvor nouei iconografii: cronice cu tendinţe oficiale şi apocrife, mai populare şi mai vii, cum putu descoperi Ainalof pentru unele reprezentări dela Ravena.

Din sec. V se formează ciclul patimelor lui Iisus, cum spune Leontius din Neapole „Din dragoste pentru Domnul reproducem „noi suferinţele sale în toate bisericele, casele, pe vestminte şi „pretutindeni, pentru a le avea mereu sub ochi". [1]) Acum artistul îndrăzneşte, de pildă, să reprezinte până şi scena dureroasă a

1) Citat după Ch. Diehl, op. cit., vol. I, p. 322.

Crucificării, pe care nici sec. IV n'o cunoaşte sub forma tranşantă a răstignirei plină de suferinţi. Celelalte episoade trebue să fi fost întocmite de mozaiştii sanctuarelor palestiniene: Invierea lui Lazăr, Intrarea în Ierusalem, scena cu Samariteanca, parabolele Fecioarelor, care se găsesc în aceiaşi formă până'n sec. XIII. Tot acum se fixează şi temele istoriei lui David începînd dela frescele din Bauit şi cîteva scene din ciclul Sf. Fecioare, desăvîrşit mai tîrziu; tot ca începuturi Judecata din urmă cu inovaţia zonelor suprapuse, reprezentarea antipodelor, a pămîntului sub forma unui munte cu soarele răsărind şi alte teme rămase invariabile.

Incep să se fixeze şi tipurile principalelor personagii. *Iisus* apare sub două hipostaze: tînăr imberb, ca un erou grec sub influenţa artei helenistice şi matur, cu barbă neagră, cum a fost conceput în Syria; la început apar ambele tipuri, mai tîrziu arta monumentală bizantină preferă pe cel de-al doilea, accentuindu-i încă mai mult caracterul solemn. Trăsăturele *Sf. Fecioare* fură fixate în şi mai multe ipostaze: «theotokos» devine gravă, cu faţa lungăreaţă, atitudinea impozantă; „hodigitria" în picioare, ţinînd copilul pe unul din braţe, celalt întins spre rugă; «blachernitissa» în bust, cu braţele ca rugătoare, pe pept Iisus în medalion; „Kyriotissa" în picioare, strîngînd copilul la pept; altele reproduc variante: stînd pe tron şi binecuvîntînd sau în picioare fără copil, alăptînd — toate păstrînd însă aceleaşi trăsături ale feţei. Tot acum se fixează *profeţii* ca nişte bătrîni cu părul şi barbă lungă, *arhanghelii* ca Victoriile antice înaripate, *evangheliştii* cu atributele lor, unii *apostoli* ca St. Petru, Pavel şi Andrei, *St. Ioan Botezătorul* cu faţa osoasă şi părul negru desordonat.

Caracterele nouei iconografii nu se pot reduce numai la imobilitate, cum s'a încercat a se determina de unii istoriografi. O bogăţie de teme şi tipuri, variante numeroase a compoziţiilor, pitorescul şi naturalismul helenistic alături de solemnitatea stilului istoric şi monumental, combinaţiile elementelor pur decorative — toate dovedesc că arta bizantină în sec. VI creiază şi desăvîrşeşte un nou curent, ale cărui slăbiciuni nu se evidenţiază încă. Artistul e pătruns încă de influenţa antichităţii, care răsare din nobleţa atitudinelor, eleganţa costumelor, ordinea compoziţiilor; dar meritul cel mare al său fu de a da religiei triumfătoare o manifestare plastică proprie, cu tendinţi de uniformizare din cauza caracterului teologic

D. Sculptura şi artele minore.

In arta creştină sculptura decade la rolul de-a decora şi împodobi bisericele, în deosebi sculptura monumentală scade cu cît ne apropiem de timpurile mai noi; două pricini au împins spre acest dispreţ: grija de-a nu se reînvia spiritul păgîn care-şi idealizase zeii în forme statuare şi influenţa orientală care redusese sculptura la o gravură plată fără modelaj. In ruinele vechii Syrii nu s'au descoperit urme cel puţin de statui sau basoreliefuri; în

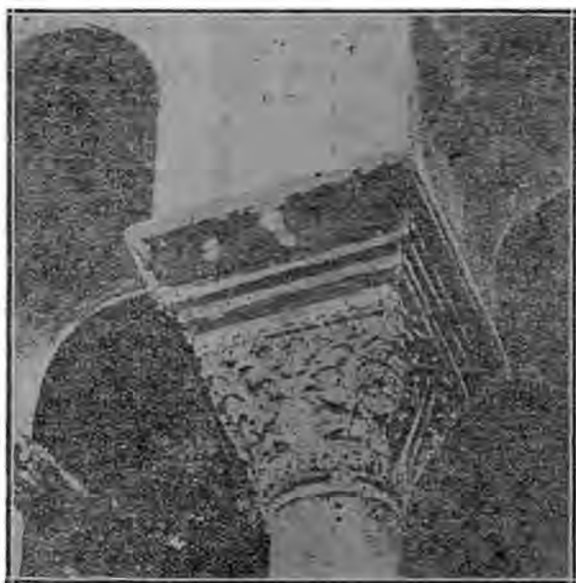

Fig. 53. Capitel dela S-ta Sofia (fot. Le Tourneau)

schimb sculptura decorativă şi acea legată de artele minore a produs numeroase şi distinse opere.

După texte şi tradiţie în forul dela Constantinopol ar fi existat statuele lui Constantin şi fiii săi într'un grup, iar în altul acelaş cu mama sa; în veacul următor ceilalţi împăraţi îşi ridică statui în pieţele publice, Theodosiu cel Mare şi Arcadius înalţă coloane de triumf. Obiceiul e continuat în sec. VI, cînd se'nalţă statuele lui Justinian, Theodora, Belizariu, Justin II; statuea ecvestră a lui Justinian se păstrase până'n sec. XV, cînd un desen al timpului o făcu cunoscută până azi. Dacă din aceste opere

nu ni s'a pastrat nimic, sau aproape nimic, în celelalte centre ale imperiului soarta a fost mai bună,

1. Sculptura în piatră şi lemn. Din secolul anterior apăruse un caracter propriu bizantin la decorarea *capitelurilor*, care din compozitul corintian ia o formă proprie numit „teodosian", cum e la S-ta Sofia din Salonic (fig. 53); pentru a întări rezistenţa s'a adăugat curînd o bucată intermediară, impostul, decorat cu elemente vegetale stilizate, ca la Eschi-giuma din Salonic, de pildă (fig. 54). Şi coloanele sufăr evoluţia timpului, ele decad din măreţia stilurilor greceşti, sunt de necomparat prin simpleţa lor; singurul element care se bucură de atenţie e capitelul cum l-am descris. Pentru complecta lui schimbare capitelul se uneşte cu impostul într'o unitate, în locul volutelor apar capete de animale cu tendinţi de a deveni plate.

Fig. 54. Capitel dela Eschi-giuma (Hautes Etudes)

Cel mai însemnat monument al sculpturii în peatră din Orient e *amvonul* din Salonic, azi la muzeul din Constantinopol, ce datează din sec. V; e împodobit cu basoreliefuri ce reprezintă legenda Magilor, arătaţi în drumul lor spre Palestina şi apoi în faţa Sf. Marii şi a copilului. La muzeul din Constantinopol se află două statuete ale Bunului Păstor lucrate în stil helenistic în sec. VI; fragmente de coloane cu basoreliefuri reprezentînd scene familiare şi cîmpeneşti; tot acolo bustul St. Marcu, basorelieful cu cei trei evrei în cuptor. Din veacul VI datează alte trei basoreliefuri, găsite nu de mult în biserica St. Ioan din Studion, reprezentînd pe Iisus, Sf. Petru, Intrarea în Ierusalem şi alte scene

executate după principiile helenistice, dar observîndu-se deja influenţa orientală în rigiditatea trăsăturelor, lipsa proporţiilor corpului, stîngăcia execuţiei.

Influenţele orientale se remarcă evident la *sarcofagiile din Ravena*, un grup de cîteva exemplare datînd din sec. V şi începutul celui următor, decorate cu sculpturi pe capac şi păreţii laterali. Unele din ele reproduc scene evanghelice: Anunţarea, Buna Vestire, Magii, cu figurele aşezate într'o simetrie ce aminteşte de teoriile mozaicurilor (fig. 55); altele însă refuză reprezentarea omului, întrebuinţînd desenuri geometrice, mei, cerbi, păuni aşezaţi simetric în jurul unui vas sau unei monograme. E un obicei general de-a acoperi peatra cu broderii fine, care par

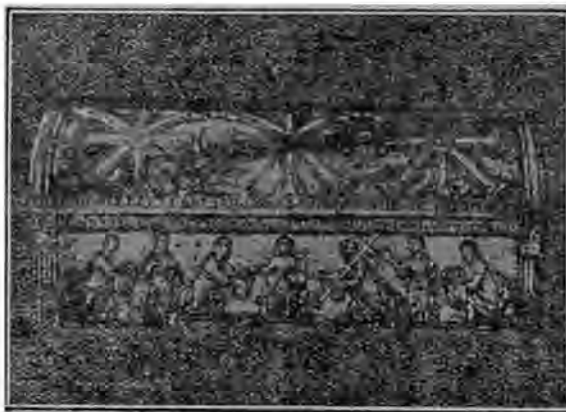

Fig. 55. Sarcofag dela Ravena (Diehl)

abea scoase din daltă: o lume de păsări, animale, flori şi plante stilizate, executate uneori cu eleganţă şi desăvîrşită tehnică. Această decoraţie apare într'o biserică din timpul lui Justinian dela Aladja în Lycia, în balustradele dela St. Apollinar cel Nou, la uşele gineceului dela S-ta Sofia sau, după descrieri, la fiala aceleiaşi biserici.

Singurul monument de mare valoare artistică, pastrat aproape intact până azi, de sculptură în lemn îl formează *uşele bisericei S-ta Sabina,* ce datează din sec. V. Sunt 18 panouri cu reprezentări în ordine simultană din Veçhiul şi Noul Testament, dela Moisi la episoade din viaţa lui Iisus; origina lor orientală este evidentă, dar şi influenţa helenistică şi-a depus con-

tribuţiile sale. Una din cele mai reuşite scene este Răpirea Sf. Ilie (fig. 56) în stil pitoresc desăvîrşit prin redarea naturii cu munţii şi apele sale, arbori, ţaranul speriat de această scenă, cînele care latră, caii cu carul în nori, închinarea lui Habacuc; „cel mai bun exemplu de basorelief pitoresc care se cunoaşte printre monumentele sec. VI" (Ainalof). Acelaş caracter în scenele Ruga pe Ghetsemani, Vocaţiunea lui Habacuc; altele însă ca Glorificarea împaratului şi a Bisericei denotă deja trecerea spre stilul *monumental*, amintind orînduirea mozaicurilor. Deşi au fost executate din ordinul papei Celestin I la 424, ele sunt opera unui artist grec şi aparţin deci artei bizantine.

Fig. 56. Uşa dela S-ta Sabina (fot. Alinari)

2. **Ivorii.** Sculptorul bizantin, atît de puţin îndemînatec în opere mari, a reuşit să împodobească numeroase obiecte cu plăci de ivoriu sau să-l lucreze în bucăţi libere atît de bogat, că singure ele ne pot da o idee de valoarea artei bizantine în epoca lui Justinian. O artă luxoasă, după gustul Orientului unde practica ivoriului era răspîndită, trebuia să facă uz de acest gen; din epoca lui Justinian au ramas diptice, cufăraşe, piscide, scoarţe de cărţi, jilţuri episcopale şi altele, toate mult asemănătoare între ele. Astfel pornesc dela tradiţia helenistică dela care păstrează tendinţa pitorească, dar se modifică sub influenţa orientală: formele devin mai disonante, atitudenele mai greoae, relieful plat; şi'n acest domeniu artiştii veniţi din Syria şi Persia au determinat caracterele nouei arte.

Dipticele sunt cele mai răspîndite şi'n deosebi dipticele „consulare", care se făceau cadou magistraţilor de obicei la numirea lor în funcţie; dela consuli au trecut şi la alţi funcţionari, rude, prieteni, cărora se oferă la diferite ocazii. Sunt importante şi pentru că pot fi uşor datate şi se poate urmări evoluţia artistică. Dela începutul sec. V sunt trei exemplare: dipticul din Monza cu Stilicon şi soţia sa, al lui Probianus şi al lui Symachus; mai tîrziu caracterul lor se schimbă, personajul principal este reprezentat pe tron sau în faţa casei sale primind felicitări, pe a doua foae se reliefează scene de luptă, hipodrom sau alte momente din viaţa personajului. Din epoca lui Justinian putem cita ca mai reuşite dipticele lui Anastasis, Magnus dela Paris, Philoxenus sau al lui Vasile din Muzeul naţional al Florenţei, stîngaci lucrat.

Pe lîngă aceste diptice de stil clasic, atelierele bizantine au produs şi mai numeroase de stil oriental, unele lucrate la Ravena. Aşa sunt dipticele cu cinci compartamente dela Biblioteca naţională din Paris, la Berlin şi Etşmiazin; apar personagii cu liniile aspre, personificări, scene evanghelice — de remarcat dipticul din Tongres şi acel din Berlin reprezentînd pe Iisus şi Sf. Fecioară. Un alt grup aparţine cu totul şcoalei orientale, de origină siro-palestiniană cu strînse legături de arta persană. Monumentul cel mai însemnat este dipticul din Ravena fost la Murano, azi împrăştiat în mai multe colecţii; Iisus pe tron şi Fecioara primind pe Magi în mijlocul episoadelor din copilăria şi minunile lui Christos sau a scenelor din arta creştină primitivă. Alte opere s'au pastrat în dipticul colecţiei Golenişev sau acel ce-a lasat numai îngerul dela British Muzeum.

In legătură cu dipticele poate fi considerat *ivoriul Barberini*, numit aşa după fostul proprietar, azi la Luvru. Este o placă cu o figură centrală şi două zone cu reliefuri de stil helenistic; la mijloc un cavaler victorios, ale cărui picioare le îmbrăţişează pămîntul personificat în Terra şi încununat de o Nike în sbor— Justinian sau Constantin cel Mare după Strzygowski, care-l pune în sec. IV. Sus doi îngeri plutind susţin medalionul cu bustul lui Iisus, jos barbarii supuşi aduc daruri. Alte plachete de stil siro-alexandrin se află în tezaurul dela Tréves cu reprezentarea unor moaşte aduse din Alexandria la Constantinopol în 552 sau acele ce decorau jîlţul numit al Sf. Maret dela Grado, azi la Milano.

Alte plachete împodobeau vase mari pentru păstrarea unor părţi de relicve sau sarcofagii chiar, care se lucrau de obicei în atelierele alexandrine. Cel mai vechi monument, pe care l-am amintit, poate fi considerat ivoriul *Trivulce* din Milan (fig 41). reprezentînd două scene de Sf. Mormînt, soldaţii adormiţi şi femeile sfinte; a fost fixat la finele sec. IV după fineţa execuţiei, calitatea draperiilor şi eleganţa figurelor, doveditoare unor influenţe antice. In aceiaşi epocă sau cel mai tîrziu la începutul sec. V poate fi fixat *lipsanotecul dela Brescia*, un sarcofag lungăreţ acoperit peste tot cu sculpturi în patru zone: pe capac o serie de figuri în medalioane, la mijloc episoade din minunele şi patimele încadrate sus şi jos de scene împrumutate simbolului catacombelor; ca stil se observă un amestec de pitoresc cu tendinţi de monumentalism.

In acelaş grup se înglobează *pixidele*, vase mici de obicei circulare, ce se atîrnau la ciborium spre a servi de candele. Cele mai vechi, din sec. IV, sunt lucrate după influenţa antică cu reliefuri uşoare, reprezentînd scene de vînătoare sau bachice chiar, cum sunt exemplarele din muzeele Sancta Sanctorum dela Roma sau din Sens. Cu subiecte religioase, dar lucrate tot în stil alexandrin, sunt pixidele: din Bologna cu minunele lui Iisus, din Berlin cu Iisus printre apostoli şi sacrificiul lui Isaac amintind perfect scena similară a sacrificiului Iphigeniei. In stil oriental sunt executate pixidele din colecţia Basilevski, dela Roma (Vatican), din Werden, Rouen, muzeul Cluny—cu subiectele alese de obicei din evangheliile apocrife, dar cu amintiri clasice, în alegerea ornamentaţiei, atenţia pentru costume şi fizionomia generală.

Dintre jilţurile episcopale unul singur s'a pastrat, al episcopului *Maximian* din Ravena, aflat în sacristia catedralei, dar cu cele mai minunate sculpturi ale genului respectiv (fig 57). Este împodobit cu plăci de ivoriu, cele mai fin lucrate aflîndu-se pe faţa anterioară: două benzi de admirabile ornamente vegetale şi animale—rinsouri încolotăcind păuni, cerbi, lei—încadrează zona mijlocie cu cinci figuri în mărime reprezentînd pe St. Ioan Botezătorul şi cei patru evanghelişti într'o clasică atitudine. Plăcile spetezei, azi disfăcute dela locul lor, reprezintă scene din viaţa lui Iisus, tratate în stil pitoresc, dar cu o execuţie mai slabă sau episoade din istoria lui Iosif, în relief mai pronunţat şi'ntrun stil mai realist. In genere, atelierul care a produs această capod'operă trebue de căutat în Orient, după detalii care demască porturi şi

haine scitice sau persane, gustul pentru personificări ca'n şcolile alexandrine şi o predilecţie pentru anumite subiecte. Se fixează locul în Egipt şi data nu înainte de sec. VI, cînd tradiţia alexandrină era impregnată de influenţe persane. „Nici un mo„ment din epoca anterioară nu ne arată o asemenea concordanţă „între decoraţie şi abilitatea tehnică mai presus de orice laudă" (Molinier). [1])

3. **Orfăurăria şi artele metalului.** Monumentele artei minore au prezentat totdeauna şi altă importanţă de cît acea

Fig. 57. Jilţul lui Maximian (fot. Alinari).

proprie prin valoarea lor artistică: ele au contribuit la desăvîrşirea iconografiei purtînd la mari distanţe elementele artei noi şi contribuind la înlesnirea influenţelor dintre monumentele mari

1) *Citat după Ch. Diehl, op. cit., I, p. 300.*

Aşa de pildă evangheliile siriace au purtat spre Apus modelele mozaicurilor din Palestina, invers Biblia Cotton a servit ca model mozaicurilor narthexului dela St. Marc din Veneţia. Exemplu celebru îl formează ampulele dela Monza, care copiind mozaicurile şi frescele din Palestina le-a purtat departe nu numai spre Occident, ci şi'n întreaga Syrie şi până'n Mesopotamia sau Persia. Orfăurăria siriană a fost foarte la modă, a pătruns din centrul Asiei până'n Africa şi Italia.

Arta de-a lucra obiecte din aur şi argint era pe placul Bizantinilor, care au adus-o din Orient pentru împodobirea palatelor şi înzestrarea bisericilor. Textele pomenesc despre tronul lui Justinian din sala „Consistorium", bătut cu petre preţioase şi podoabe de aur, surmontat de o cupolă de aur pe coloane şi flancat de două Victorii; din aurul luat dela Vandali şi-a lucrat un luxos serviciu de masă cu basoreliefuri reprezentînd episoade din domnia sa; corporaţia orfăurarilor, foarte numeroasă în *Constantinopol*, a produs tot felul de obiecte eclesiastice: cruci, patene, potire, linguriţe, tipsii etc. Din nefericire însă puţine obiecte din cele lucrate la Constantinopol s'au pastrat: buclierul lui Justinian, găsit la Kertci (Rusia), un disc de argint cu un desen uşor reliefat reprezentînd un împărat călare între un soldat şi o Victorie; un medalion de aur, ce se păstra la Paris, reprezentînd portretul lui Justinian pe-o faţă, iar pe verso împaratul calare şi o Victorie; din acelaş atelier celebra cruce de argint aurit a lui Justin II, bătută pe-o faţă cu petre preţioase, iar pe cealaltă cinci medalioane reprezintă Melul, Iisus, împăratul şi împărăteasa, între ornamente vegetale.

Atelierele *siro-palesteniene* şi *egiptene* au avut o activitate tot atît de prodigioasă. In Cilicia s'au găsit mai multe medalioane de aur cu subiecte evanghelice; la Kerynia din Cipru s'a găsit o adevărată comoară în două depozite formate din plăci mari de argint cu reliefuri din cruci, monograme sau sfinţi şi alt grup din nouă tăblii cu episoade din viaţa lui Moisi, executate în stil helenistic. In special plăcile mari, cu figuri orînduite în stil monumental, cu execuţia elegantă şi dibace, sunt considerate printre cele mai frumoase producţii ale genului, datorate sec. VI. Cel mai de seamă monument îl constitue tezaurul *ampulelor dela Monza*, catedrala de lîngă Milano, al căror rol în artă l-am aratat. Sunt nişte vase mici plate, cu destinaţia de-a purta uleiul sfinţit dela

Sf. Mormînt şi pe care pelerinii le transportau de-aici pretutindeni; cele dela Monza au fost aduse dela Roma pentru regina Teodolinda cam pela anul 600. Pe partea plată s'au reliefat uşor scene evanghelice, cîte una sau mai multe, lucrate de acelaş atelier după mozaicurile din Jerusalem, Nazareth şi Bethleem; o scenă obişnuită e Adorarea Magilor, apoi Răstignirea sub forma unei cruci cu bustul lui Iisus deasupra, Inalţarea la cer, Sf. Maria şi altele.

La Luvru se află *vasul din Emesa*, din sec. VI, cu o serie de medalioane reprezentînd bustul lui Iisus şi altor sfinţi, lucraţi cu o tehnică asemenea altor obiecte ca: relicvarul de argint dela Sebastopol, azi la Ermitaj, cufăraşul de argint din Sancta Sanctorum, precum şi numeroase obiecte dela British Muzeum, ca linguri de argint decorate cu lei, capre, grifoni, cadelniţe şi altele. Din aceleaşi ateliere „capsella" de argint dela Henchir-Zirara, azi la Vatican şi alta dela Brivio, azi la Luvru, decorate cu scene evanghelice; potirul din colecţia Tyler şi două patene de argint cu Impărtăşirea apostolilor, descoperite lîngă Alep şi pe Oronte, locuri depărtate, dar foarte înrudite prin tehnică şi subiect.

Din artele luxoase fac parte şi obiectele împodobite cu smalţuri, numite *emailuri „cloisoné"*, care au luat mai tîrziu un avînt considerabil; se pare că chiar din sec. VI, pe lîngă emailul „champlevé" cunoscut din antichitate, au împrumutat dela Perşi cestălalt sistem. Intre obiectele apropiate epocii cităm: crucea tezaurului dela Monza dăruită în 603 de papa Grigorie cel Mare unui Rege longobard şi care reprezintă Răstignirea pe un fond de aur; engolpionul contesei Dzyalinska cu o cruce de sticlărie roşie şi verde; relicvarul dela St. Croix de Poitiers, trimis de Justin II sfintei Radegunda, avea o decoraţie din sticlării şi email; iar cel mai reuşit exemplar din cele rămase pare a fi o cruce din tezaurul Sancta Sanctorum împodobită cu scene evanghelice, lucrate din sticlării dispărţite prin cloisoane de aur — cu desenuri naive sunt reprezentate şase scene din viaţa lui Iisus în jurul reprezentării Naşterei la încrucişarea braţelor.

Bijuterii au ramas destul de numeroase pentru a ne face o idee complectă asupra tehnicei şi valorii lor artistice. La British Muzeum se găsesc inele de aur, verigi cu monograme sau figuri de sfinţi; o braţară de aur cu un medalion la mijloc figurînd pe Sf. Fecioară rugătoare, pe cer paseri şi lebede printre

rinsouri. La Ermitaj un colier de aur din 20 medalioane cu bustul unui împărat şi al unei împărătese, cu o placă de aur reprezentînd un luptător antic; o centură din 16 medalioane de aur din care patru mai mari reprezintă pe împăratul Mauriciu Tiberiu; brăţări de aur, un colier de aur cu o cruce şi 6 pendentivi şi altul cu o cruce şi 10 pendentivi. Tot aici tezaurul descoperit în 1909 în Egipt şi împărţit azi la mai multe muzee, cuprinzînd peptare de aur compuse de medalioane mari cu chipuri imperiale sau reprezentări evanghelice şi monede ale împăraţilor din sec. VI; coliere din plăci de aur, centuri din medalioane şi monede mai mici de aur, brăţări decorate cu medalioane de aur sau petre preţioase, cercei etc.

4. **Ţesături.** Orientul a excelat din antichitate şi până azi în arta ţesutului; multe motive decorative dela Assirieni s'au inspirat din ţesături, care au şi dat artei mesopotamiene caracterul de stilizare. Industria textilă prinse şi'n lumea creştină o desvoltare mare pentru satisfacerea multiplelor nevoi ale cultului, mai ales dela deplina lui libertate; ea crescu şi mai mult din timpul lui Justinian, de cînd se importă vermele de matasă din China şi se putu lucra în imperiu acest admirabil material de decoraţie. Vechile ateliere din Egipt caşi manufacturele din Syria capatară un nou avînt, care trece apoi şi la capitală sau în centrele din Europa, Corint şi Salonic de pildă. Scriitorii timpului expun obiceiul de a se împodobi bisericele cu pînze ţesute fin sau împodobite cu motive de artă, ca perdele, tapete, draperii, descriind unele din ele. Paul Silentiarul ne-a lasat descrierea unor stofe de valoare din altarul Sf. Sofii din Constantinopol, lucrate din fire de matasă şi aur; în „Liber potificalis" sunt menţionate stofele din Roma şi Ravena. Altele serveau de costume şi erau împodobite cu ornamente şi scene religioase, astfel că pe drept cuvînt un scriitor contemporan afirmă că se poate găsi întreaga istorie a lui Iisus pe toga unui senator creştin, iar altul le numeşte „ziduri pictate ambulante".

Din atelierele egiptene s'au descoperit două depozite însemnate în necropolele dela *Antinoe* şi *Achmin*. In prima s'au păstrat sute de fragmente din tunici de in, rochii de lînă brodate, stofe asemănătoare gobelinurilor, giulgiuri de voal brodat, făşii de matasă, eşarpe de muselină, ţesături de matasă, voaluri zugrăvite cu chipul mortului. Deosebirea dintre aceste depozite

constă numai în stil, cele dela Ahmin sufăr mai mult influenţa orientală după atenţia pe care o dă ornamentaţiei, pe cînd primele păstrează tradiţia helenistică.

Un alt centru a fost în Orient; *atelierele sassanide*, care împrumutaseră dela Chineji procedeele mătasei, fabricară numeroase stofe împrăştiate pănă'n Japonia—stofa Ito dela muzeul din Tokio datînd din sec. VII—şi'n imperiu bizantin. In special subiectele de vînătoare şi cu cavaleri au venit dela Perşi; pallium dela St. Ambrozie din Milau arată pe un prinţ persan calare trăgînd de-un arc, motiv ce se repetă la o matasă dela St. Cunibert din Colonia şi alta dela Sout-Kensington. Cavaleri vînînd lei decorează ţesături aflate la Kaiser Friederich Muzeum din Berlin, S-ta Ursula din Colonia, St. Servais din Maestricht, Luvru; pedestraşi luptînd cu leii la Berlin şi Sancta Sanctorum; altele cu cavaleri ţinînd sceptru în mînă ca la Berlin sau muzeul Grassi din Leipzig. Chiar şi mătăsurile de origină şi subiecte bizantine tratează în chip oriental: stofele din muzeele Cluny şi Parc du cinquantenaire din Bruxelles sunt împodobite cu scene reprezentînd vizitii de circ între palmete. sau animale salbatice în medalioane pe fond roş sau alb. In muzeul dela Lyon se afă o ţesătură frumoasă reprezentînd un sfînt dispărţind doi luptători, la care se reclamà polihromia fondului; în genere tapiseriile. caşi mozaicurile, caută să distingă figurele de fond prin culori vii de aur, violet şi albastru.

Subiectele sunt de două categorii: antice şi religioase. De obicei pe manşetele mînecilor, pe medalioanele tunicelor sau pe margenile togelor se găsesc figuri mitologice şi scene cîmpeneşti, obişnuite artei alexandrine; inovaţiile artei bizantine constă într'o îmbogăţire a culorilor şi o compoziţie mai simetrică sub influenţa stilului monumental. La Berlin este o matasă cu nimfe şi arcaşi luptînd cu leii variind cu busturi de femei; acelaş subiect variind în mici detalii este repetat pe stofe din muzeele Kensington, Cluny, Lyon, Coire, Berlin, Nürnberg, Sancta Sanctorum. Un alt motiv antic reprezintă pe Dioscuri pe o coloană la picioarele căreia zac animalele jertfite, ca pe o pînză din muzeul Crefeld. Altă serie de ţesături se caracterizează prin decorul pur ornamental de-o bogăţie nemaipomenită de motive geometrice şi vegetale, alteori animale înscrise în medalioane şi stilizate.

Subiectele religioase cuprind episoade din istoria lui Iosif

ca la tezaurul din Sens, Iisus dînd psaltirea şi Daniil între lei de la muzeul industrial din Lyon; pe un mare pallium găsit la Ahmin sunt figuraţi îngeri, sfinţi şi scene evanghelice simplificate; un alt palium reproduce pe Iisus, Vizitarea şi un apostol, iar un altul medalioane cu sfinţi. Busturi de sfinţi sunt cusuţi pe mătăsuri dela Ravena, la Sens un personaj ce seamănă cu Daniil călcînd în picioare mai mulţi lei, la Sancta Sanctorum o scenă larg reprezintă Buna Vestire şi alta Naşterea. Şi'n aceste subiecte influenţa orientală se observă la stilizarea animalelor afrontate, convenţionalismul elementelor vegetale şi aşezarea personagiilor într'o simetrie uniformă.

CAP. IV

Dela Justinian la Macedonici (565-867)

A. Dela Justinian la iconoclaşti

Conform unei legi universale de ondulaţiuni succesive după o epocă de mari realizări urmează decadenţa, care a ţinut mai bine de două veacuri, dela sfîrşitul sec. VI la începutul sec. IX; episodul iconoclast a turburat şi mai mult apele decadenţei provocînd împrejurări puţin prielnice. Sforţarea lui Justinian sleise toate forţele imperiului şi economiceşte şi spiritual; evenimentele externe şi interne care urmează imediat lui Justinian desăvîrşesc această slăbire. La granişe imperiul e atacat de barbari, care reuşesc să smulgă întinse teritorii: la nord Slavii se aşează definitiv în regiunea norvestică a peninsulei balcanice, confirmaţi de Heraclius în stăpînire la începutul sec. VII; din răsărit Perşii se ridică pentru a treia oară sub Sasanizi cu Cosroes II, la vest Longobarzii desfiinţează stăpînirea bizantină în nordul Italiei; şi'n deosebi Arabii dau cea mai puternică lovitură punînd definitivă stăpînire pe unele provincii orientale şi sudice ale imperiului. Din cauza războaelor şi clădirei edificiilor de Justinian tezaurul statului ajunge la un deficit din care nu va mai putea eşi veacuri dearîndul pentru a putea produce opere artistice de valoare. Apoi mişcări revoluţionare, lupte pentru tron, desechilibru economic fac ca nici o epocă să nu fie atît de tristă în istoria imperiului bizantin ca veacul VII şi următorul. Orice preocupare culturală încetează, toată grija era îndreptată către apararea imperiului—conform vechiului dicton „inter arma silent musae" aproape nici un moment de artă de seamă nu mai apare; doar provincia menţine încă vechiul prestigiu, datorită căruia se mai găsesc pe ici colea produse artistice, bine'nţeles fără puteri creatoare.

1. **Monumente arhitectonice.** Urmaşii lui Justinian, în deosebi Justin II, au înalţat cîteva clădiri, despre care vorbesc textele sau există cu modificări până azi, înalţate după vechile principii arhitectonice. Justin II clădeşte Chrysotriclinium, care — după scriitori—se compunea dintr'un octogon cu opt abside şi o cupolă împodobite cu mozaicuri, imitind astfel biserica S-ţii Sergiu şi Bachus. S'au pastrat însă cîteva biserici, la care constatăm o uşoară evoluţie a tipului stabilit anterior.

Imparatul Mauriciu zideşte biserica Diaconissa, pe care unii o identifică cu actuala *Kalender-hane* (fig. 58), deşi prima construcţie abia se recunoaşte din numeroasele modificări. Este o

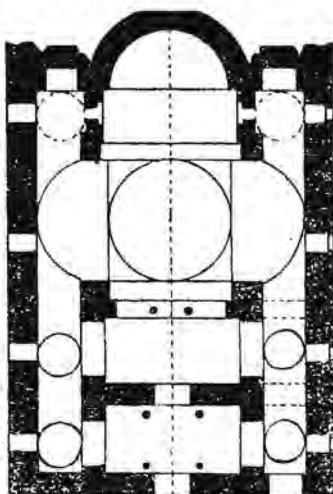

Fig. 58. Kalender Hane (fot. Ebersolt .

basilică cu cupolă şi absidă circulară la est, azi înlocuită printr'un zid; un dublu narthex la vest, interiorul cu o galerie deschisă spre naos; cupola se'nalţă pe patru masivi pilaştri, arcurile susţin patru bolţi en berceau ce dau o formă uşoară de cruce la partea superioară a naosului. La exterior liniile sunt simple, căci construcţiile interne nu ies la iveală, numai tamburul se'nalţă puţin susţinînd cupola. Probabil în acelaş veac s'a ridicat *Hogea-Mustafa-paşa*, identificată cu biserica St. Andrei şi care reproduce planul St. Sofii (fig. 59). Un dublu narthex cu linii elegante, împărţit prin doi pilaştri în trei încăperi, care se continuă şi'n naos;

în mijloc patru pilaştri masivi susţin bolta, care-şi continuă apăsarea pe două semicupole la nord şi sud formînd un fel de cruce Tipul general aminteşte influenţe egiptene; se găseşte la M-rea Soghai în Egiptul superior din a doua jumătate a sec. V, de unde trece la Athos şi până pe valea Rhinului la Trier. [1])

Originalitatea acestor biserici stă în faptul că fac tranziţia dela planul basilicei cu cupolă la crucea greacă caracteristică sec. IX; braţul vestic al crucei formează ca o travă degajată ce serveşte de narthex interior susţinînd la etaj o galerie. Un al treilea monument, azi dispărut, *S-ta Maria din Blacherne* rîdicată în timpul lui Justin II, desăvîrşeşte planul: două abside adăugate la nord şi la sud formau o travă lungăreaţă, care tăia în formă de cruce năvile bisericei, împingînd peste colaterali bolţile en berceau ce susţineau cupola centrală. Mai multă originalitate dovedeşte arta bizantină în provincii: Armenia şi Italia în deosebi; omiţînd Armenia pentru motivele expuse la începutul lucrării, în Orient influenţa artei bizantine se constată asupra monumentelor musulmane din Syria şi Palestina. Moscheia lui Omar din Jerusalem (687—690) este o operă bizantină prin planul său octogonal şi cupola cu tambur cilindric; moscheia mare din Damasc şi transformarea bisericei Sf. Ioan Botezătorul în moschee s'au făcut cu artişti trimişi din Constantinopol.

Fig. 59. Hogea-Mustafa-paşa-giami.

Pentru *Italia* dovezile sunt mai evidente. Roma era aproape un oraş bizantin la mijlocul sec. VII; un veac şi jumătate se succedaseră numai papi de origină greacă sau siriană, numeroşi călugări se refugiaseră aici de urgia arabă, la care se adăugară pelerini şi negustori alcătuind o colonie puternică orientală în jurul bisericei S-ta Maria în Cosmedin. Intreaga societate romană se înfluenţase de bizantinism, Biserica adoptă sărbători greceşti, arta se resimţi şi mai puternic de aceste influenţe.

1) I. Strzygowski «Bizantinische Denkmäler» III, Wien 1903, p. VII,

In arhitectură se introduce dela Bizantini basilica cu tribune pe colaterali, care se clădesc vechilor clădiri cînd nu le au; papa Pelagiu II zideşte una deasupra colateralului drept al bisericei St. Laurenţiu peste ziduri în a doua jumătate a sec. VI, la mijlocul sec. VII se adaogă bisericei Sf. Agnes. Alte imitări la S-ţii Apostoli zidită de Narses la finele sec. VI după biserica similara din Constantinopol în plan de cruce greacă; în plan circular se clădesc St. Theodor la poalele Palatinului şi S-ta Anastasia care reproducea planul bisericei Invierea din Ierusalem. La finele sec. VII se clădeşte biserica St. George în Velabre pe urme mai vechi în plan basilical, cu un narthex deschis printr'un pridvor pe patru coloane şi cu construcţii patrate la flancuri; la începutul veacului VIII papa Grigorie III reface vechea biserică St. Chrysogon, nu mult înainte se clădeşte oratoriul S-ta Silvia descoperit sub biserica St. Sava şi celebrul oratoriu zidit de papa Ioan VII la St. Petru în cinstea Sf. Marii.

2. **Monumente decorative.** Mai bogate sunt monumentele picturii, s'au pastrat în special în Italia fresce şi mozaicuri demne de eflorescenţa epocii anterioare. Pictura profană ocupă un loc însemnat în decorarea clădirelor, aşa la Blacherne împaratul Mauriciu a pus să se zugrăvească faptele mari însemnate ale vieţei sale până la suirea pe tron. Mai curînd ne putem da seama de pictura vremei după ecoul din monumentele musulmane. Frescele descoperite în palatul omiad dela *Kuseir-Amra* reprezintă pe lîngă scene pitoreşti de vînătoare şi diferite figuri simbolice desemnate cu înscripţii greceşti; tablouri istorice reprezintă un monarh pe tron în atitudine de basileus bizantin sau duşmanii Islamului învinşi de califul arab. Aceiaşi decoraţie bizantină la moscheele amintite din Ierusalem şi Damasc: frize de rinsouri colorate diferit pe marmoră albă, mozaicuri reprezentînd elemente arhitectonice şi arbori pe un fond de aur, colonete cu relieful meplat.

Cele mai frumoase *mozaicuri* se găsesc în bisericele contemporane sau mai vechi din Roma şi Ravena. La St. Laurenţiu peste ziduri se mai resimte, ca un ultim ecou, stilul mozaicurilor romane, ce se termină strălucit la St. Cosma şi Damian; dar şi aici Iisus tronînd pe glob are un aspect oriental, iar costumele sfinţilor şi atitudinele solemne sunt bizantine. In prima jumătate a sec. VII se decorează *St. Agnes* cu un frumos mozaic la absidă reprezentînd patroana îmbracată ca o împărăteasă bizantină

şi împodobită cu strălucitoare bijuterii, între doi sfinţi de prestanţă monumentală. In absida oratoriului *St. Venanţiu din Lateran* figurează o compoziţie cu Sf. Fecioară la mijloc ca Rugătoare, Iisus numai în bust o binecuvîntează din nouri, pe laturi sfinţii ii fac cortegiu în atitudeni şi costume de dregători bizantini; tot aşa apar sfinţii din absida bisericelor St. Ştefan Rotundul, unde fac cortegiu lui Iisus în bust şi St. Petru din Liens, unde Iisus e reprezentat ca un războinic bizantin. Din mozaicurile cu care Ioan VII împodobi *oratoriul dela St. Petru* n'au rămas de cît cîteva fragmente; cel mai frumos se păstrează la St. Maria Cosmedin reprezentînd Adormirea Maicii Domnului într'o armonioasă contopire de culori: Iisus copil din aur străluceşte între îngerul în alb şi Maica Domnului cu hainele albastre şi violete. Intreg ansamblu reprezenta pe Fecioara ca Orantă cu o mare diademă pe cap, la picioarele sale papa, unul din marii ei închinători, îi prezenta chivotul capelei; compoziţii mai mici reprezentau scene din viaţa lui Iisus, pe laturi episoade din faptele *S-ţilor* Petru şi Pavel, toate lucrate în cel mai curat stil bizantin.

Cîteva mozaicuri s'au mai pastrat la *Ravena*, executate însă într'un stil ce dovedeşte complecta decadenţă nu numai a oraşului, ci şi a întregei arte bizantine din sec. VII; mozaistul se mulţămeşte să copieze modelele celebre ale monumentelor din timpul sau înainte de Justinian. In a doua jumătate a sec. VI se decorează capela arhiepiscopală reproducînd decoraţiile dela St. Vital; în sec. VII absida dela S-ta Agata şi arcul triumfal dela St. Mihail in Affricisco imită pe Iisus tronînd dela St. Apollinar cel Nou. La St. Apollinar în Classe se desăvîrşeşte decoraţia chorei şi a arcului triumfal cu mozaicuri imitînd după St. Vital scenele clasice a oilor simbolice eşind din cele două oraşe sfinte spre Iisus în medalion, tablourile eucharistice cu sacrificiile lui Abel, Melhisedec şi Abraham şi scena istorică în care împăratul Constantin IV remite arhiepiscopului Reparatus privilegiile bisericei din Ravena.

S'au pastrat din această epocă şi cîteva *fresce*, cele mai cunoscute la biserica Santa Maria Antica din Roma, lucrate în repetate rînduri din sec. VI pănă'n sec. XII, de aceia vom reveni ma tîrziu asupra lor. Din sec. VII sunt frescele descoperite la St. Sava, ca stil şi tehnică bizantine; la absidă şapte capete de sfinţi de frumoasă execuţie şi o serie de episoade din copilăria şi mi-

nunele lui Iisus, întovărăşite de inscripţii greceşti. Nici catacombele nu fură neglijate, ultimele decoraţii care i se adăugară în sec. VI şi VII sunt de inspiraţie bizantină. La cimitirul Commodilla se reprezintă Iisus imberb pe glob între sfinţi; sau Fecioara pe tron şi cu copilul în braţe între doi sfinţi şi o femee la picioarele sale; la aceiaşi criptă un St. Luca. Un Christos matur şi solemn, binecuvîntînd după moda orientală, se află la cimitirul Generoza; S-ta Cecilia apare ca o tînără prinţesă bizantină, îmbrăcată cu dalmatică de purpură şi împodobită cu petre preţioase, în cripta ei din cimitirul lui Callist. In sec. VII la cimitirul St. Pontian apare un Iisus bizaniin şi frescele basilicei cimiteriale St. Valentin cu episoade din viaţa lui Christos şi a Sf. Fecioare după textele apocrife.

Despre celelalte arte abia se poate vorbi. O singură operă miniaturistică, manuscrisul copt al cărţii lui Iov, ne poate da o idee de ilustrarea manuscriselor în sec. VII; deşi descoperit la Neapole, caracterul bizantin se recunoaşte la cele patru figuri ce reprezintă personagii istorice aparţinînd unei familii regale, asesemenea cortegiilor imperiale dela St. Vital. Decoraţiile sculpturale se reduc la motivele epocei lui Justinian. Capitelurile narthexului dela Hogea-Mustafa-paşa-giami sunt împodobite cu volute ionice şi surmontate de piese decorate cu foi de acant, ca la S-ta Sofia; capitelurile coloanelor de sub marele arc sunt ornate cu cîte uu medalion. Aceleaşi motive apar cu mai multă profuziune la monumentele musulmane din Syria, opere bizantine şi din alte puncte de vedere.

Decadenţa veacului VII părea c'a odihnit în acelaş timp sufletul bizantin, pe care o frămîntare puternică trebuia să-l pue într'o nouă mişcare pentru a creia capo d'opere demne de prima vrîstă de aur.

B. Epoca iconoclaştilor.

1. **Cearta icoanelor.** Marea sguduire aşteptată se produse imediat cu urcarea pe tronul imperiului a dinastiei Isauricilor, reformatori şi distinşi generali, dar aprigi dusmani ai icoanelor, împotriva cărora luară măsuri atît de drastice că provocară turburări echivalente cu o mare revoluţie; şi cum mişcarea iconoclastă privea un gen important de artă, s'a resimţit şi aceasta de

mişcarea iconoclastă. Causele ei au fost mai multe şi unele destul de vechi.

Cultul icoanelor părea să contrazică dogma creştină, religie prin excelenţă ideală şi care interzicea reproducerea chipurilor sfinte; dispreţul împotriva acestor semne materiale de credinţă fusese exprimat de timpuriu şi'n diferite puncte ale imperiului. Conciliul din Elvira (306) interzicea expunerea obiectelor de cult pe păreţi, Eusebiu considera cultul icoanelor de păgîn, Epiphane din Cipru sfăşîe pînza cu chipul lui Iisus dintr'o biserică palestiniană, episcopul Xenaias din Syria le interzicea în eparhia sa în secolul V, iar în secolul următor colegul său din Marsilia, Serenus, distruge toate icoanele din oraşul episcopal. In special în Orient, unde spiritul asiatic eteric şi ura veche iudaică împotriva idolatriei se păstra în lumea cultă, lupta în contra icoanelor luă un caracter de masă, în contradicţie cu lumea greacă totdeauna înţelegătoare realizărilor plastice. In veacul VI în Antiohia o mare mişcare se pornise împotriva icoanelor, în secolul VII deseori se străpungeau şi se sfărmau chipurile sfinte,

In timpul Isauricilor şi mai ales pe timpul lui Leon III şi Constantin V mişcarea iconoclastă ia un caracter oficial şi violent, din mai multe pricini. In primul rînd cultul icoanelor luase în timpul evenimentelor triste ce preced pe Isaurici un avînt extraordinar, mulţimea căutînd deseori salvarea în icoane făcătoare de minuni, al căror chip sfînt se confunda cu însuşi obiectul venerat. Erau icoane ce lăcrămau sau plîngeau, altele care vorbeau sau mergeau chiar; li se aduceau tot felul de jertfe şi închinăciuni aşteptîndu-se dela ele la cele mai curioase fapte—o adevărată idolatrie. Reacţiunea trebue să se producă: înfrîngerile suferite dela Arabi se considerau ca o pedeapsă dela D-zeu pentru reîntronarea păgînismului idolatru. Apoi împăraţii Isaurici, dornici de a reînvia imperiul, nu vedeau cu ochi buni această trecere a proprietarilor de icoane miraculoase—o mînăstire putea juca un mare rol în stat prin influenţa vreunei icoane—; în mînăstiri se aciuiaseră mii de călugări ce trăiau din acest comerţ şi care se sustrăgeau astfel dela datoriile apărării patriei primejduite şi'n mare nevoe de soldaţi.

Leon III Isauricul, sirian de origină, dădu în 726 primul edict împotriva icoanelor, ordonînd să se distrugă toate imaginele din palate şi biserici: deşi el puse multă moderaţie în apli-

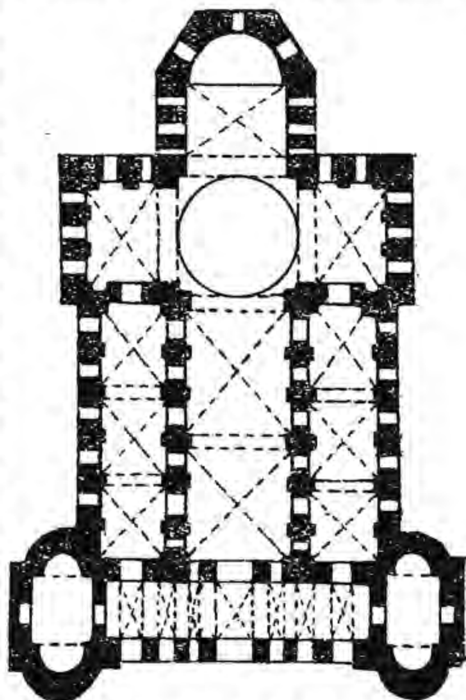
carea dispoziţiei sale, mulţimea reacţionă chiar dela început măcelărind pe oamenii împaratului ce smulgeau icoanele—începutul fu la poarta palatului Chalce. Cu Constantin V lupta devine şi mai aspră, cu toate insultele pe care închinătorii icoanelor i le aruncau; conciliul din 753 condamnă formal cultul oricărei reprezentări de chip religios şi ca urmare se distrug frumoase mozaicuri la Blacherne, S-ta Sofia, fresce, icoane de lemn, miniaturi aruncate în foc un mare autodafe dăunător artei. Impărăteasa Irena se'ncercă să restabilească cultul, conciliul din Niceea dela 787 îl restaură oficial, dar adăugă distincţia că nu trebue să se confunde cu adevărata esenţă divină. Sub Leon Armeanul şi mai ales sub Theofil lupta reîncepe cu aceiaşi furie, sunt urmăriţi artiştii iconari, care pot număra şi martiri printre ei, ca călugarul Lazăr; în sfîrşit la 843 împărăteasa Theodora restabili definitiv cultul.

Stabilindu-se din nou autoritatea călugărilor şi chiar în timpul persecuţiilor aceştia reclamînd o şi mai mare credinţă în ei din partea prietenilor lor, spiritul teologic se întăreşte şi respectiv arta religioasă. Cercetînd urmările luptei iconoclaste asupra artei constatăm astfel o întărire a vechei tradiţii, care fixase anumite, forme ce vor rămîne de-acum şi mai stabile, imuabile. Mînăstirea Studion, centrul susţinătorilor icoanelor, devine un centru de artă monastică, de unde isvorîră manuscrise cu miniaturi şi o tendinţă ce se va resimţi în operele ulterioare. Din monotonia şi toropeala epocii de după Justinian arta fu scoasă de această mişcare şi printr'un element nou de valoare. Lipsind comanda oficială, totdeauna mai strîmtă, apare un spirit independent în alegerea şi tratarea subiectelor, ce-i drept de mai mică valoare artistică, dar capabil de-a deschide noi orizonturi în artă.

Dar nici arta oficială a iconoclaştilor nu este lipsită de interes. Imparaţii dornici de glorie spirituală au ordonat să li se înalţe palate şi alte opere de artă, pătrunse de gustul antichităţii şi de realism; arta profană stabilind un curent opus celui monastic, teologic, tradiţional şi sever. Din contopirea amîndoror curente va rezulta în acelaş timp o căutare a pitorescului şi realismului, pe care iconoclaştii îl cultivă din spirit profan, iar călugării din polemica de-a ridiculiza pe iconoclaştii contemporani. Se distrug scenele religioase şi se înlocuesc cu scene pitoreşti din hipodrom, peisagii din natură sau portretele împaraţilor ico-

nolaşti şi ale favoriţilor lor—o reînviere a stilului alexandrin care avea să folosească artei prin întărirea unui vechi curent artistic bizantin.

2. **Arhitectura civilă şi militară.** Marele constructor al dinastiei Isauricilor fu împaratul *Theofil*, care imitînd pe Justinian şi influenţat de splendorile arhitecturii arabe din faimosul Bagdad, ridică mai multe clădiri civile, împodobite cu strălucite mozaicuri de artă profană. Intre vechiul Daphne şi Chrysotriclinium clădeşte mai multe edificii: sala tronului numită Triconc după cele trei abside, cu o boltă aurită şi păreţii tapetaţi cu marmore polichrome, caşi sala-terasă Sigma cu plafon; de aici în curtea Phiale, după fîntîna frumos împodobită dela mijlocul ei, cu porticuri largi pe margeni pentru a primi mulţimea din zilele marilor sărbători Brumalia. Imprejurul acestui corp central se'nşirau dependinţe lucrate şi decorate cu mult gust; sala Amorului cu panoplii de arme, Perla cu triclinum pe opt coloane de marmoră roză, sala de dormit cu o cupolă aurită, caşi pavilioanele Camilas, sălile Musicos şi Harmonia după varietatea armonioasă a placajelor de marmoră şi a pavajului din mozaic ca o grădină de flori. Apoi sala lui Lausiacos şi galeria lui Justinianos împodobite cu mozaicuri de aur şi un ultim pavilion din patru camere cu abside şi o cupolă, păreţii acoperiţi de fresce. După ce trimise pe dascălul său la califii din Bagdad, zidi palatul Bryas, care imita întocmai arhitectura şi decoraţiile celor din Bagdad; pavilionul Muchrutas este arab şi după nume şi după construcţie.

Fig. 60. S-ta Sofia din Sofia

Orientul strălucea de artă nu numai prin monumentele arabe

în Armenia şi Asia mică arta creştină se ilustrase prin opere de seamă încă din veacul anterior; de aici veni şi gustul pentru arta decorativă, cu care Teofil îşi împodobi palatele sale. Minuni de tehnică se adăugară pentru a rîdica faima palatelor sale, mai ales în ochii străinilor apuseni sau barbari dela nord, cum ni le descriu contemporanii, de oarece nimic n'a rămas din aceste splendori. Marea sală pentru ceremonii era o feerie: tronul de aur era apărat de un platan din acelaş metal, la poale se odihneau doi lei şi doi grifoni tot de aur, în platan păsărele bătute cu nestimate; în momentul cînd pătrundea vre-un sol străin, ca prin farmec totul se punea în mişcare, leii mugeau, păsărelile cîntau, grifonii se'nălţau pe soclurile lor, spre groaza şi admiraţia privitorilor. Autorul lor, un nepot de-al patriarhului Antonie, executase şi Pentapyrgion, un cufăraş de aur de forma unui castel cu cinci turnuri depozitînd toate comorile orfăurăriei imperiale.

Dacă isvoarele sunt atît de darnice în descrierea monumentelor profane, nu ne vorbesc nimic de *arhitectura religioasă*; de altfel se pare că împăraţii iconoclaşti nici nu s'au grăbit a înalţa biserici. Singurul monument eclesiast de care se poate vorbi e biserica St. Mihail din palatul Bryas, în plan triconc după modelul obişnuit în Egipt şi aplicat palatului Sacru, distrus şi acesta. Abia în provincii s'au mai pastrat cîteva exemplare ale obscurei arte din epoca iconoclastă.

In veacul VIII se'nalţa *St. Mina la Salonic*, distrusă de-un incendiu şi refăcută după alt plan [1]; de forma unui T, era înconjurată pe trei părţi de un portic pe 12 coloane, amintind o formă de templu antic, ca acel dela Vienne (Franţa). Din acelaş secol s'a datat vechea biserică *S-ta Sofia din Sofia*, în liniile largi arhitectonice pastrată până azi (fig 60). De dimensiuni mari, cu planul unei basilici în cruce latină, cu trei năvi şi o cupolă, avea un narthex dărîmat veacul trecut, dar cu urme ce s'au putut reface. După forma de cruce latină a fost considerată ca aparţinînd tipului occidental [2]; după turnurile dela flancuri se apropie însă de tipul siro-anatolian, mai ales că planul cruciform se găseşte şi'n Anatolia, chiar în forma lungăreaţă dela S-ta Sofia.

---

1) O. Tafrali „Topographie de Thessalonique“ Paris 1913.
2) B. Filov „Sofiiskata cărkva Sf. Sofiea“ (bulgăreşte) Sofia 1913, pp. 47, 125–6.

S'a mai pastrat refectoriu unei mînăstiri, clădită de Manuel, generalul lui Teofil, în prima jumătate a sec IX.

Mai curînd în regiuni departate de stăpînirea bizantină se poate urmări exemplificarea arhitecturii religioase bizantine; călugării persecutaţi de iconoclaşti se refugiază în *Italia* şi chiar mai departe, determinînd un nou curent de influenţă orientală în secolele VIII şi IX. La Roma se desăvîrşeşte grecizarea din veacul anterior, care abia mai tîrziu va aduce reacţiunea schismei. Papa Pascal I construeşte oratoriu *St. Zenon* la S-ta Praxeda ca mormînt mamei sale, în plan patrat cu cupolă bizantină; tot el înalţă la 817 o frumoasă biserică în plan basilical pe mormîntul *St. Cecilii*, cu trei năvi şi o singură absidă circulară, cu un dublu narthex format dintr'un pridvor deschis latin şi un esonarthex închis bizantin cu două încăperi de flancuri ca la clădirele orientale (fig. 61). Doi călugări greci înfiinţară abaţia *Grotta Ferrata* lîngă Roma, care cu toate remanierele păstrează narthexul primitiv bizantin; uşa care conduce la biserică are dispoziţii latine, dar sculpturele sunt bizantine. [1])

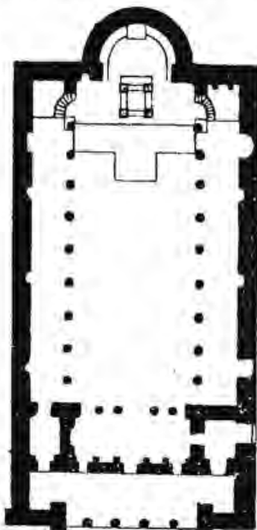

Fig. 61. S-ta Cecilia din Roma

Deşi au fost discuţii asupra datei înfiinţării, unii atribuind-o veacului VIII, alţii sec. X, acum trebue fixată şi biserica Santa Maria dela Vale din *Cividale* (Friul), cu sculpturi evident bizantine; tot acum s'a datat şi biserica *St. Ştefan* din *Triglia* (Bithynia), ce-ar reprezenta cel mai vechi model de cruce greacă. Dar influenţa bizantină a mers şi mai departe, în Franţa sudică şi pe valea Rhinului până la varsare, de unde trecu canalul în Anglia. Cel mai vechi şi sigur monument e capela lui Carol cel Mare dela *Aix-la-Chapelle* zidită la 804 după principiile bizantine fie că s'a inspirat dela St. Vital din Ravena, fie c'a avut de model rotondele din Syria şi Asia mică (fig. 62); la planul circular cu un octogon interior se rataşează un narthex cu două etaje şi două turnuri orientale. Nu departe de Paris se constru-

1) G. Clausse „Basiliques et mosaïques chrétiennes" I. Paris 1893, pag. 423.

eşte biserica din *Germigny-les-Prés* asemenea monumentelor din Armenia, ce fac parte tot din arta bizantină. Două mici clădiri, capelele din Biella şi Münster sau St. Germain din Querqueville lîngă Cherburg şi Trinitatea din insula Honorat de Sérins pe coasta Mediteranii îşi fixează începuturile în această epocă şi sub auspiciile artei bizantine. Pentru *Anglia* tradiţia pomeneşte că încă din sec. VII un arhitect Wilfrid zideşte o biserică la Hesscham după principiile Orientului, de unde venise încă dela 667 un Teodoros din Tarsos ca episcop de Canterbury; cel mai vechi dom din acest centru religios aminteşte, după o construcţie modernă, basilicele din Àsia mică.

3. **Pictura, sculptura, arte minore**. Pentru teritoriul pur bizantin s'au pastrat ceva mai numeroase dovezile artei decorative,

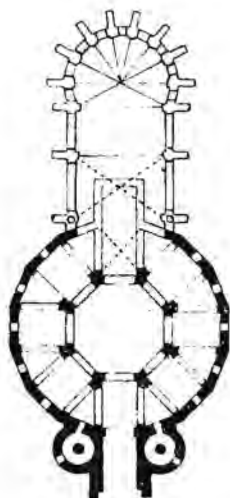

Fig. 62. Capela din Aix-la-Chapelle.

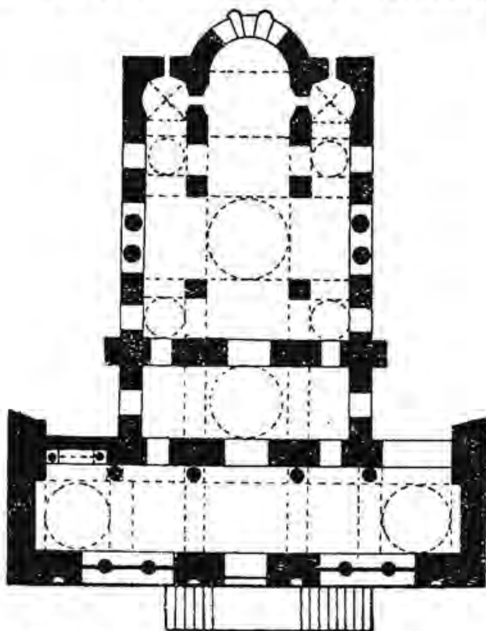

Fig. 63. Kilise-giami din Constantinopol.

datate sigur în această epocă. *Mozaicurile* dela *St. Dimitrie* din Salonic cuprind trei medalioane fixate cu ocazia restaurării pe timpul lui Leon Isauricul, reprezentînd pe sfîntul patron între un episcop şi-un preot, de un caracter realist. La *Sf. Sofia* din acelaş oraş se decorează absida la finele sec. VIII cu o Sf. Fecioară pe tron şi cu copilul în braţe, executaţi pe fond de aur cu abilitate

tehnică şi armonie de culori; artistul n'a uitat încă meşteşugul greu al mozaicului, cum dovedeşte şi crucea înscrisă într'un cerc de aur din bolta en berceau ce precede absida.

Şi'n acest gen monumentele mai numeroase se găsesc tot în *Italia*. Oratoriul *St Zenon* prin marmorele polichrome şi mozaicurile de aur sunt „juvaer al artei orientale" (Bertaux); subiectele sunt luate din ciclul evanghelic: Schimbarea la faţă, Coborîrea în iad şi una din cele mai vechi reprezentări a scenei Anastasis, tipică veacului următor. Alte mozaicuri reprezintă Schimbarea la faţă la S-ţii Nereu şi Achileu, Sf. Maria la Santa Maria în Domnica şi la S-ta Cecilia zidită în această epocă. Asemenea mozaicurilor sunt *frescele* dela St. Clement din Roma cu temele Inălţarea şi Judecata deapoi sau cu tipul Sf. Fecioare după canonul bizantin; dela mormîntul Sf. Cyril reprezentînd pe Iisus primind pe mai mulţi sfinţi, asistat de Sf. Arhangheli. Artişti benedictini execută în prima jumătate a sec. IX fresce la capela de lîngă izvoarele rîului Volturnus, nu departe de celebra M-re Mont-Cassino, cu subiecte din evangheliile apocrife obişnuite decoraţiei bizantine.

Influenţa bizantină este evidentă la decoraţia bisericei amintite din *Cividale*. Deasupra uşei dela intrare basoreliefuri de stuc formează o friză impresionantă prin gravitatea a şase personagii femenine, care reprezintă sfinte îmbracate cu costumuri de prinţese bizantine, purtînd pe cap voaluri de modă siriană; dedesubt o arcatură de stuc încoronează uşa, lucrată în stil oriental care aminteşte modeluri mesopotamiene.

Miniaturele sunt pătrunse mai intens de spiritul profan al vremei; se dă o deosebită atenţie ilustrării manuscriselor ştiinţifice, caracterizată prin reînvierea tradiţiei antice şi o mai largă atenţie influenţei orientale. La Vatican se păstrează un *Ptolemeu*, ilustrat la începutul sec. IX cu interesante miniaturi: stele reprezentate prin animale pe un glob albastru, 12 figuri pe jumătate goale înseamnă lunile, soarele printr'un efeb cu coroana de aur mînînd o bigă, la colţuri se văd imaginile zilei şi nopţei. Biblioteca naţională din Paris păstrează o *Evanghelie* greacă din sec. IX cu ilustraţiuni reprezentînd litere mari împodobite, medalioane cu flori, fructe sau păsări, architecturi, figura omenească lipsind complect; la *Sinai* se găsesc mai multe manuscrise cu aceleaşi ornamentări lipsite de chipul omului, conform învăţăturelor ico-

noclaste. Ambroziana din Milan posedă un *Grigore de Nazianz* din sec. IX cu miniaturi tot atît de puţin artistic lucrate caşi anterioarele, dar interesante la fel prin lipsa scenelor evanghelice, figurîndu-se numai cîteva din episoadele Vechiului Testament; dimpotrivă numeroase sunt miniaturele cu subiecte alegorice şi mitologice. Acelaş caracter se mai poate observa încă la un manuscris din biblioteca naţională cu fragmente din *Părinţii bisericei* cu miniaturi reprezentînd scene pitoreşti sau cîteva subiecte din Vechiul Testament de cuprins anecdotic; interesante sunt aluziile la evenimentele zilnice contemporane, ca medicul şarlatan, atleţi, pictori în atelierele lor, etc.

Miniatura religioasă produce ce mai reuşită operă a genului în *Psaltirea Chludof*, numită astfel după colecţia în care se afla; a fost lucrată probabil la Studion din Constantinopol, unde s'a desvoltat o şcoală de miniaturişti monastici, teologia refugiindu-se în astfel de opere mai uşor de ascuns furiei iconoclaste care au produs mai multe Psaltiri foarte la modă în lumea credincioşilor. Textul din Moscova este ilustrat cu peste 200 vignete aşezate pe marginile paginelor, executate cu un desen sigur şi simplu, cu culori armonioase şterse, dar într'un stil viu şi de-un realism impresionabil; subiectele sunt luate din lumea antică, puţine e drept, din grupul numit istoric, cele mai multe din Vechiul şi Noul Testament, iar altele şi mai numeroase formează un grup numit liric (Diehl) de caracter simbolic şi moral. Dintre cele mai reuşite cităm reprezentarea unui Silen cu nimfe, personificarea Jordanului, lăudăroşii cu buzele legate de torţile cerului şi de pămînt, Iisus în medalion deasupra lui Moise şi David, scene din patimile lui Iisus şi mai ales acele de cuprins polemic îndreptate împotriva iconoclaştilor de-un mare interes contemporan istoric, ca sinodul dela 815 sau triumful ortodoxiei.

Physiologus e pătruns de acelaş spirit fiind un alt produs al şcoalei monastice dela Studion, deşi a apărut la finele sec. IX, în epoca Macedonicilor deci. Cuprinde o serie de miniaturi cu caracter realist reprezentînd animalele şi alta de caracter simbolic cu scene alegorice teologice sau referitoare la cearta icoanelor; aici influenţa artei antice este mai puternică, apar numeroase personificări ale zilei, nimfe, centauri, sirene şi admirabile scene de genre în gust alexandrin; o serie importantă cuprinde ilustrări ale vieţei părinţilor bisericei. După 861 s'a ilustrat o lu-

crare referitoare la Ignatius cu miniaturi împotriva acestui patriarh, despre care avem numai ştiri dela Nicetas; dela 905 datează cartea lui *Iov* aflată la Veneţia, decorată în spiritul şcoalei monastice, fără nici un subiect din lumea antică. Influenţa miniaturelor bizantine din această epocă se transmise şi'n Occident, în Italia şi Franţa în deosebi, unde mai toate frumoasele miniaturi ale textelor carolingiene sunt de inspiraţie orientală.

Din celelalte arte minore au putut fi datate în această epocă cîteva *ivorii*. Aşa sunt cufăraşele dela Veroli cu decoraţii de rozete pe margeni încadrînd scene profane reprezentînd scene de vînătoare, hipodrom şi război; altele decorate cu medalioane antice încadrînd scene mitologice şi pastorale, ca sacrificiul Ifigeniei, răpirea Europei sau scene bahice ca la cufăraşele dela Pirano, azi la Roma. Dela finele sec. VIII se crede a fi plachetele dipticului dela Viena şi Bargello din Florenţa, în care se vede figurată împărăteasa Irina, luxos îmbracată, sub un dom luxos. Aceleiaşi epoci se datoresc cele mai vechi monumente de *emailuri* bizantine, după părerea lui Kondacov. Probabil dela 835 datează „paliotto" dela St. Ambrozie din Milan, din smalţuri ce încadrează basoreliefuri şi icoane; sunt sarace în culori, dar pentru un început prezintă destulă importanţă.

CAP. V

Epoca Macedonicilor şi Comnenilor

(867—1204)

Imperiul bizantin a trăit atîtea veacuri după imperiu roman de Apus datorită numeroaselor împrejurări favorabile, între care a fost şi apariţia la cîrma statului a unor conducători de valoare; după cearta icoanelor, care zguduise din temelie autoritatea statului şi primejduise siguranţa graniţelor la unele puncte, urmează dinastia *Macedonicilor*, cea mai strălucită serie de împăraţi destoinici. Originari din Asia, orientalişti prin concepţie şi gust, au întins imperiul din nou şi spre Apus, unde refac Italia bizantină cu centrul la Bari, şi spre nord, unde se desfiinţează imperiul bulgar la 1018 de Vasile II Bulgaroctonul. Incepe la 867 cu Vasile I, victorios împotriva Arabilor cărora le smulge drumurile spre Ierusalem, continuă cu generalii Phocas şi Ioan Zimisces ce salvează imperiul de primejdia Ruşilor distrugîndu-le statul dela Preaslav, străluceşte prin domniile cărturarilor Leon Filozoful şi Constantin Porfirogenitul şi se'nchee cu Vasile II Bulgaroctonul, domn viteaz şi puternic. După un nou război civil de vre-o 50 ani, în a doua jumătate a sec. XI dinastia *Comnenilor* reface gloria imperiului prin Alexios şi viteazul Manuel, ca la 1204 să cadă sub loviturele cruciaţilar din nevrednicia Anghelilor.

In interior o administraţie dibace şi o ordine asigurată aduc o nouă renaştere economică, din care va folosi în primul rînd capitala; Constantinopolul e plin de fabrici şi şantiere, bogăţiile se adună până la un venit de 500 milioane franci anual. In asemenea împrejurări literile se pot desvolta în voe, nici o epocă n'a cunoscut atîţia şi variaţi scriitori ca acum: savanţi ca Photius, enciclopedişti ca Mihail Psellos—chintesenţa spiritului bizantin cu toate calităţile şi defectele sale—, istorici ca Ana Comnena,

Nicetas Acominatos, Constantin Porfirogenitul şi alţii, literaţi ca Digenis Akritis şi nenumăraţi hagiografi, cărora se datoresc adevarate enciclopedii. Evident că nici artele nu puteau rămîne mai prejos într'o epocă în care toţi gîndesc şi cetesc; comanda era asigurată de sus şi de jos, e vremea realizărilor artistice de largă anvergură, în special capitala se'ntrece prin splendorile sale. Constantinopolul străluceşte ca singurul far al Europei, emisarii Apusului încă barbar rămîn uimiţi în faţa minunelor sale, egalate doar de Bagdadul arab; toţi scriitorii vremei ce-ajung până la el ne-au lasat amintirea puternicei impresii ce le-a făcut strălucirea civilizaţiei bizantine: geograful arab Erdrisi, istoricul francez Villehardouin, cronicarul german Ansbertus, rabinul spaniol Beniamin pe Tudella. Civilizaţia creştină este trecută Slavilor în această epocă, influenţa bizantină pătrunde adînc în apusul Europei.

* * *

Arta fiind susţinută de conducătorii statului ia din nou un caracter *imperial*: atelierele lucrează numai pentru împăraţi, de multe ori îşi au sediul la palat, unde lucrează şi artişti laici pe lıngă cei religioşi—se formează astfel o altă artă profană inspirată de antichitate şi orientalism. Paralel lucrează atelierele în mînăstirele bogate, care produc mozaicuri, fresce şi'n deosebi miniaturi bisericeşti, impregnate de tradiţiile teologice, suferind totuşi directivele artei oficiale. De fapt n'a existat contrarietate între aceste două şcoli care prezintă caractere comune, creind şi o nouă iconografie.

Imitaţia *antichităţii* stăpînea întreaga desvoltare culturală a vremei care-şi modelează fondul şi forma în senşul scriitorilor antici. Acelaş curent şi'n artă: apar numeroase ilustrări de autori profani cu subiecte antice, frescele şi mozaicurile palatelor reproduc scene din mitologia şi istoria greacă, artele minore primesc temele helenismului alexandrin. In textele religioase apar aceleaşi subiecte sau sunt imitate gesturile şi atitudinele sculpturelor antice la redarea personagiilor sfinte, faldurile hainelor cad în armonia demnă de-un talent clasic, chiar şi tipurile contemporane au uneori frumuseţea şi regularitatea statuelor antice; profeţii par oratori, Iisus imită unii Apollo arhaici, St. Luca din Focida pare un portret helenistic din epoca strălucită prin fineţă şi viaţă.

Un al doilea caracter este *orientalismul*, care n'a fost nici odată neglijat în arta bizantină, cu atît mai mult în timpul unei

dinastii de origină asiatică; la aceasta s'adaugă acum influenţa exercitată de arta musulmană, prin legăturele cu lumea arabă destul de frecvente în epoca îndelungată de pace dela Macedonici la cruciate. Datorită capod'operilor din cele două capitale arabe se introduce gustul pentru luxul şi ornamentaţia pură, pe care inspiraţia aprinsă a orientalului a concentrat-o în fantastice arabescuri; dela ei se introduc măreţe iniţiale combinate cu plante şi animale, încadrări şi frontispicii cu desene geometrice ce dau miniaturelor bizantine un nou colorit.

Dar nici *realismul* nu fu neglijat prin căutarea pitorescului şi a expresiei fidele. Apar peisagii şi arhitecturi ca fondal, subiecte luate din viaţa de toate zilele, personagii contemporane; pe lîngă figurele cunoscute, apar tipuri noi luate din mulţimea străinilor armeni, arabi, slavi, italieni, mongoli etc.—care mişunau în centrele principale ca'n porturile afluente din Levantul de azi. In special, sub influenţa artei imperiale sunt redate personagiile de seamă în atitudinele şi trăsăturele potentaţilor dela curte, care ţin să li se respecte în reprezentări realitatea figurelor lor. Cu vremea însă artiştii religioşi se eliberează de această tutelă, tendinţa teologică recîştigă întăetatea în operele populare mai întăi, la care reînvie însă vechiul hieratism; toate figurele se reduc la trei tipuri: îngeresc, biblic şi apostolic.

Ambele şcoli de artă excelează prin caractere comune, evidenţiate în calităţile desenului ferm şi simplu, bogăţia coloritului şi a ornamentaţiei, realism şi pitoresc, aceleaşi inspiraţii antice şi orientale; pentru a doua oară arta bizantină ilustrează creştinismul ca singura manifestare plastică în Evul mediu a acestui material sufletesc.

A. Monumentele.

Trecem peste monumentele arhitecturii civile, din care s'au pastrat extrem de puţine urme până azi, ca să ne ocupăm de clădirele cu rost bisericesc; înşirarea lor, pe cît posibil cronologic, o vom expune-o pe centre, excluzînd monumentele din Armenia, Bulgaria şi Rusia, înălţate de stăpînitorii naţionali ai provinciilor, de oarece ele formează şcoli proprii, dependente de arta bizantină numai în liniile generale arhitectonice şi decorative.

1. **Constantinopolul.** Cea dintîi biserică o rîdică Vasile I în palatul său, numită *Nea*, „cea nouă", de importanță egală Sf. Sofii pentru această a două epocă de aur a artei bizantine; din nefericire nu ni s'a pastrat de cît amintirea în descrierile lui Photius şi Porfirogenitus. Consacrată lui Iisus, Fecioarei şi la alţi trei sfinţi, avea un atrium vast, unul din cele din urmă, cu două fîntîni de marmoră şi peatră, împodobite luxos şi porticuri ornate cu plăci de marmoră albă ca o singură suprafaţă; biserica avea planul unei cruci cu braţele egale şi înscrise într'un patrat surmontat de cinci cupole, patru mai mici la unghiurile braţelor în jurul cupolei centrale. In interior aceiaşi strălucire ca la Sf. Sofia lui Justinian, pe care Vasile voia să-l ajungă; mozaicuri şi fresce, pavaje şi placaje de marmore polihrome, dar mai ales mobilier şi catapiteazmă din argint aurit sau bătut cu nestimate, de neîntrecut la altar. Deşi Nea nu s'a pastrat, fu copiată de alte biserici, dintre care cu siguranţă şi unele din cele 43 biserici atribuite lui Vasile I.

Cea mai veche din această epocă este *Gul-giami*, identificată cu S-ta Theodosia, din a doua jumatate a sec. IX, cum reesă din liniile arhitectonice debarasate de numeroase restaurări; este o clădire de tranziţie dela Kalender-hane, cu care se aseamănă prin alăturarea celor doi pilaştri masivi ai cupolei dinspre răsărit de absidă şi prin slaba indicare la faţade a liniilor interne; totuşi o formă nouă se'ntrevede la al doilea etaj, unde cele patru bolţi en berceau dau o cruce greacă, iar la colţuri patru cupole joase abia sparg acoperişul. In acelaş plan cu aspect cam greoi este *Atik-Mustafa-paşa-giami*, probabil din sec. IX. Din sec. X se presupune a data *Kilisse-giami*, identificată în acest caz cu Theotocos—numită încă Mefa-giami—, deşi Diehl o consideră mai tîrzie după planul general de desăvîrşită cruce greacă (fig. 63); în adevăr dela exterior zidăria din cărămidă şi moeloane evidenţiază crucea prin frontoanele triunghiulare şi liniile curbe ce duc dela tamburul cupolei la absidă. Un narthex spaţios boltit duce la naosul cu cupola centrală pe patru pilaştri masivi, bine distincţi de absidă, care despart şi năvile, cea mijlocie terminată prin hemicicle armonioase spre narthex şi altar; absida principală are cinci faţade, cupola se'nalţă printr'un tambur mai înalt cu 12 feţe, patru calote o înconjoară la colţuri.

Mai sigur datată este *Budrun-giami*, identificată cu Myre-

laion lui Roman Lecapenul (920—944), azi în ruină (fig 64); un narthex interesant prin două nişe la păreţii laterali, naosul cu patru pilaştri şi cupola cu nervuri înalţată pe un tambur octogonal, la exterior aceiaşi evidenţiare a formelor interne. Din epoca Comnenilor s'au conservat până azi patru biserici; Panachrantos, Chora, Pantocrator şi Pantepopt. *Fenari-Issa-Mesdjid* identificată cu Panachrantos, e formată din două clădiri alipite, biserici în cruce greacă cu un narthex comun şi pridvor pe două laturi, probabil adaos ulterior; *Kahrie-giami* sau Chora a fost clădită la începutul sec. XII în planul obişnuit epocei: patru pilaştri susţin cupola, năvile laterale boltite en berceau, cu oare care variaţii. La 1124 Irena Comnen construeşte *Zeirec-giami* închinată Pantocratorului din două biserici în cruce greacă şi o capelă funerară, înaintea actualului narthex al bisericei nordice se afla probabil un pridvor [1]), la faţada bisericei sudice trecînd şi la capelă un exonarthex spaţios împărţit în mai multe încăperi. Fiecare biserică se termină prin trei abside, cele principale cu şapte feţe înafară, cu cîte un hemiciclu de fiecare latură centrală; la fiecare în mijloc patru coloane susţin, prin patru arcuri mari dar svelte, o cupolă largă şi înalţată pe tambur poligonal, la unghiurele patratului patru calote semisferice, la biserica sudică se mai adaogă o cupolă pe narthex. Interiorul este mult acuzat în afară prin frontoane curbe corespunzătoare bolţilor en berceau; clădirea este din cărămidă, dar a fost acoperită de plăci de marmoră. Tot din prima jumătate a sec. XII datează *Eschi-Imaret-giami* (Pantepopt) în planul ultimelor biserici (fig. 65); unul din cele mai mari şi complecte dublu narthexe, patru pilaştri susţin cupola poligonală, absida decorată cu nişe, liniile interne pronunţate cu tărie înafară.

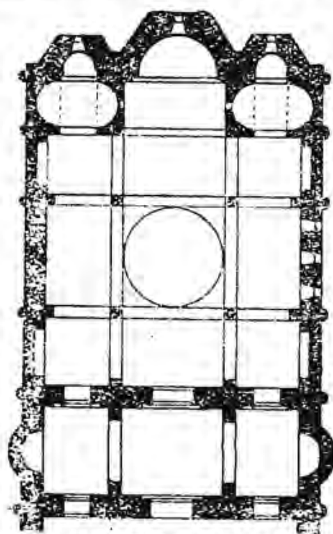

Fig. 64 Budrun-giami din Constantinopol.

2 **Orient.** In oraşele principale sau în provinciile impe-

1) Ebersolt et Thiers, «Les églises de Constantinople» Paris 1913, pag. 202.

riului s'au construit cu aceiaşi fervenţă, monumentele contribuind la evoluţia stilului arhitectonic al epocii. *Salonicul* era vestit prin industria sa înfloritoare, portul necontenit în mişcare şi iarmaroacele, dintre care cel dela Sf. Dumitru cel mai vestit în imperiu; şcolile sunt tot atît de strălucite, caşi monumentele sale. La 1028 protospatarul imperial Christofor construeşte *Kazangilar-giami* (Theotocos), de mici dimensiuni, dar cu plan omogen, ca o tranziţie către tipul definitiv al crucei greceşti (fig. 66); din cărămidă, semicoloane şi frontoane evidenţiează narthexul şi berceau-rile,

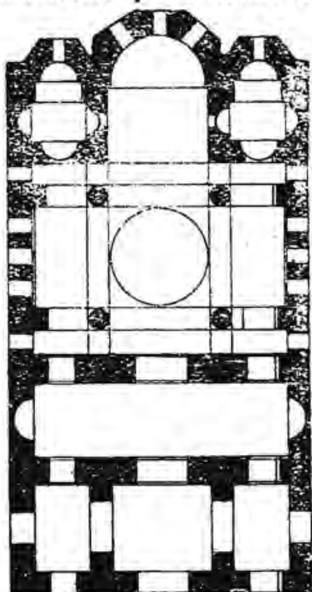

Fig. 65. Eschi-Imaret-giami din Constantinopol

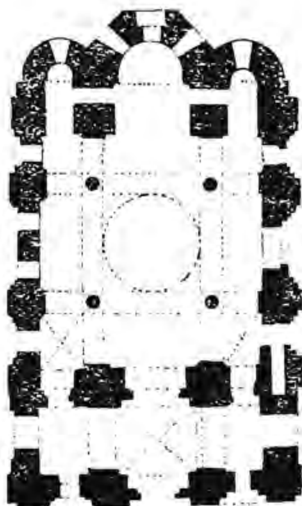

Fig. 66. Kazangilar-giami din Salonic.

o cupolă cu tambur înalt şi masiv pe naos, două cupole puţin mai mici pe narthex, o absidă cu trei feţe între două absidiole semicirculare, tribuni deasupra narthexului (fig. 67). Theotocos are mai multe variante; cea mai apropiată este *Isakie-giami* sau Sf. Pantelimon, armonioasă clădire în jurul cupolei centrale înalţată pe tambur, a cărei originalitate constă în galeria trilaterală, azi dispărută, dar cu cîteva urme la narthex (fig. 68); din legătura strînsă cu zidăria păretelui vestic al narthexului se vede c'a fost clădită odată cu biserica. [1]) In seçolul al XI se rîdică *Eschi-*

1) Diehl, Letourneau et Saladin Monuments chrétiennes de Salonique Paris 1918, pp. 168, 170.

Serai, după tradiţie Sf. Ilie, în plan deosebit de celelalte, triconc şi cu un narthex spaţios aproape cît naosul (fig. 69). Din sec.

Fig. 67. Kazangilar-giami (fot. Letourneau).

XII datează probabil *Ikişerif-giami* cu planul asemănător S-tului Mina, basilică în formă de T cu pridvor pe trei laturi deschis la sud spre mare, aşa cum trebue să fi fost şi pe faţada principală, unde se mai văd încă urme de coloane; în biserică este o criptă cu pilaştri de cărămidă întinzîndu-se sub pridvorul sudic şi anterior.

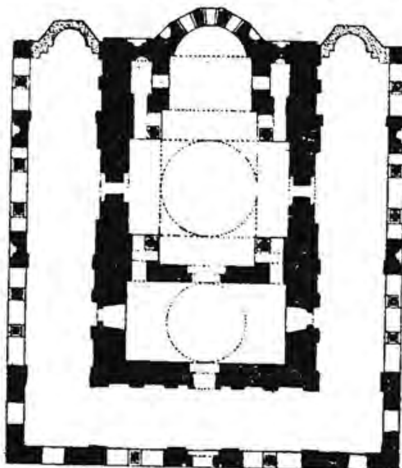
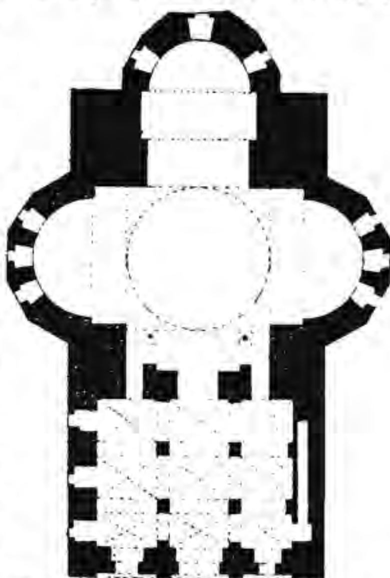

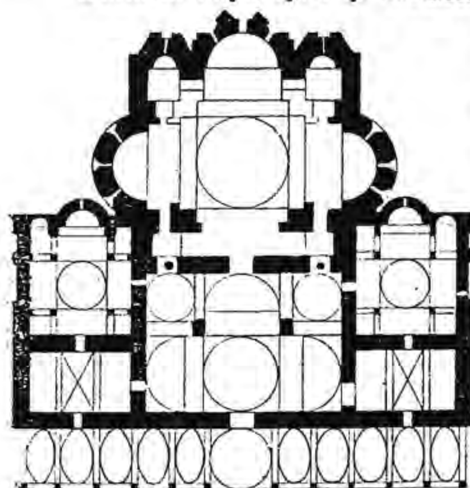
Fig. 68. Isakie-giami din Salonic.

Athosul sau Sf. Munte se acoperi de mînăstiri din sec. X, cînd primii chinoviţi înfiinţară Lavra şi până'n sec. XV, dîndu-se naştere unui tip propriu arhitectonic, luat apoi ca model de şcolile slavo—şi romîno-bizantine. Cele mai vechi biserici sunt *Frotathon* din Kariäs şi *Lavra;* prima, înfiinţată de Sf. Athanasie şi

refăcută în sec. XIII, reproduce tipul vechi bizantin, fără cupolă şi narthex, cu trei abside. Lavra, înfiinţată la 963 de acelaş şi refăcută de Neagoe Basarab, are un plan desăvîrşit deosebindu-se şi prin cea mai vastă cupolă dela Sf. Munte (fig. 70); planul reprezintă o ultimă încercare de basilică cu cupolă, deşi are două sînuri laterale destul de spaţioase; o absidă la est flancată de două absidiole, un narthex dublu cu capele şi un portic pe 12 coloane. Tipul este reprodus la *Vatopedi* şi *Iviron:* primul de Athanasie şi trei Adrianopolitani la 972, cu un singur narthex adăugîndu-i-se ulterior un pridvor înfrumuseţat cu mozaicuri (fig. 71); Ivironul fundat de Georgios, tovarăşul lui Athanasie, la 976, refăcut în sec. XV, cînd i s'a adăugat narthexul exterior caşi la Lavra.

Fig. 69. Escki-Serai din Salonic

Dărnicia împaraţilor şi sfetnicilor săi editează numeroase monumente în toate colţurile Greciei. Cea mai veche este biserica din *Scripu* în Beoţia (874) ca tip al începutului primitiv de cruce greacă; o construcţie greoae de provincie cu ziduri groase şi cupola masivă aproape circulară, forma crucei foarte clară înafară prin acoperişurile bolţilor en berceau, interiorul simplu cu două etaje dispărţite prin frize sculptate. Depe la finele sec. IX trebue să fie mitropolia din *Eregli* (Heracleea), din cărămidă, cu acelaş as-

Fig. 70. Lavra.

pect greoi al zidurilor şi cupola joasă; din sec. X sau începutul sec. XI biserica dela *Tşanli-Klisse* în Capadocia, prin construcţie de acelaş stil greoi lucrată din peatră şi cărămidă, iar prin plan mai înaintată apropiindu-se de Budrun-giami şi Kazangilar-giami. Un grup de trei biserici: Sf. Luca din Focida, Nea Moni din Chios şi Daphni, prezintă asemănare şi importanţă prin planul complect de cruce, cupola cu trompe d'angle şi frumoase mozaicuri.

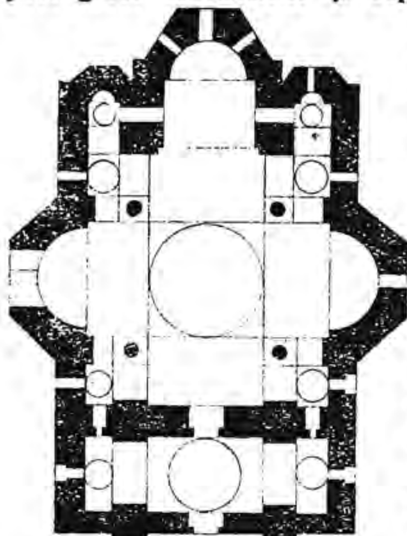

Fig. 71. Vatopedi.

In primul sfert al sec. XI se înalţă într'o vale retrasă din *Focida M-rea Hosios Lucas*, unde propăvăduise sfîntul pe mormîntul căruia discipolii rîdicaseră o basilică încă la 951; e formată din două biserici, S-ta Luca şi Theotocos mai mică (fig. 72). Intâia e una din cele mai însemnate biserici a artei bizantine prin armonia liniilor arhitectonice: o cruce greacă precedată de un dublu narthex şi surmontată de o cupolă spaţioasă —şi prin bogăţia placajelor de marmoră şi mozaicuri, pastrate în întregime aproape intacte, ceia ce-i adaogă la valoare. Imparatul Monomahul clădeşte la mijlocul sec. XI *Nea Moni* din Chios, cu planul unei basilici în cruce greacă, în care colateralii sunt acoperiţi de-o cupolă enormă (fig. 73); un narthex dublu de dimensiuni

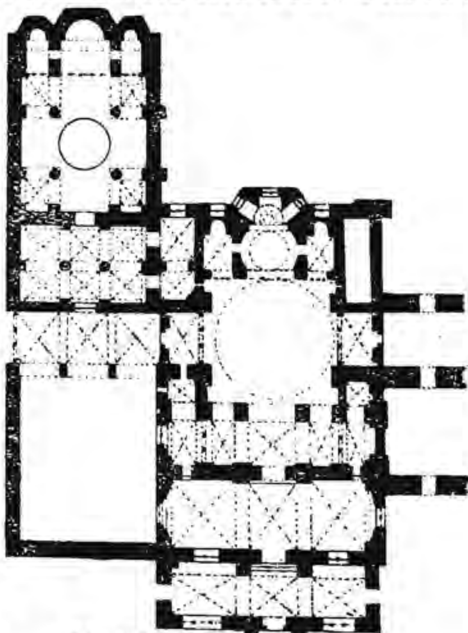

Fig. 72. Sf. Luca din Focida.

impunătoare prezintă la pridvor două hemi-cicle laterale eşind înafară, în faţă clădiri noi greceşti. Pe clasicul drum dela Athena la Eleussis, azi în uitare, într'un loc retras mai multe clădiri arată M-rea *Daphni* cu biserica dela mijlocul sec. XIII (fig. 74); acelaş plan ca la S-t Luca, la est absida centrală e'ntovărăşită de două absidiole evidente la exterior, un dublu narthex cu pridvor adăugat probabil de Cistercieni, a cărora a fost mînăstirea pe vremea stăpînirei cruciaţilor.

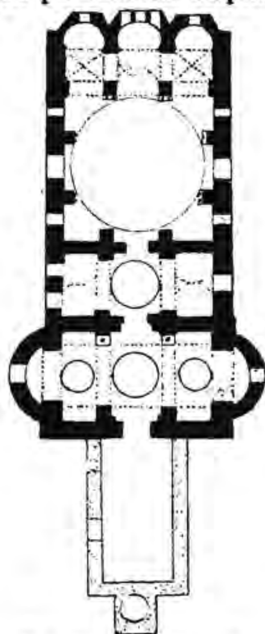

Fig. 73 Nea Moi din Chios

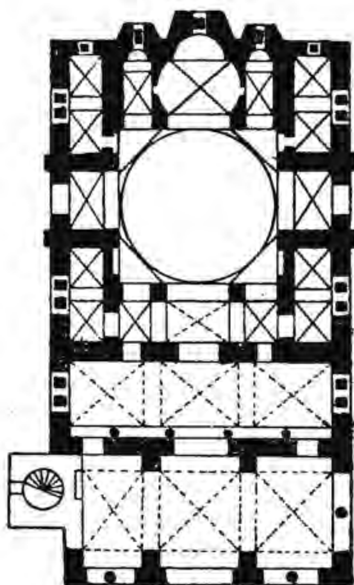

Fig. 74. Daphni

După modelul acestor tipuri clasice s'au rîdicat în provinciile răsăritene din Europa şi Asia, de Macedonici, Comneni sau demnitarii lor, numeroase biserici din care vom cita pe cele studiate pănă'n prezent. Tipul dela Daphni se repetă la Sf. Sofia din *Monemvasia*, rîdicată de Andronic II, cu un pridvor trilateral reconstruit după urmele vechi (fig. 75); la Athena sau împrejurimi cîteva mici dar frumoase biserici *Kaisariani* dela finele sec. X, *Sf. Teodor* dela 1049, *Mitropolia mică*, *Sf. Nicodem* şi *Kapricareia*, toate din oraş şi cu o singură cupolă. Acelaş plan la *Samari* din Messenia ce datează din sec. XII (fig. 76), la *Haghia Moni* lîngă Nauplia cu absida estică pe trei feţe între absidiolele

mai scunde, construită de episcopul Leon de Argeş la 1149; la *Merbaca* ce datează din acelaş timp; la bisericele din insula Cipru: cu cinci cupole în cruce la *Peristerona* lîngă Nicosia şi *Hieroskyphos* lîngă Paphos sau cu cupolele pe o singură navă alungită la *Sf. Barnaba* lîngă Salamina, *S-ta Cruce, Chiti* lîngă Larnaka şi catoliconul M-rei *Sf. Ioan* din Patmos dela 1088. Pe continent încă la Sf. Theodor din *Arta*, la *Blacheine* din Elida din sec. XII cu narthexul zidit de cruciaţi, la *Geraki* în Laconia la *Kosmosoteira* din Feredjik în Thracia zidită la 1152; şi tot în această epocă trebue de fixat biserica Sf. Neculai din *Deltion*

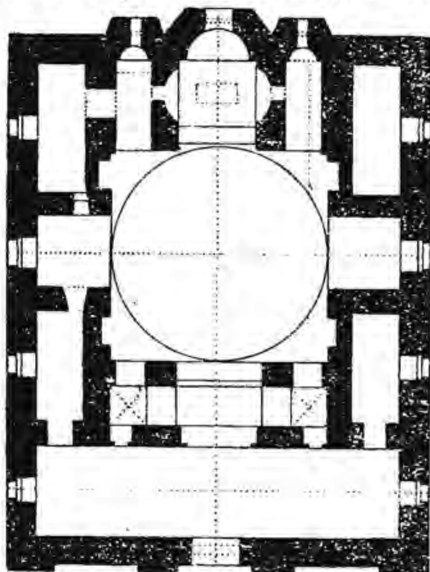

Fig. 75 S-ta Sofia din Monemvasia

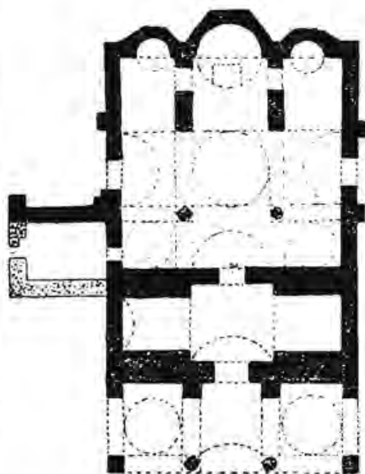

Fig. 76. Samari

lîngă antica Feniche din Epir, judecînd după forma turlelor puţin înalţate, după pignon şi aparatul zidăriei din peatră şi cărămidă în pături alternative [1]) planul are o formă puţin obişnuită, cu un pilastru la mijloc pe care se sprijină cele patru arcuri ale cupolei naosului (fig. 77).

In Macedonia dela finele sec. XI mitropolia din *Serres*, cu frumoase mozaicuri, reproduce planul în cruce de dimensiuni mijlocii, cu un narthex puţin adînc; în regiunea Scopiei M-rea

1 Descriitorul ei o consideră apropiată de epoca lui Justinian (Er. Versaki „Byzantiakos naos en Delvino" în „Arhailogikon Deltion" I, Athena 1925, p. 28.

Nerezi dela 1164 cu cupolele pe tambur mai înalt şi cu un narthex întunecat şi împodobit cu sculpturi romanice. La *Castoria* se găsesc patru biserici, din care trei reproduc aproape acelaş plan de basilică cu o navă mare şi cupolă: *Sf. Ştefan* cu tribune deasupra narthexului, *S-ţii Anarghiri* cu narthexul din trei compartimente, cel mijlociu înălţîndu-se deasupra celorlalte ca o navă deasupra colateralelor (fig. 78) şi *S-ţii Taxiarhi* din sec. XI; tot aici mica biserică *Cubelitissa* în plan triconc simplu şi cu un narthex rudimentar, căruia s'a adăugat ulterior un pridvor pentru alungirea braţului vestic (fig. 79). Ca să terminăm cu bisericele greceşti, amintim încă *Adormirea* din Niceea, reconstruită în sec. IX în plan basilical cu cupolă de mici dimensiuni, cu admirabile mozaicuri contemporane în naos, din sec. XI în narthex.

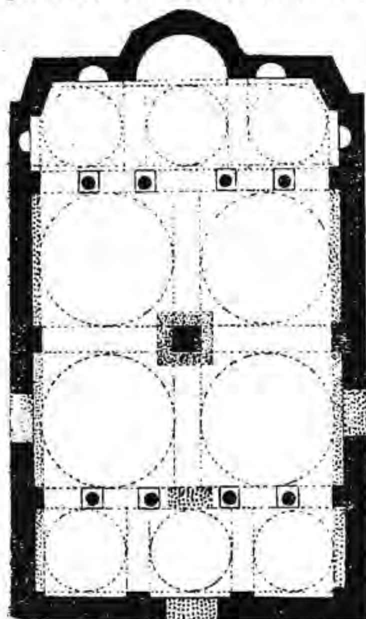

Fig. 77. Deltion

In împrejurimele vechii catedrale ruseşti dela *Preaslav* s'au descoperit ruinele mai multor biserici interesante prin arhitectura şi mozaicurile lor bizantine; au fost studiate după războí de arheologul bulgar Gospodinov; [1]) le atribuim epocii Macedonicilor după tipul arhitectonic şi unele monezi dela Ioan Zimisces aflate acolo. Cea mai mare e biserica din „Cetatea de-afară" (16 m. pe

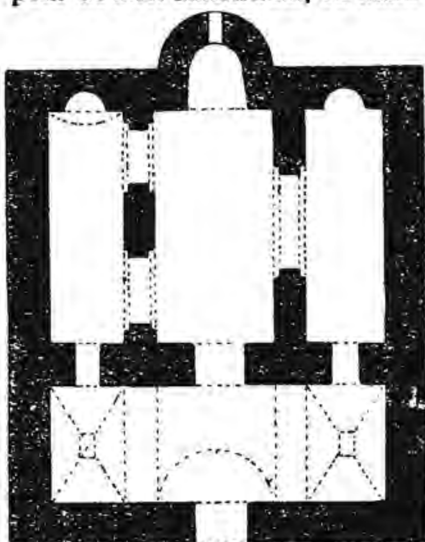

Fig. 78. Anarghiri din Castoria

1) Ior. Gospodinov „Razkopki vă okolnostita na Preaslava" în Izvêstiea» 1922.

13 m.), cu zidurile groase şi puţine spărturi, naos şi narthex din o singură navă, dispărţite prin zid; alte două sunt mai mici, cu planul mai amplificat şi trei abside. In vecinătate alte trei monumente: biserica din *Sălişte* cu un narthex mai deschis, zidul nordic de cărămidă; biserica din *Văbilănă doli* (Valea izvorului) la răsărit de vechiul oraş e cea mai mică (fig, 80), se mai văd urme de coloane şi capiteluri. Biserica numită *Patleina*, după Sf. Pantelimon, fu atribuită fără nici o dovadă serioasă ţarului Simeon, deci bulgară, de Protici; [1]) are trei abside, o navă mică şi un narthex format

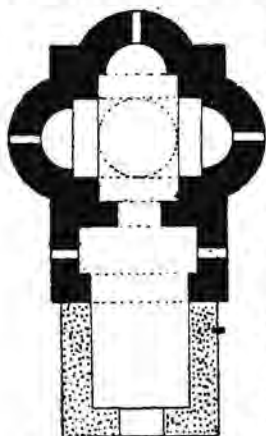

Fig. 79. Cubelitisa din Castoria

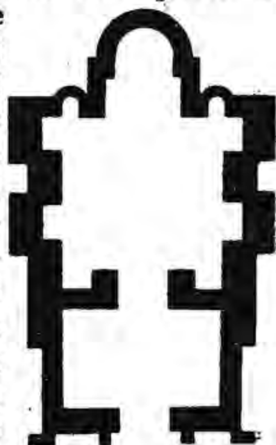

Fig. 80. Văbilănă-doli din Preaslav

dintr'un culoar central şi două camere lungăreţe cu urme de fîntînă, ceia ce dovedeşte c'a servit de baptister, poate pentru Ruşii stăpînitori o vreme aici (fig. 81). Disputată artei bulgare fu şi *Sf. Sofia din Ohrida*, construită între 1025—1050 [2]), ceia ce exclude pe ţarul Samuel ca ctitor, cum afirmă Strzygovski; e una din çele mai vechi basilici orientale în drum spre Occident, cu trei abside şi un narthex împărţit în cinci compartimente, la 1327 i se adaogă pridvorul cu două etaje şi două turnuri de un mitropolit bulgar (fig. 82).

3. Occident. Influenţa bizantină în Apus ia in această epocă o formă atît de pronunţată, că s'a dat naştere unei mult discutate teorii numită „chestia bizan-

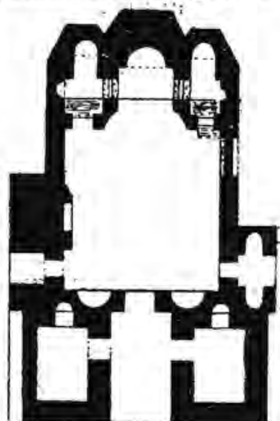
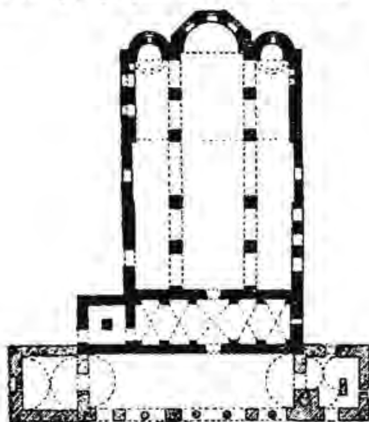

Fig. 81. Patleina-Preaslav

1) A. Protici „Săştănosti i razvitie na blg. cărkovna architektura" Sofia 1923.
2) G. Millet, L'école, grecque" Paris 1916, p. 41.

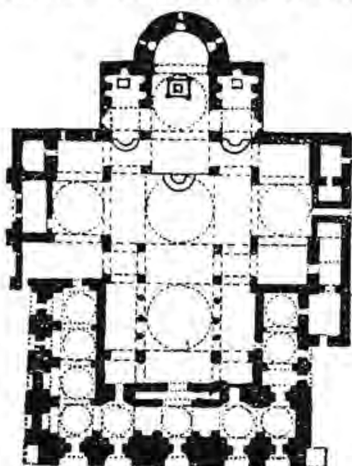
tină"; trecînd peste exagerări s'a putut ajunge la părerea că arta bizantină „în timpul primei jumătăţi a Evului mediu fu conducătoarea generală a artei în tot restul Europei" (Bayet). Vechile relaţiuni politice şi economice între Bizanţ şi apusul Europei n'avură aproape nimic de suferit din pricina rupturei religioase; cruciatele adăugară încă un nou aport de influenţe orientale, în primul rînd artistice. Până în sec. XII nu apare definitiv o artă proprie Apusului, abia atunci se formează stilul romanic, care primi, cel puţin în Italia, injoncţiuni bizantine. Pentru toate operele de artă fină se adresa la Constantinopol, de unde s'aduceau orfăurării şi maeştri dibaci în Italia, Franţa şi până'n Germania.

Fig. 82. St. Sofia din Ohrida

Propaganda principiilor de artă bizantină se făcea şi indirect prin mijlocirea şcoalelor creiate de maeştri greci. In *Italia* călugării benedictini dela M-tele Cassino învăţară arta mozaicurilor şi a ilustrării manuscriselor fie dela dascălii, fie dela operele venite din Constantinopol şi adaptîndu-le spiritului teologic apusan le răspîndiră mai departe. La Roma benedictinii găsiră un mediu prielnic datorită tradiţiei locale; aici influenţa greacă venise şi prin Veneţia, de unde papii aduc mozaişti şi pictori; caşi'n Toscana, unde marii maeştri Duccio, Cimabue şi Giotto se inspiră puternic dela operele picturii bizantine, confirmîndu-se vechile afirmaţii ale lui Vasari. Planul în cruce latină apare în Calabria la San Marco de *Rossano* din sec. XII şi la *Cattolica de Stilo* din sec. XIII; sudul Italiei şi Sicilia sunt provincii cu artă pur bizantină sau pe timpul dominaţiei normande disputîndu-şi cu succes întăetatea faţă de influenţele romanice şi arabe. Dar cu perseverenţă s'a exercitat în colţul nordestic spre fundul Adriaticei, ale cărei maluri au fost adeseori bizantine.

Veneţia era considerată ca o cetate greacă, cel mai însemnat monument al ei, *St. Marc* este o operă bizantină, cu toate adaosurile şi remanierele ulterioare (fig. 83). Incepută la 1063 şi terminată la 1095 avea alt aspect ca cel de azi, strălucirea mo-

numentului se reducea la frumoasele podoabe din interior, faţada fiind lucrată din cărămidă cu reduse ornamente; pe o suprafaţă de 4000 m. d. are planul unei cruce greceşti, cu cinci cupole şi un narthex monumental cu cinci intrări largi, frumosul pridvor de azi a fost adăugat, prin reconstrucţia modelului bizantin, de Giljano pela 1468; are şi un baptister alături. Din Veneţia influenţa bizantină trece la *Torcello*, o insulă însemnată pentru două monumente: catedrala şi Santa Fosca, unite printr'o prelungire a pridvorului celei din urmă şi avînd comun aceiaşi campanilă. Santa Fosca datează din sec. IX, reproducînd un plan asemănător lui Kilisse-giami de mai tîrziu, ceia ce ne face să întărim afirmaţia lui Clausse că vechea clădire latină a fost transformată în stil bizantin în veacul XII [1]; i s'a adăugat un portic trilateral din pilaştri şi coloane. Catedrala este o basilică latină cu un narthex bizantin din şase coloane ce susţin un acoperiş cu un singur versant; e cunoscută mai mult pentru mozaicurile sale.

Fig. 83. San Marc din Veneţia

In *Franţa* aşa numita chestiune bizantină se confundă cu originele artei romanice; în arhitectură noul stil occidental împrumută din Orient bolta în locul şarpantei, faţadele cu turnuri în locul atriumului, trava din faţa altarului ce devine transept, bi—şi trilobarea ferestrelor şi arcadelor, pilaştrii cu semicoloane acolate. In stilul lombard elemente noi se'ntrezăresc încă înaintea sec. XII la faţadă în întrebuinţarea arcurilor numai decorative şi'n bordurele ferestrelor cu margenile adăugite; folosinţa narthexului bizantin se constată la cîteva biserici din Milano şi mai vechi, ca St. Laurenţiu şi St. Ambrozie.

In sudvestul Franţei se formează în sec. XII o şcoală numită *perigordină*, căreia s'atribue numeroase biserici cu cupolă pe pendentivi. Cel mai însemnat monument este *Saint-Front* din Pèrigueu cu planul în cruce greacă şi cinci cupole, copie după

1) G. Clausse, op. cit., p. 140.

S-ţii *Apostoli* din Constantinopol sau «St. Marc tradus în peatră» (Choisy) (fig. 84); s'a clădit pe urmele unei vechi biserici din sec. VI, pe trava căreia se află clopotniţa marcînd mormîntul Sf. Front ridicat în sec. X. De-un alt tip este biserica *St. Etienne din Cahors,* cu un pridvor îngust, un narthex spaţios boltit caşi naosul ce se termină prin trei absidiole semicirculare (fig. 85), ridicată la 1119; veche încă e biserica abaţială din *Souillac.* Dela mijlocul sec. XII celebra catedrală romanică din *Angoulême, Saint Etienne din Périgueux* înainte de 1150, *Saint Jean de Cole* şi

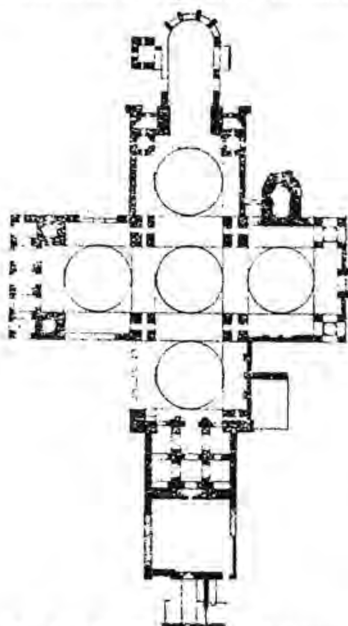

Fig. 84. St. Front din Pèrigueux

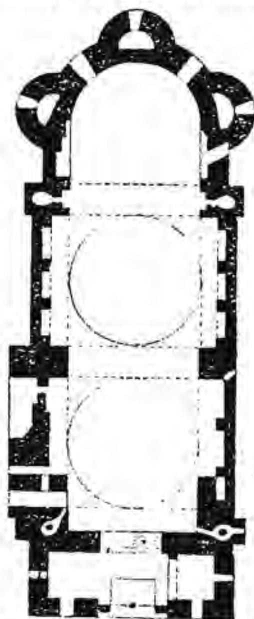

Fig. 85. St. Etienne din Cahors

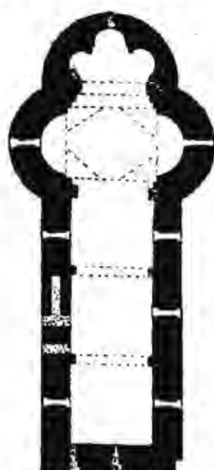
Saint Avril Sénieur; din Périgord şcoala se'ntinse şi mai departe în Limousin la *Solignac,* în Anjou la *Fontevrault,* în Gasconia şi până pe coastele Spaniei, în Catalonia ca la *St. Petru din Pons* (fig. 86) în plan triconc cu o lungă construcţie introductivă. La alte clădiri influenţa bizantină se reduce la folosinţa narthexului oriental, uneori formînd o adevărată mică biserică, ca la catedrala din Tournus, Paray-le- Monial, Vézelay şi Maçon; narthexul bisericei abaţiale din *Cluny* dela 1220 formează o biserică mare introductivă cu colaterali şi tribune.

In *Germania* şcoala arhitecturii romanice suferă aceiaşi in-

fluenţă, cu centrul în valea Rhinului şi mai ales în Colonia, unde apar biserici cu două abside opuse şi cu turnuri rotunde sau patrate de origină orientală încă de timpuriu. Din sec. X înfluenţa bizantină începe odată cu căsătoria Teofanei cu Fiul lui Otto cel Mare, demnă împărătească bizantină peste Germani pe timpul soţului şi fiului ei; ea aduse arhitecţi şi decoratori din Constantinopol, după cum numeroşi călugări greci pătrunseră în mînăstirele germane. Cupola bizantină apare, după cele două sisteme, cu trompe d'angle ca la *St. Martin cel Mare* şi *S-ţii Apostoli* din Colonia sau cu pendentivi ca la *St. Maria a Capitolului* din acelaş oraş, la care se mai observă şi un portic trilateral. Influenţa bizantină este mai evidentă în momentele picturii, fresce şi miniaturi sau în sculptură, menţinîndu-se până'n sec. XIII datorită legăturelor cu Orientul ale dinastiei Hohenstaufen.

B. Arhitectura.

1. **Civilă.** Fiecare împarat a căutat să-şi ilustreze domnia prin construcţii măreţe sau cel puţin să refacă pe cele vechi. Vasile I zideşte *Cenurgion* format din numeroase camere, toate strălucitor împodobite. Marele salon avea 16 coloane egal distanţate din marmoră şi onichită, acoperite cu sculpturi, partea de sus şi absida erau împodobite cu mozaicuri; camera de culcat avea pavaje în mozaic reprezentînd, între altele, patru mari vulturi gata să sboare, păreţii din mozaicuri şi sticlării polichrome, plafonul strălucea de aur. Spre apus se înalţă *Pentacubuclon*, probabil după numele celor cinci cupole ce trebuia să-l fi acoperit, cu un oratoriu în cinstea Sf. Pavel; apoi alte pavilioane, fiecare cu cîte un anumit nume şi rost, orînduite după noi dispoziţii arhitectonice, o grădină cu toate felurile de flori, o piaţă largă pentru jocurile dela curte Tzycanisterion. Constantin Porfirogenitul continuă zidind porţile de argint şi pavajele Chrysotriclinium-ului, el însuşi decorează cu figuri şi ornamente de aur unul din apartamentele dela Pentacubuclon.

Fig. 86. St. Petru din Pons.

Nicefor Phocas reface în întregime vechiul palat depe ţăr-

mul mării *Bucoleon*, adăugîndu-i un donjon bine întărit. Spre ţărm un chei scobora în scările de marmoră până'n mare, galerii variate ducea spre Palatul sacru, din numeroasele dependinţi n'a ramas decît aşa numită casa lui Justinian, a cărei dată nu se poate definitiv preciza. Ioan Zimisces îşi pregăti mormîntul, împodobit cu aur şi emailuri, în oratorul lui Iisus de lîngă palatul Chalce. Comnenii zidiră în fundul Cornului de aur palatul *Blacherne*, cu coloanele şi păreţii din marmoră, tronul imperial acoperit de aur şi petre preţioase, deasupra atîrnînd o coroană de aur, mozaicuri şi fresce polichrome, curţi pavate cu marmoră, grădini cu canale de alabastru.

Mai strălucitor de cît toate era *Palatul sacru* sau imperial, inexistent azi, dar fidel reconstituit în opera lui Labarte [1]), după care se poate uşor descrie. N'avea un plan bine determinat, era o îngrămădire de clădiri fără ordine şi datînd din diferite epoci, cum sunt până azi palatele din Orient! „Pe o suprafaţă de „400000 m. p. se răspîndeau şapte peristile, opt curţi interioare, „patru săli de gardă, trei mari galerii, cinci săli de audienţe, ze„ce apartimente destinate locuinţei particulare a suveranilor, trei „sufragerii, o bibliotecă, o galerie de arme, trei terase, un me„naj, două băi fără a socoti o mulţime de biserici şi capele şi „opt palate particulare zidite în incinta marelui Palat [2])". Afară de aceste clădiri mai existau grădini şi scări monumentale sau alte construcţii mai noi, cărora se adăuga decoraţia luxoasă descrisă pe larg în cartea lui Porfirogenitul „Despre ceromonii". Ca o pildă: la intrare era un atrium format din două hemicicle, unul acoperit cu o absidă, unde veneau înalţii demnitari şi curteni aşteptînd audienţa sau apariţia împaratului; mijlocul atrium-ului era ocupat de un bazen de bronz cu margenile de argint şi cu un vas de aur la centru, la anumite solemnităţi plin cu fructe, din care putea lua oricine. Dar cu vremea fu părăsit pentru locuinţele particulare construite de fiecare împarat; în sec. XII era întrebuinţat doar drept închisoare, în veacurile următoare nu se mai repară nimic, aşa că la venirea Turcilor era deja căzut în ruină.

O singură clădire s'a pastrat, pe lîngă casa lui Justinian, aşa numita *Tekfur-Serai*, probabil o parte din Blacherne, deşi o

---

1) „Le palais imperial de Constantinople et ses aborts" Paris 1861.
2) Ch. Diehl, op. cit., p. 419.

cred aparţinînd altor palate. Dincolo de prima incintă, se compune din două etaje dreptunghiulare, la cel de jos o sală de onoare luminată numai spre nord, la cel de sus o largă cameră (23 m. pe 10 m. şi înaltă de 6,3 m.) foarte luminată; la parter o mare sală lungă de 17 m. deschisă prin arcade mari spre atrium. Decoraţia externă se face din alternarea păturelor de cărămidă roşie cu marmorele albe şi galbene în desenuri geometrice, la care se mai adaogă incrustaţiuni polihrome; arcadele parterului şi ale ferestrelor sunt din marmore polihrome.

Locuinţa bizantină în epoca Macedonicilor lipseşte pentru capitală, pentru a ne face o idee recurgem la ilustrările depe manuscrise sau la casele pastrate până azi dintr'o epocă posterioară, dar sigură înaintea cucerirei turceşti. Sunt din două sau trei caturi, cu colonade la faţadă, balconaşe la etaj, uneori cu pavilioane sau turnuri la flancuri, acoperişurile variind între pignoane, bolţi sau cum se mai obişnuesc şi azi în Grecia; materialul e piatra albă şi cărămida roşie, uneori marmore, cornişe cu sculpturi despart etajele; ferestrele au cadrul dreptunghiular sau cintrat sus, cu date şi înscripţii la timpan uneori. Interiorul este format din mai multe încăperi în jurul unei mari săli centrale ca un hall modern, precedat deseori de un vestibul îngust; solul pavat cu marmoră sau cărămidă, uşile din afară din fer, cele interioare de lemn sau peatră. In acest gen sunt construite monumentele pastrate până azi: casa boerească dela *Melnic* în Macedonia din sec. X sau XI cu parter şi două etaje, locuinţa dela *Kum-Kapu* din Tracia cu acoperişul în pignon şi două case din *Fanar* din ultima epocă a artei bizantine.

2. **Religioasă.** *Formele bisericelor* variază prin deosebita predilecţie pentru anumite tipuri, care se desăvârşesc acum. Basilica şi octogonul dispar sau se găsesc foarte rar; tot aşa de rare sunt basilicele cu cupolă de tipul Gül-giami. Frecventă e biserica cu planul în cruce, care e de două tipuri: greacă şi bizantină. Intâia e o basilică cu cupolă care prelungeşte până la zid, în lungul colateralilor, bolţile semicilindrice; a doua are forma unei adevărate cruci, la fiecare braţ cîte o boltă semicilindrică şi'n genere de dimensiuni mai mici: lungimea dela uşă la absidă variază dela 8 m. la Kazangilar-giami din Salonic la 11 m. la Eski-Imaret din Constantinopol, o singură excepţie la Pantocrator cu 16 m. lungime.

Evoluţia architecturei. Materialul rămîne acelaş: peatră, marmoră şi cărămidă, dar în această epocă se caracterizează prin întrebuinţarea lor în pături alternative aşa ca să reiasă un aspect decorativ. Sînt unele biserici, cum era Sf. Apostol din Constantinopol, care au zidul lucrat din 3 straturi de cărămidă şi unul de peatră, pe lîngă multe ornamentaţii numai din cărămidă arsă saų decoraţii rezultate din diferite aşezări artistice ale cărămizilor în zid; astfel că nu mai e nevoe de o altă decoraţie externă pe suprafaţa zidului.

Cupola e perfect formată în secolul VI, ea e copiată mereu dar artiştii se'ngrijesc să scoată forme nouă şi s'o aplice mai uşor şi mai elegant; de aceia tamburul, cuprins între arcurile mari şi bolta cupolei, se'nalţă mereu, în timp ce bolta se micşorează pentru a putea fi susţinută. Tamburul e ornamentat cu coloane şi semicoloane, arcuri şi ferestre; e poligonal. Se măreşte şi numărul cupolelor, adăugîndu-se cu deosebire pe narthex, una, două sau trei chiar.

La partea vestică se obişnueşte mai mult narthexul, pe lîngă cel interior închis, mai apare şi un al doilea narthex exterior.

In interior se caută mai multă perspectivă; de aceia pilaştri groşi sînt înlocuiţi prin coloane; în secolul X susţinătorii arcurilor de cupolă sînt înlocuiţi fiecare prin cîte 4 la un loc. Apar apoi cît mai multe linii curbe.

In Grecia este un sprijin reciproc, o armonie între părţile unui plan; pe cînd în Apus fiecare boltă e separată, în Grecia acţiunea uneia este anihilată de a celorlalte. Intr'o biserică bizantină greul este cupola, care se sprijină pe tambur şi pe arcurile butante exterioare, care formează ca un contrafort; iar în interior se sprijină pe 4 arcuri, cînd cupola e pe pendentive şi pe 8 puncte de razem cînd e pe trompe de unghiu.

De aici *bisericele cu pendentive:* între cele 4 arcuri mari, care pornesc dela baza patratului pe cele 4 laturi ale acestuia, se'ntercalează câte 4 arcuri legate prin pendentive şi sprijiniţi şi pe 4 pilaştri; e cea mai des uzată după secolul XI.

Biserica cu trompe de unghiu are tot la bază cele 4 arcuri mari, între care se introduc 4 trompe ca nişte nişe proeminente la exteriorul edificiului, formîndu-se astfel un octogon.

Arcurile şi pilaştri sînt legaţi prin bolte mici semicilindrice (berceaux) şi arcade de zidul exterior; tot aşa servesc şi cupo-

lele secundare din unghiurile patratelor, aşezate în jurul cupolei centrale.

Decoraţia are rostul de-a varia uniformitatea clădirei, care prezintă păreţi masivi şi severi [1]). De obicei faţadele bisericelor bizantine sunt decorate cu reliefuri reprezentînd figuri sau simboluri, cu arcade strîmte şi greoae împrumutate dela palatele persane şi cu ornamente de cărămidă, din care se fac adevărate compoziţii mai ales din sec. X, ca la St. Luca din Focida, St. Nicodim din Athena sau jocuri de lumină ca la S-ţii Apostoli. Se pot deosebi două curente: Grecia păstrează mai mult gustul clasic: linii drepte şi suprafeţe simple: Constantinopolul e înfluenţat de Orientul helenistic: arcaturi, gradarea reliefului şi unghiuri slabe, ca la Kilisse-giami de pildă (fig. 87). La clădirele care rămîneau

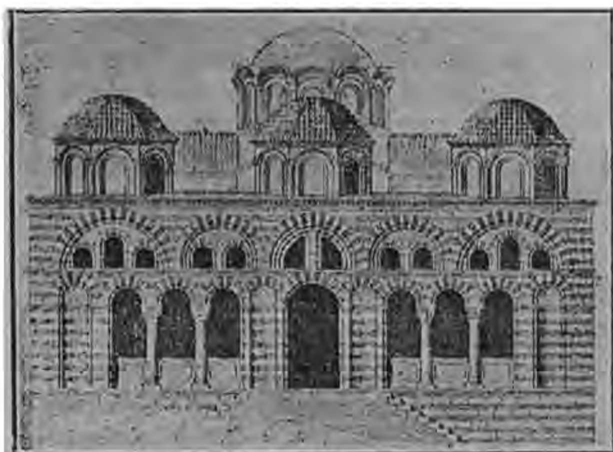

Fig. 87. Faţada dela Kilisse-giami (Salzenberg).

libere de narthex faţada lasă să se vadă părţile arhitectonice ale interiorului: la Kazangilar-giami apar frontoane curbe, la St. Luca ornamente discrete ca pilaştri reliefaţi; frontoane frecvente apar la bisericele din Grecia, cel mai simplu e format din acoperişul înclinat înainte acoperind bolta en berceau paralelă cu faţada, ca la Scripu sau St. Ştefan din Castoria, uneori rămîne dedesupt ca la Merbaca, alteori berceaul narthexului continuă pe cel al năvii centrale ca la Mitropolia din Athena.

1) P. Constantinescu-Iaşi «Narthexul în artele bizantine, sudslave şi romîne» Iaşi 1926 pp 105—110.

Orientul decora de obicei faţadele cu arcaturi, motiv răspîndit de arta helenistică; încep la bisericele capadociene, la Niceea se cunosc din sec. IX, în Mesopotamia au rost de contraforţi prin soliditatea lor, la St. Luca două indică colateralii, la Daphni o friză de arcaturi oarbe, la Samari şi Geraki cîte o arcadă de jos până sus; în Constantinopol şi Salonic sunt foarte frecvente, pe timpul Comnenilor se'nmulţesc cu rostul de a reproduce multiplele părţi ale construcţiei. Arcadele sunt uneori întovărăşite sau înlocuite de nişe, apar în Anatolia ca ornament de cărămidă, trec la Constantinopol—Kilisse-giami—la Salonic şi apoi în toată Grecia. Un alt sistem împarte faţadele în 2—3 etaje despărţite prin cornişe în zone cu arcaturi sau mai rar cu colonete; cel mai uşor mijloc de efect decorativ fu alternarea materialului de peatră şi cărămidă, aşezate în pături de frumoasă polichrome.

C. Monumentele picturii.

1. **Aşezarea subiectelor.** Decoraţia internă a bisericelor din această epocă e bogată şi ordonată, deşi la prima impresie a vizitatorului, uimit de multitudenea scenelor, s'ar părea că s'a făcut la întîmplare. Fiecare parte a bisericei, caşi întreaga clădire, are o anumită semnificare simbolică; un teolog din veacul VIII stabileşte figurat că la alcătuirea locuinţei lui D-zeu au concurat patriarhii, apostolii, profeţii, chiriarhii şi martirii—pomenirea fiecăruia trebue deci prevăzută în decoraţia bisericei, De altfel împărţirea arhitectonică înlesnea alcătuirea ciclurilor istorice sau aşezarea în relief a unor personagii sfinte.

Cupola reprezintă cerul, aici sălăşlueşte stăpînul lumii Iisus *Pantochratorul* în toată gloria cerească, înconjurat de îngeri, apostoli sau profeţi—întruchiparea atotputerniciei tatălui şi fiului, care se confundă. Ideea liturgică a oficierii slujbei divine de către preot în altar se împreună cu reprezentarea *Sf. Fecioare* în fundul absidei, fie ca orantă întruchipînd Biserica, fie pe tron cu copilul în braţe ca Maica Domnului—în locul ocupat odinioară de Christos căci ea vine la rînd în erarhia cerească. In bolta din faţa absidei aceiaşi idee aşează *Etimasia*, tronul pe care-l va ocupa Iisus la judecata de-apoi. Celelalte reprezentări ne scoboară către pămînt: împrejurul sfintei mese *marii preoţi* ai Bibliei: Abraham, Aaron, Melhisedec, chiriarhii în special din secolele IV şi V—

contemporani cu fixarea iconografiei—şi diaconii ca să-i ajute la oficiere. In micele abside laterale se reproduc unele scene din vechiul Testament sau „divina leturghie" sub forma împărtăşirei apostolilor de Iisus cu pîne şi vin.

Biserica pămîntească e reprezentată de năvile naosului, ai cărui păreţi şi arcade oferă cîmpuri largi pentru compoziţii sau procesiuni, cu tendinţi de uniformizarea tipurilor, dar cu aşezarea sfinţilor după importanţa respectivă. Aproape de intrare sunt *călugării*, după care urmează *martirii* în momentele tragice ale morţii lor, sau diaconii şi episcopii. In curburile marilor arcuri *sfinţii războinici*, mai ales Gheorghe şi Dimitrie, ca apărători ai bisericei, iar în pendentivi cei patru *evanghelişti* cu simbolurile lor. Pe păreţii laterali mai iau loc episoade din *viaţa lui Iisus* şi a *Mariei*, care trec şi'n narthex: Buna vestire, Naşterea, Prezentarea, Botezul, Invierea lui Lazăr, Schimbarea la faţă, Intrarea în Ierusalem, Crucificarea, Scoborîrea în iad, Urcarea la cer şi Adormirea Maicii Domnului. In narthex se obişnueşte de acum chiar reproducerea sfîntului *patron* şi a *ctitorului* bisericei, acesta către sfîrşitul epocii, probabil în legătură cu îngroparea mortului în această încăpere; dintre scenele biblice rămîne specifică Judecata din urmă, pusă în circulaţie din Apocalips.

Din ciclul marilor scene două au fost reproduse cu predilecţie, *Crucificarea* şi *Coborîrea în iad*, pentru înţălesul lor mistic; li se acordă un loc de cinste: la St. Luca din Focida lîngă Iisus pe păretele narthexului din faţa întrării, pe păretele oriental al chorei la Daphni, pentru ca atenţia credinciosului să fie mai curînd atrasă. Ca un pendant se figurează: Spalarea picioarelor, Neîncrederea lui Toma, Adorarea Magilor, Trădarea lui Iuda sau episoade din viaţa Fecioarei, înspirate din evangheliile epocrife. Bisericele fiind construite pe un teritoriu aşa de larg, era firesc ca aceste reguli să nu păstreze stabilitatea de fer, oarecare libertate în aşezarea scenelor se vădeşte prin alegerea lor după chibzuinţi locale; ideea călăuzitoare se respectă în general pănă'n cele mai mici monumente, modeste capele.

Şi această idee călăuzitoare se deosebeşte de scopul decoraţiei primelor biserici. In sec. IV—VI se sărbătoreşte triumful creştinismului şi se urmăreşte educarea credincioşilor neştiutori de carte, arta e'n formaţie, nici o pedică nu se pune imaginaţiei făuritorilor ei. In epoca Macedonicilor Biserica îşi desăvîrşeşte

succesul servindu-se de decorație pentru complectarea detaliilor liturgice; istoricismul dispare din altar, care rămîne numai sanctuarul Domnului, împăratul însuşi trebue sa se mulțămească numai cu narthexul, biserica serveşte în totul idealului teologic.

2. **Iconografia nouă.** Schimbările produse în ideile directive se resimt în vederea altor compoziții şi alegerea tipurilor noi. Din scenele ciclului vechiului testament numai cîteva mai sunt în favoare şi anume în bisericele occidentale; întărirea credinței a împins pe credincioşi spre legendele apocrife, de aceia *ciclul apocaliptic* este reprodus cu predilecție de decoratori. Fac parte compozițiile: Etimasia, *Deisis*, adică Maria şi Ioan Botezătorul rugîndu-se pentru omenire în fața lui Cristos şi mai ales grozava Judecată deapoi, în care Iisus apare ca un Iehova răzbunător pedepsind pe cei vinovați chiar în mormînt, scenă trecută de pictorul bizantin marelui Michel Angelo. O atenție deosebită se acordă *ciclului evanghelic*, iar nou cu totul se alcătueşte ciclul *Fecioarei Maria*. Unele scene apăruseră încă din sec. V. cînd se fixează trăsăturele esențiale; altele, ca Schimbarea la față, deşi apărută în sec. VI, se modifică cu totul în această epocă; altele apar acum, ca *Anastasia* sau coborîrea în iad, cum e reprezentată într'un mozaic dela Daphni.

Incă din veacul VI, de cînd Constantinopolul fu salvat de atacurile Arabilor se spune prin intervenția Sf. Fecioare, se formă un cult deosebit pentru ea, care se organiză apoi în celebrul „Imn acatist" ca o laudă Sf. Marii. Sub inspirația evangheliilor apocrife se desăvîrşeşte noul cult, care trece în iconografie dela mozaicurile din sudul Italiei până la bisericele Kievului. Cel mai reuşit episod fu al *Adormirei Maicii Domnului* cu noutatea aşezării unui personaj în poziție orizontală, spre deosebire de linia verticală a reprezentării lui Iisus; a ramas definitiv în arta bizantină, e o scenă iubită de Sîrbi şi Romîni în special, a inspirat acoperemintele de mormînt de mai tîrziu. Cele douăsprezece scene din evanghelie formează un tot, care inspiră şi cele mai mici opere ale artei minore—mozaicuri portative, emailuri, iconițe etc.

Tipurile se modifică într'un sens fericit. Se părăseşte tendința imitării modelurilor antice pentru ca artistul să privească în jurul său şi să se inspire din lumea reală; cearta pentru icoane şi invasia noilor tipuri de străini în capitală, caşi frămîntările

politice au împins la noi inspiraţii cu tendinţe de redare a personagiilor reale. Vechile figuri au trăsături noi, apostolii se definitizează în secolul X, Ioan premergătorul apare cu barba stufoasă şi părul salbatec, Solomon cu barba albă, sfinţii după vrîstă, în deosebi călugării timpului sunt fidele fotografii.

Şi'n această direcţie arta bizantină nu este la început, originalitatea este ţărmurită; totuşi între secolele IX şi XI o reînviere înoeşte gruparea figurelor în chip mai ingenios, caută o stabilitate în echilibru, o apropiere de naturalism prin înlăturarea detaliilor de prisos. Se produce un proces invers: dela istoricismul monumental din epoca lui Justinian se revine la pitorescul uitat al alexandrinului; arta e mai suplă, mai variată, mai elegantă şi pătrunsă de sentimentul culoarei.

3. **Mozaicurile.** Compoziţiile se lucrează pe un fond strălucitor de aur în oarecare ordine, care nu-i imuabilă; scenele fie că sunt simetrice sau nu, chiar o masă de figuri, păstrează ordonanţă în aşezarea personagiilor. Prima formulă a nouei aşezări a dat-o Vasile I la mozaicurile bisericei *Nea*, distruse odată cu clădirea, descrise însă de Photius: în vîrful cupolei Pantocratorul, la absidă Maica Domnului, în restul bisericei după dispoziţiile menţionate. Acelaş credit trebue să-l acordăm mozaicurilor bisericei *S-ţii Apostoli*, pe care împaratul o reface şi o împodobeşte astfel că întrecea însăşi decoraţia Sf. Sofii. După datele a doi scriitori se compuneau din: bustul lui Iisus la cupola centrală, Sf. Maria şi alţi sfinţi orînduiţi în patru grupe după ramurile crucii; unele par a se atribui sec. VI—cum crede Heisenberg—, totuşi lipsesc toate caracteristicele vremei. După amănunţitele descrieri se poate constata rolul pe care l-au jucat aceste două monumente în renovarea decoraţiei bizantine, pătrunsă de-un spirit mai viu.

Din fericire s'au pastrat alte monumente mozaicale, care ne pot da o idee de strălucirea celorlalte. Tot Vasile I înzestrează *Sf. Sofia* cu o nouă îmbrăcăminte decorativă, descrisă pe larg de Salzenberg pela mijlocul veacului trecut. Consolidă marele arc occidental şi-l împodobi, între altele, cu Sf. Maria medalion între Sf. Apostoli; în timpanul uşii dela narthex Iisus pe tron primind închinăciunea împaratului, în medalion Pacea şi Lumina simbolizate. (fig. 88). Peste un veac se complectează decoraţia: patru cheruvimi colosali la pendentivi, între ferestre

profeţii, sub arcade doctorii Bisericei, Fecioara la absidă; în sec. XI Etimasia pe arcul oriental şi alte multe mozaicuri au împo-

Fig. 88. Mozaic dela Sf. Sofia (Salzenberg).

dobit Sf. Sofia sub împaraţii următori, puţine ramase din nefericire. Alte momente, din depărtatul Orient, din sudul Rusiei şi până'n Italia sudică s'au conservat cu mici modificări; lăsăm

Fig. 89. Mozaic dela Sf. Luca (Hautes Études).

pentru un alt studiu mozaicurile dela Sf. Sofia din Kiev, Cefalu, Martorana şi Monreale, ca să descriem pe acele din provinciile bizantine.

Aproape intacte s'au pastrat mozaicurile dela *Sf. Luca* din Focida îmbrăcată în interior de sus până jos în marmore multicolore; Pantocratorul între Fecioară şi Sf. Ioan, în zona a doua 16 profeţi, la absidă Sf. Maria prezintă copilul adoraţiei deasupra altarului, apostolii în jurul porumbelului pe tronul Etimasiei, Sf. Arhangheli la marea arcadă, profeţi, episodul Daniil; pe păreţii bisericei procesiuni de martiri în atitudini calme, se disting cîteva portrete, între care Anastasis din narthex; cu toate greşelile de mişcare, operele necunoscutului decorator excelează prin profuziunea coloritului, ce-acopere şi greşelile desenului. De ce n'am bănui oare c'această capo d'operă provincială n'a fost săvîrşită de-artişti aduşi din Constantinopol, cum s'a întîmplat la *Nea Moni* din Chios, ale cărei mozaicuri au fost executate din ordinul unui împarat pela mijlocul sec. XI; din nenorocire multe au fost distruse de-un cutremur la 1881. In cupolă era Pantocratorul, în jurul lui 12 îngeri în picioare, la bază apostolii în medalioane, evangheliştii la locul lor alternînd cu heruvimi, în absidă Sf. Maria cu arhanghelii în cele două absidiole. Prin contrast aici abundă scenele de compoziţii, dela Buna Vestire la Coborîrea în iad pe păreţii naosului şi narthexului, figurele izolate fiind foarte rare; deasupra uşii dela intrare un bust colosal al lui Christos, în mica boltă a narthexului Fecioara Orantă. Bogăţia strălucitoare a coloritului, pitorescul şi eleganţa desenului anunţă cea de-a treia capo d'operă a epocei şi cea mai desăvîrşită, mozaicurile dela *Daphni*. Executate pela finele sec. XI s'au pastrat aproape intacte şi sunt considerate ca «un fenomen surprinzător prin reala lor frumuseţă» (Millet). Se aseamănă cu Sf. Luca: Pantocratorul cît întreaga boltă, 16 profeţi între ferestrele tamburului, Fecioara pe tron la absidă cu Sf. Arhangheli pe laturi Etimasia, în absidele laterale personagii din ciclul eucharistic. In biserică martirii sunt reprezentaţi în bust, în picioare sau în medalioane; mai importante sunt ciclurile sărbătorilor lui Iisus şi Sf. Marii în 13 panouri cu Crucificarea şi Anastasia la locul de cinste, după care urmează celelalte (fig. 90); în narthex patimele şi legenda Fecioarei faţă în faţă.

Intre aceste monumente se desfaşoară o serie de mozaicuri împrăştiate pe'ntreg cuprinsul împărăţiei bizantine sau a provinciilor de sub influenţa ei. Din mijlocul sec. XI datează acele dela *Sf. Sofia din Salonic*: Urcarea la cer, pe cupolă, cu Pantocratorul în medalion, Fecioara cu haina violetă pe fond de aur şi apos-

tolii în picioare despărţiţi de arbori; valoarea lor artistică stă în faptul că văzuţi de jos par tot aşa de vii, feţele cu expresie, formele anatomice bine studiate, întreg ansamblu armonios. Biserica Adormirei din *Niceea* are o dublă serie de mozaicuri: la absidă pe un fond de aur Fecioara în picioare cu copilul la sîn, la marele arc Etimasia cu doi îngeri pe capetele arcului, îmbracaţi în purpură şi aur; narthexul fu împodobit la o altă epocă de heteriarchul Nicefor la mijlocul sec. XI, Fecioara Orantă

Fig. 90. Intrarea în Ierusalem; mozaic dela Daphni (Hautes Études).

la timpanul uşii, evangheliştii sub cupolă cu crucea în fundul ei. Cîteva fragmente s'au pastrat la biserica Naşterii din *Bethleem*, lucrate se pare de-un mozaist Ephrem pe timpul lui Manuel Comnen, fiind aici un regat latin înfiinţat de cruciade; aceasta explică spiritul de împăcare prin reproducerea celor şapte concilii ecumenice, comune ambelor biserici. Deasupra intrării se desfăşoară arborele lui Jesse cu toţi prevestitorii naşterii închişi în medalioane, pe păreţii naosului o procesiune de figuri în medalioane reproduce toţi strămoşii lui Christos, între ferestre îngeri

îndreptîndu-se spre altar, în transept şi choră scene evanghelice; totul se complecta printr'un portret al împaratului Manuel. La mitropolia din *Serres* (Macedonia) în curbura absidei e reprezentată împărtăşenia apostolilor, care excelează prin aceleaşi calităţi; din aceiaşi epocă la *Vatopedi* Deisis dela timpanul uşii şi Buna vestire în faţa altarului.

Artiştii bizantini trec şi'n Italia, presărîndu-şi operele în tot cuprinsul ei. Chiar lîngă Roma, la *Grotta-Ferrata* s'au pastrat două bucăţi: pe arcul triumfal e reprezentată Rusaliile, pe timpanul uşii Deisis reprezentînd pe un egumen prosternat la picioarele personagiilor sfinte. Cele mai frumoase operę bizantine din Italia se găsesc în *Veneţia,* adevărat emporiu grec, *la St. Marc,* refăcută în mai multe rînduri, păstrîndu-se multe mozaicuri desăvîrşite în sec. XIII şi XIV, primele din sec. XI. La faţadă numai un singur mozaic s'a pastrat din sec XIII (fig. 91), în narthex Ge-

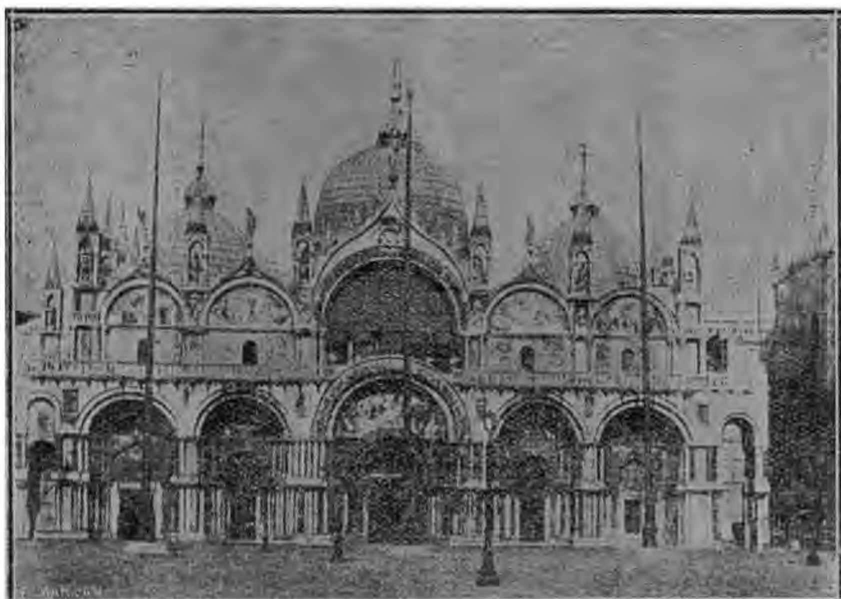

Fig. 91. Faţada dela San Marc (Diehl).

neza dela cupolă şi bolţi aparţine aceluiaşi veac, pe timpanul uşii Iisus între Fecioara şi San Marc, dela finele sec. XI; în cupolele naosului apar coborîrea Sf. Duh cu 16 naţiuni creştinate, urcarea la cer cu 16 figuri femenine, la altar Christos Emanuel

cu 16 profeţi; bolţile colateralilor şi păreţii sunt împodobiţi cu ciclurile marilor sărbători, minunile lui Iisus şi viaţa Sf. Marc— toate executate de artişti bizantini, aduşi de dogi din Constantinopol, în spiritul general teologic. S'au conservat şi unele amintiri din sec. VI, ca redarea sfinţilor protectori ai Bisericei, figuri alegorice, personificări, simboluri—inscripţiile latine şi unii sfinţi locali—în total este acelaş spirit viu în strălucirea coloritului şi alegerea tipurilor ca'n întreaga artă a epocii. Şi cea mai bună dovadă este în asemănarea perfectă a scenelor din narthex reprezentînd Geneza, dela facerea lumii la minunile lui Moisi în pustii, cu ilustrările bibliei Cotton din sec. VI, cu adăugirea detaliilor pitoreşti şi realiste.

Din aceiaşi epocă datează decoratia *baptisterului* Sf. Marc, cu reprezentarea vieţei Sf. Ioan Botezătorul în mai multe compoziţii vii, ca cea din urmă producţie a artei bizantine aparţinînd epocei posterioare; dar Veneţia servi şi ca propagator artei bizantine în centrele învecinate: Murano, Torcello, Triest. Cele mai frumoase mozaicuri la basilica din *Torcello*, datînd din sec. XI-XII; la absidă mai vechi cu Madona în picioare şi copilul, jos 12 apostoli; la diaconicon şi păretele apusan bizantinii veneţieni reproduc pe Iisus între arhangheli, la faţada deasupra uşii o minunată şi vastă compoziţie a judecăţii de-apoi (fig. 92) cu o colosală Anastasie şi patru zone cu temele Etimaziei şi judecata dispărţitoare. La 1100 se decorează absida dela *Murano*, la începutul sec. XIV cele două capele dela Sf. Just din *Triest*.

După scriitori faţadele atriumului şi bisericei Vaticane, caşi întreg interiorul, erau împodobite cu mozaicuri strălucitoare: *S-ta Sabina* din Roma are pe păretele intern de deasupra intrării o mare inscripţie de aur pe fond albastru, înconjurată de simbolurile Evangheliştilor şi emblemele celor două Biserici. Abatele Desiderius aduce în sec. XI mozaişti din Grecia pentru împodobirea bisericei dela *Monte Casino*, sub porticele atriumului erau reprezentate scene din Noul Testament, pentru intrare comandă dela Constantinopol uşi de bronz cu subiecte religioase. La *Santa Maria Maggiore* se'mpodobeşte faţada cu mozaicuri bizantine, la *S-ta Maria in Transtevere* se adaogă mozaicuri în sec. XII, între care şi chipul Maicii Domnului alăptînd copilul; în 1218 papa Honorius ceru pentru decorarea Sf. Paul de peste ziduri mozaişti din Veneţia, impregnaţi de spirit bizantin, cum se vede din ope-

rele lor. Mozaicurile tribunei baptisterului din Florenţa, executate în 1225, sunt opere complect bizantine. Un punct de asemănare la toate monumentele italiene cu influenţe bizantine îl înfăţişează decoraţia externă cu scene obişnuite iconografiei orientale. Teracote smălţuite se găsesc la clopotniţele Sf. Apollinar Nuovo, Sf. Giovani et Paolo, Sf. Croce în Gerusaleme, S-ta Maria în Transtevere, S-ta Francesca Romana şi S-ta Maria Nuova, toate din Roma; la S-ta Maria in Selia şi Sf. Virgilio din Rovio, Sf. Petino din Plutina (Abruzi) sunt transformate în rozace. Aceleaşi

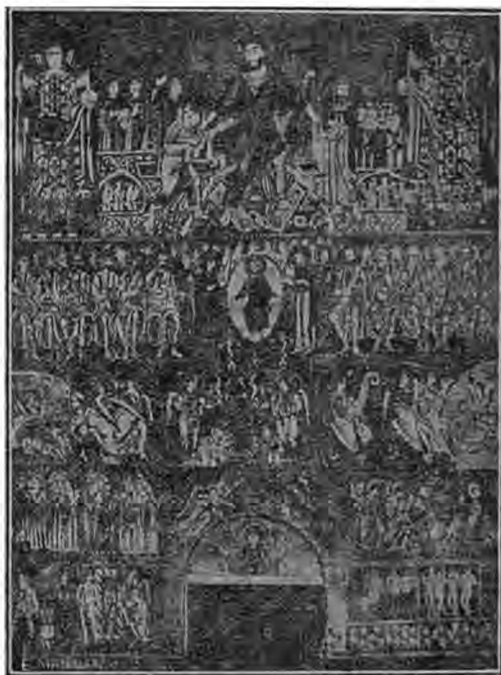

Fig. 92, Mozaic dela Torcello Dtehl).

teracote smălţuite sau simple fresce împodobesc şi bisericele din Spania aparţinînd sec. XII, ca la St. Cugat lîngă Barcelona, Elna lîngă Perpignan, Ripoll, Tudella şi Estella din Navarra; urme mai vechi la portalul din Bohi (Catalonia) şi la clopotniţele S-ta Maria şi Sf. Clement din Tahull. [1])

4. **Mozaicurile purtătoare.** Trecerea dela mozaicurile mu-

1) Puyg y Cadafalch Les église de Moldavie» Bucarest 1924, pp 5, 8.

rale spre artele minore o făceau nişte icoane sau tablouri purtătoare, pentru că se puteau lua în călătorii, lucrate în aceiaşi tehnică; apar din secolul X şi erau expuse de obicei închinăciunei în toate lăcaşurile cu această destinaţie, la palatul imperial erau depuse în cufăraşul cu odoare «pentapyrgion», de care am amintit. Mozaicurile purtătoare fiind foarte des folosite şi prin strălucirea lor atrăgînd atenţia poftitorilor de bogăţii, s'au distrus sau s'a perdut, aşa că posedăm numai cîteva exemplare.

Cele mai obişnuite reprezentau *figuri* sau cîte o singură *scenă* din marile cicluri, cele mai celebre sunt adevărate capo d'opere de compoziţii; tipurile de predilecţie sunt Iisus, Fecioara şi sfinţi, compoziţii cunoscute reproduc ciclul celor 12 mari sărbători. De valoare artistică sunt cele două tablouri dela *Opera del Duomo* din Florenţa, cu cîte şase scene complecte, de-o factură elegantă, ce par a fi executate în sec. XIV; cam tot de-atunci Maica Domnului cu copilul dela *Chilandar*, una din cele mai mari (0,64 pe 0,45)—Sf. Gheorghe luptîndu-se cu balaurul dela muzeul Luvru, Sf. Teodor Stratilat la Vatican, Sf. Samuel profetul şi Sf. Teodor la Ermitage şi altele numeroase împrăştiate şi pe la alte muzee sau menţionate numai în texte (E. Müntz „Les mosaïques bysantines portatifes“ 1886).

Cum era firesc, mînăstirele athonite le-au pastrat cu mai multă credinţă până azi. Incă din sec. XII se găseşte la Vatopedi un Sf. Ioan gură de aur de puternic realism, Iisus Christos dela Esfigmenu din acelaş veac cu o draperie distins redată, Sf. Gheorghe şi Dimitrie dela Xenofon de-o fineţă rară, Sf. Nicolai dela Stavronikita, pe care Kondakov îl consideră ca cel mai reuşit exemplar al genului, Sf. Ana şi crucificarea dela Vatopedi, remarcabile prin fineţa lucrului. O parte din ele au trecut în colecţia Nelidov.

De dimensiuni mici, sunt lucrate din culori microscopice pe un strat de ceară, cele mai multe din argint care reprezintă chiar cerul; apoi hainele în alb sau purpură, mantiile violete sau albastre, în genere multă fineţă.

Frescele. Datorită cercetătorilor mai noi s'au putut scoate la iveală cîteva importante opere ale genului, care luă pe'ncetul locul mozaicurilor cu cît ne apropiem de timpurile mai noi; într'o vreme aproape nu se cunoşteau de loc fresce mai vechi de sec. XII. In sudul Italiei, în Capadocia şi'n Rusia întreagă—la Kiev,

Cernigov, Novgorod, Nerediţi, Pskov, Ladoga şi alte centre— bisericele fură împodobite cu admirabile compoziţii în genul nouei iconografii; ne vom ocupa numai de acele pur bizantine din Anatolia şi Italia.

Dintre provinciile anatoliene *Capadocia* fu mai intens creştinată dela început, numeroase mînăstiri şi biserici fură rîdicate, curioasă fu dispoziţia de-a se sapa cele mai multe în stîncă; grupurile mai însemnate la *Guereme* şi *Soghanli* cu sute de fresce pastrate până azi—scoase la iveală de neobositul părinte Jerphanion. Se pot impărţi în două epoci, deosebite şi ca tehnică: cele mai vechi sunt lucrate direct pe stîncă, într'o metodă mai simplă şi pur ornamentative, de oarece motivele obişnuite sunt desenurile geometrice, rareori apare chipul omenesç—se crede că aparţin epocei iconoclaste. Cele mai numeroase şi mai noi—din secolele IX şi XI—sunt lucrate după ce stînca a fost acoperită cu o pătură de tencuială şi cuprind subiecte mai variate. Ele fac parte din şcoala vestică, populară, cu figuri de anahoreţi, grupe în mase profunde, artistul rămînînd strîns legat de tradiţie.

Monumentele de inspiraţie arhaică datează dela finele sec. IX şi începutul secolului X: capela dela *Tavchanli-Kilisse* lîngă Sinasos, narthexul bisericei din *Toquale* şi mai ales vastul ciclu din biserica *Queledjlăr*. De caracter mai accentuat bizantin sunt acele care se desfăşoară dela mijlocul sec. X până'n veacul XII: marea biserică dela *Toquale-Kilisse*, cu picturele cele mai frumoase din toată Capadocia, lucrate pe timpul lui Nicefor Phocas, sub a cărui domnie se mai zugrăveşte alăturata biserică dela *Ceaus-lu*. In 1061 se termină o parte din frescele dela *Karabach-Kilisse* la Soghanli, frescele bolţii sunt mai vechi, cuprind scene din ciclul celor douăsprezece sărbători, lucrate după modele de bun gust. Din timpul lui Vasile II frumoasa decoraţie dela *S-ta Barba* din Soghanli: sfinţi pe păreţi, în cupolă scene din copilăria lui Iisus, Anastasis, în absidă Pantocratorul între simbolurile evangheliştilor. In acelaş stil şi poate de acelaş artist sunt frescele a trei capele în cruce greacă dela Guereme: *Quaraülik*—, *Elmale*—şi *Tşaregle*—Kilisse, din sec. XII; sunt cele mai importante prin calitatea coloritului şi naturaleţa unor tipuri sau prin gruparea fericită a unor compoziţii, între care crucificarea şi urcarea la cer. Din sec. XIII datează picturele dela *Quarche-Kilisse* şi *Surech* sau curioasele fresce dela capela din Guereme cu repre-

zentarea vieţei Sf. Ioan Botezătorul, în care elementele arhitectonice ţin un loc important în decoraţie, iar costumele soldaţilor sunt caracteristice.

Subiectele sunt obişnuite iconografiei pe care am văzut-o şi la mozaicuri: din vechiul Testament numai „vizita îngerilor la Abraham" şi „cei trei tineri din cuptor"; din ciclul marilor sărbători o deosebită predilecţie pentru copilăria şi minunile lui Christos, din viaţa Sf. Marii acele ce sevesc ca o introducere la povestea lui Iisus, deseori scene din viaţa sfinţilor. La curburele arcadelor şi dealungul păreţilor laterali serii de sfinţi, între care Procopiu războinicul, Eustaţiu şi Mihail din Chones; apoi ctitorii, unii îmbrăcaţi luxos, sunt reprezentaţi fie prezentînd biserica, fie îngenunchiaţi în faţa patronilor lor. Un loc de cinste îl ţin scenele împrumutate textelor apocrife, cum era şi firesc pentru o artă cu totul populară; proto-evanghelia lui Iacob sau ciclul Fecioarei au servit de model pentru inspiraţia capadocienilor.

Aşezarea lor nu este mai puţin interesantă. La bolta narthexului sau pe zidurile laterale ale naosului sunt orînduite într'o friză la baza cupolei sau în registre suprapuse, păstrînd ordinea cronologică evanghelică; crucificarea şi ascensiunea ocupă locul principal în curburele absidei şi a cupolei, cînd nu tronează Pantocratorul înconjurat de cetele îngereşti, evangheliştii la locul lor, profeţii pe curburele arcadelor. In absida centrată figurează Deisis deasupra marilor doctori ai Bisericei, uneori sub scena împărtăşirei apostolilor sau sfînta leturghie; pe păreţii laterali scenele principale ale marilor sărbători sunt lipsite de adaosurile de prisos. Toate aceste scene sunt lucrate c'o tehnică rudimentară, artistul copiază modelele vechi şi cu greu s'a deprins la noile subiecte; coloritul e viu, dar resursele restrînse. Importanţa lor constă însă în faptul că sunt „mărturii aproape unice ale picturii bizantine în epoca macedoneană şi reflectele depărtate, slabe, a ceia ce-a fost o mare artă." (Jerphanion).

Lîngă Milet la *Latmos* s'au sapat biserici asemenea celor din Capadocia datînd încă din sec. VIII: grota *Puntocratorului* reprezintă o frescă din Iisus tronînd în mijlocul evangheliştilor, înconjuraţi de-o glorie susţinută de doi îngeri; grota *St. Pavel* reprezintă pe patron îngenunchind în faţa Sf. Fecioare, cîteva scene evanghelice amintind mozaicurile sec. XI par opera unui perfect colorist. O altă grotă, lîngă mînăstirea *Jedller*, datînd din

sec. XIII, e decorate cu scene din viaţa lui Iisus în gust realist depărtat de stilul monumental oficial. O biserică din *Pergam* a lasat cîteva urme reprezentînd capetele Fecioarei şi a lui Christos în mica insulă *Nis* din lacul Egerdir din Pisidia sunt fresce la biserica St. Ştefan din sec. XIII sau şi mai vechi—întreaga Asia mică fu acoperită de asemenea monumente, meritînd toate frumoasa apreciere a părintelui Jerphanion.

Italia sudică concurează, la celalt capăt al imperiului prin biserici în stîncă asemenea celor capadociene. Centrul influenţei bizantine în mijlocul numeroaselor mînăstiri create de greci era totdeauna o chilie sapată în stîncă şi decorată conform principiilor artistice fixate mai întăi la Constantinopol—legătura se constată şi prin inscripţiile greceşti datate între sec. X-XII; acelaş caracter îl păstrează chiar după ce regiunea trecu sub stăpînirea regilor normanzi şi angiovini.

Cele mai vechi sunt frescele dela *Carpignano* cu reprezentarea lui Iisus dela 959 imitînd miniaturele epocii, cripta *Sf. Blasius* din Apulia din sec. XII, picturele criptei din *Vaste* după o cunoscută operă cu miniaturi; la *San Lorenzo* lîngă Fazano o Deisis încununează absida şi mai mulţi sfinţi vin să i se'nchine depe păreţii vecini, ce par tot atît de vechi caşi frescele dela Carpignano. La *San Angelo* depe muntele Raparo absida e decorată cu Deisis şi împărtăşenia apostolilor; la *Palaggianella* sf. Mihail şi Eustaţiu lucraţi într'un stil ales, ce par a aparţine sec. XII; un alt frumos arhanghel şi o Deisis la absida criptei *San Giovanni* lîngă Brindisi. Pentru epoca posterioară mai putem cita: mica biserică Sf. Stefano dela *Soleto* cu judecata din urmă, *Santa Maria de Carate* cu Adormirea Maicii Domnului, de frumos colorit sau picturele mai recente dela Sf. Blasius cu scena naşterei,

Fresce bizantine sunt răspîndite pretutindeni în Italia. In regiunea Romei, cu toată slăbirea influenţei orientale în sec. X şi XI, la *San Bastianello* pe Palatin o pictură solemnă acopăr păreţii în stilul şi tehnica mozaicurilor din Ravena, la *Sf. Ilie din Nepi* artişti romani pictează motive bizantine în tehnica corespunzătoare; la capela Sf. Mihail depe muntele *Vultur* din sec. XI, în *Quatro Santi Coronati* din Roma frescele dela 1246 şi picturele baptisterului din *Parma* din a doua jumătate a sec. XIII sunt opere pur bizantine. Dar cele mai strălucite rămîn frescele dela *San Angelo in Formis* din Campania, biserică rezidită de

abatele Desiderius. La timpanul narthexului o frumoasă reprezentare a arhanghelului Mihail, deasupra Sf. Fecioară în medalion susţinut de doi îngeri (fig. 93), caracterul şi inscripţiile sunt greceşti; în interiorul narthexului sunt scene cu subiecte din legendele egiptene, la absida chorei Iisus pe tron între simbolurile evangheliştilor, deasupra sfinţilor şi a lui Desiderius prezentînd biserica; în colosala Judecată din urmă depe păretele occidental al bisericei dela începutul sec. XII se remarcă dela un amestec

Fig. 93. Frescă dela San Angelo in Formis
(Hautes Études).

al şcoalei bizantine cu cea latină. Pictorilor benedictini, cărora se datoreşte decoraţia dela San Angelo in Formis, se atribue încă frescele absidei basilicei din *Foro Claudio*, còpii după mozaicuri bizantine şi dela cripta din *Ausonia* din sec. XI.

Subiectele sunt aceleaşi ca'n Capadocia, pare că artistul a căutat să îngrămădească în spaţiile restrînse ale capelelor sau peşterilor toată iconografia bisericei mari, de aceia se văd aici îngrămădiri de scene din ciclurile evanghelice ca'n nici un mo-

nument mare. Excelează mai ales în reproducerea repetată a a sfîntului patron, la picioarele căruia se prosternează ctitorii şi donatorii, primii la faţadă, următorii oriunde găsesc un spaţiu liber în interior. Adeseori din aceleaşi pricini s'acopăr picturele vechi cu altele noi; la altele se remarcă influenţa contemporanilor, unii sfinţi sunt îmbracaţi cu costumele magnaţilor vremei. Calităţile frescelor italiene se remarcă în perfecţiunea desenului şi a simplicităţii compoziţiilor, coloritul mai slab la primele devine de-o vioiciune plină de viaţă, care aminteşte ajunul unei noi lumi în mişcarea artistică a Italiei.

Pe lîngă această şcoală populară s'a desvoltat alta oficială, pornind dela curtea imperială, la care nu se mai ţine seamă strict de vechile prescripte, artiştii se inspiră şi din clasicismul antic. Pătrunşi de admiraţie pentru operele vechi, într'un spirit inteligent, îşi rezervă libertate în alegerea detaliilor; cunosc natura, portretul abundă, între calităţi le lipseşte numai perspectiva. Această şcoală s'a remarcat mai mult în miniaturi; fresce pur bizantine nu ni s'au pastrat, totuşi avem un ecou în reparaţiile aduse bisericei *Santa Maria Antica* din Roma.

Biserica, descoperită printre ruinele romane din forum, este acoperită în interior de numeroase zugrăveli, care încep din sec. VII şi până'n pragul Renaşterei; cele mai importante, din sec. IX—X, au inscripţii greceşti şi se datoresc decoratorilor bizantini—„momentul cel mai însemnat al picturii din prima jumatate a Evului mediu". Dela intrare se remarcă St. Agnes şi St. Cecilia îmbracate ca prinţese orientale, nu departe chipul lui Abbacyros, sfînt oriental din sec. VII; pe păreţii colateralului stîng o adunare de sfinţi la mijloc cu Iisus figurat după iconografia bizantină, apoi sfinţi ai bisericei greceşti, călugări din Palestina cu feţele ascetice—toate cu inscripţii greceşti. In abside: la stînga crucificarea cu inscripţii latine, dar cu compoziţie bizantină asemenea miniaturelor din evanghelia syriacă dela Florenţa, dedesupt Sf. Fecioară cu copilul pe tron printre ctitori şi patroni. In absida principală sunt mai multe pături de fresce: cea mai veche reprezintă pe Sf. Maria aşezată pe tron în costum de împărătească bizantină, cu o mantie de purpură violetă bătută în petre preţioase şi cu copilul într'o mantie de aur. In concul absidei o mare frescă, împărţită în zone, reprezenta crucificarea între serafimi şi o sumedenie de credincioşi, între figuri înscrise în

litere albe textele greceşti cu profeţiile patimelor; cu aceleaşi litere sunt desemnaţi sfinţii părinţi zugrăviţi într'o zonă inferioară. Păreţii absidei drepte sunt de asemeni acoperiţi cu sfinţi în maniera bizantină a sec. IX; pe un pilastru al colateralului stîng o Anastasis bizantină cu Christ tînăr călcînd în picioare pe Satan, pe un alt pilastru Deisis şi cîţiva sfinţi cu menţionări în greceşte, iar pe un al treilea mama Macabeilor în picioare, bine costumată şi'n care se remarcă toate „ştiinţa, nobleţa şi eleganţa" artei bizantine din sec. IX.

Deşi la Santa Maria se mai găsesc şi alte fresce, în special din sec, VII şi VIII, datorite papei Ioan VII, admirator al Sf. Marii, este un monument bizantin. „Nici Grecia şi nici Orientul n'au pastrat fresce comparabile celor bizantine din biserica Palatinului" (Bertaux).

Fig 94. Icoană cu înger (Kondacov)

6. **Icoanele** sunt rar pastrate, datarea lor se face cu anevoe, trebuesc însemnări sigure, căci după stil mai greu pot fi orînduite—deşi izvoarele ne vorbesc de numeroase exemplare, iar călugării actuali sunt gata s'acorde o vechime legendară scîndurelor zugrăvite în această epocă--zic ei. Cea mai veche sigură pare a fi una reprezentînd pe *Sf Pantelimon*, aflată la muzeul bisericesc din *Kiev*, şi pe care Kondacov o fixează în jurul anului 900. Dintre multele icoane dela Mt. Athos, unde se găsesc bine conservate, din această epocă pare a fi *Panaghia Portaitissa* dela *Iviron*; tot aici Fecioara lui Cucuzel şi Panaghia dela Chilandar. La *Sf. Clement* din Ohrida două bucăţi admirabile, atîrnînd la intrarea altarului reproduc îngerii bunei vestiri, cu hainele de fină execuţie, într'un stil ales dela sfîrşitul veacului XI. (fig. 94).

In *Rusia* se găsesc iarăşi cîteva icoane din aceiaşi epocă şi care e posibil să fi fost lucrate în atelierele bizantine: Fecioara din *Smolensc* din sec, XI caşi Hodigitria din *Murom*, altele cîteva la Novgorod, Costroma, Igor şi Kursk asemănătoare cu Fecioara din Blacherne; din Cazan, Vladimir şi muzeul naţional din Moscova, toate din sec. XII; la Kiev încă o icoană a S-ţilor Apostoli pe reversul unei reprezentări de Deisis. In *Georgiea* mai multe icoane au putut fi datate după inscripţii: Fecioara din *Kakhuli* copie după Chalcopatia bizantină, icoana Mîntuitorului dela *Khopi* şi o copie după original bizantin mai vechi a Sf. Fecioare probabil din sec. XI, din aceiaşi epocă un Iisus dela Kcjkheri. In *Occident* s'au numărat cîteva chiar din secolul al VIII sau începutul sec. IX, cum e Madona dela S-ta Maria Maggiore, una din cele mai artistic lucrate; Madonele dela Santa Maria Siciliane şi S. Maria în Via Lata, Sf. Marc din Veneţia, două exemplare la Santa Mergherita din Bisceglia cu patroana şi St. Nicolae, pe fond de aur.

Pe lîngă aceste reprezentîrd figuri izolate, sunt şi icoane cu compoziţii din ciclurile evanghelice, cuprinzînd scenele clasice din grupul celor 12, dar nici pentru una n'avem dovezi sigure c'aparţin acestei epoci. In muzeele dela Vatican şi Palermo sunt cîteva de date sigur posterioare; la muzeul lui Alexandru III din Petrograd o icoană prezintă o frumoasă crucificare patetică şi realistă că au fixat-o unii în sec. XII. In tezaurul Santa Sanctorum un capac de sicriu cu moaşte e zugrăvit cu cinci scene în trei zone, la mijloc o desvoltată crucificare, datate din sec. X sau XI. Icoanele de lemn au jucat acelaş rol caşi mozaicurile purtătoare.

7. **Miniaturele.** Ilustrarea manuscriselor aduce o formulă personală, liberă şi nouă, căci artistul nu e atît de strîns legat faţă de regulele teologice impuse de chiriarhi. In secolele IX şi X, ca o urmare a epocei iconoclaste, se produce o reînviere a gustului de pitoresc şi realism, se simte iarăşi influenţa antichităţii, care dă o variaţie acestei arte, necunoscută marilor picturi. Se poate astfel studia evoluţia întregei arte bizantine numai prin cercetarea manuscriselor ilustrate, cum pe drept cuvînt Kondacov a scris o istorie a întregei arte bizantine considerată prin miniaturi.

Miniaturiştii epocei macedonice nu sunt simpli copişti ai

prototipurilor comune, pe care să le reproducă fără simţ individual; două operaţiuni denotă spiritul originalităţii lor: alegerea dintre mai multe subiecte şi redarea cu caractere noi, ca de pildă îmbracarea personagiilor în costumele vremei şi alegerea lor dintre tipurile străine contemporane—sunt deci realişti, Dovedesc chiar un progres în interpretări mai puţin solemne, mai independente şi'ntr'o interpretare mai largă a tipurilor; apar chiar subiecte noi pentru ilustrarea textelor Menologului ce se formează în sec. X, a textelor apocrife şi a Sf. Marii şi chiar pentru începuturile de teatru fixate acum. Calităţile lor se dovedesc în cunoştinţele anatomice, preciziunea contururilor, bogàţia şi lumina coloritului, frecvenţa portretelor de-un realism evident şi viguros—calităţi aparţinînd şi mozaiştilor vremei.

Reacţiunea antiiconoclastă a produs o mare mişcare în miniaturistica veacului VIII, care se extinde şi'n epoca Macedonicilor sub forma unor *tendinţe monastice* de nuanţă populară şi intimă, deşi pătrunsă de ordinea teologică, asemenea picturelor din manuscrisul Chludof şi Physiologus. In faţa lor se rîdică încă odată *tendinţele profane* prin amintirea clasismului antic, susţinut de împăraţi pentru decorarea palatelor lor, chiar în operile religioase apar subiecte profane în gustul simbolurilor mitologice şi a pitorescului alexandrin; împaraţii iconoclaşti contribuiseră cu intenţii la pregătirea gustului profan, Macedonicii îi urmară.

Manuscrisele profane sunt destul de numeroase, unele reproduc originele antice, ca Oppian, Nicandru şi Apollonius din Citrium. *Oppian* este numele autorului Cynegeticei, o carte de vînătoare scrisă prin scc III sau IV, copiată în sec. X într'un manuscris frumos ilustrat, ce se păstrează azi la biblioteca Marciană din Veneţia; pe fonduri albastre şi roze pompeene apar scene istorice şi mitologice asemenea cu cele pe care Digene Akritas le folosi pentru împodobirea în mozaic a palatului său. In Biblioteca naţională din Paris se găseşte Theriaca lui *Nicandru*, manuscris cu miniaturi din sec. XI cuprinzînd un mic tratat împotriva muşcăturelor animalelor veninoase; sunt ilustraţii cîmpeneşti în stil alexandrin, caşi figurele alegorice sau tablourile de „genre", pe cînd la scenele mitologice influenţa antichităţii este mai puternică. Tot o copie din sec. XI este tratatul lui *Apollonius din Citium* despre vindecarea fracturelor, păstrat în Laurenţiana din

Florenţa; miniaturele reprezintă diverse momente ale operaţiei sau personagii interesante, redate într'un stil ales ce descoperă origina vreunui manuscris din sec. IV.

Manuscrisele religioase se împart şi'n această epocă după cuprins. Un grup care ia acum un avînt deosebit e format de *Psaltiri*[1], împărţite după ilustrare în două grupe: „aristocratice, cu miniaturi cît pagina, puţin numeroase şi cu subiecte din istoria lui David; „monastice" cu miniaturi marginale, mai mici şi mai numeroase şi cu subiecte mai variate. Cel mai frumos exemplar este *Psaltirea din Paris* din sec. X cu 14 mari scene ca adevărate panouri în frescă; o încîntătoare scenă prezintă pe David cîntînd din harpă în mijlocul turmei sale şi'n plină natură, asistat de personificările Melodiei, Echoului şi a muntelui Bethleem (fig. 95) sau scenele Rugăciunea lui Isaiia, Trecerea Mării Roşii, David

Fig. 95. David şi Melodia, miniatură din Psaltirea dela Paris (Omont).

între Inţălepciune şi Profeţie. In acelaş spirit cu Parisinus s'au mai ilustrat cîteva manuscrise din biblioteca *Vaticană:* o colecţie din Biblie din sec. X dăruită de patriciul Leon cu reprezentarea donatorului într'o atitudine pioasă în faţa Fecioarei şi alte scene

cę par copii după mozaicurile vremei, Psaltirea cu o impozantă redare a lui David între cele două personificări amintite la Parisinus. In acelaş grup se fixează marea Psaltire din biblioteca Marciana lucrată pentru Vasile II, al cărui chip e admirabil redat alături de episoade din viaţa lui David; psaltirele dela Vatopedi, Pantocrator, Milano şi altele, mult inferioare însă.

Psaltirele monastice sunt ilustrate cu numeroase miniaturi marginale în spirit popular cuprinzînd scene din istoriile lui David, Iosif şi Moisi sau numeroase episoade evanghelice, alegorii şi simboluri morale sau politice; cele mai vechi se caracterizează printr'un stil mai realist în genul lui Chludof din epoca iconoclastă, cele mai noi devin mai solemne sub influenţa Bisericei iarăşi triumfătoare. Dintre numeroasele exemplare cităm acea dela Pantocrator, dela British Muzeum din 1066 şi dela Vatican fostă Barberini.

Din *Octateuce* s'au pastrat şase exemplare din sec. XI şi XIII, pastrate la Vatican (2), Vatopedi, Laurenţiana din Florenţa, biblioteca Seraiului din Constantinopol şi la Smirna; cea mai interesantă e penultima cu 352 miniaturi, ce se crede a proveni din biblioteca Comnenilor. Miniaturele cuprind scene din faptele lui Iosua, figuri alegorice, compoziţii largi din vechiul Testament şi mai ales detalii etnografice, interesante pentru fixarea mediului care le-a produs; se pare să fi avut toate acelaş model siro-egiptean, dela care s'a inspirat şi autorul solului lui Josua. Din partea întâi a Bibliei s'au mai ilustrat cartea lui Iov şi *Profeţii*, din care se cunoaşte un exemplar împărţit între Florenţa şi Turin.

Un grup aparte şi important îl formează *homeliile lui Grigore din Nazianz*, foarte en vogue în epoca iconoclastă pentru apararea luată icoanelor; au fost mai multe manuscrise ilustrate combinînd cele două şcoli profană şi religioasă. Cel mai reuşit din punct de vedere artistic e manuscrisul pastrat la Paris, lucrat din ordinul lui Vasile I pela 880 cu miniaturi reprezentînd episoade din viaţa sfîntului şi a contemporanilor săi sau scene din cele două Testamente, dintre care marile sărbători ocupă pagina întreagă. Caracterul stilistic este o îmbinare continuă a redactării literare şi profane, care denotă pătrunderea influenţei antice până în subiectele pur religioase cu reprezentările inspirate din arta monumentală istorică a mozaicurilor şi frescelor. Dintre manu-crisele mai literare unul dela Ierusalem reproduce scene pitoreşti

din mitologia greacă ca Pelops şi Oenamos, Artemis şi Acteon, Achile şi Chiron sau Egipteni adorînd idoli, stejarul din Dodona şi altele; la fel e ilustrat şi manuscrisul dela mînăstirea athonită Sf. Pantelimon.

Homeliile călugărului *Iacob* face parte din manuscrisele monastice; se găsesc două exemplare din sec. XII la Vatican şi la Paris, care provine din biblioteca imperială, ilustrată foarte luxos cu episoade din viaţa Sf. Fecioare. Desvoltarea cultului Sf. Marii a dat naştere *Imnului acatist*, ilustrat cu un număr anumit de episoade; un exemplar mai frumos la biblioteca sinodală din Moscova. Grupului monastic aparţine şi „Scara spirituală" a lui Ioan Climaque, un egumen dela Sinai din sec. VI; o copie ilustrată foarte minuţios şi bogat, datînd din sec. XI, se află la Vatican. Dintre vieţile sfinţilor *Menologul basilian* fu executat la finele sec. X de şapte pictori care şi-au lasat numele semnate; are peste 400 miniaturi cu redarea chipului fiecărui sfînt într'un element arhitectonic, de-o tehnică ireproşabilă fixînd iconografia bogată a atîtor sfinţi. *Evangheliile* epocii sunt dominate aproape toate de spiritul monastic, cu ilustraţii mai sobre împărţite în două grupe: la frontispicii apar evangheliştii, ca la un exemplar din Iviron sau cu ilustraţii marginale, ca la manuscrisul 74 din Biblioteca Naţională cu 361 subiecte.

Influenţa bizantină s'a pastrat în numeroase miniaturi răspîndite în mînăstirele sau muzeele de azi ale *Occidentului*. Miniaturi cu culori strălucitoare, cu adevărate emailuri, împodobesc cărţile cu istoria S-ţilor Maur şi Benoit dela Vatican, ruloul „Exultet" dela Bari şi dela British Muzeum, acesta din urmă lucrat de călugării benedictini din ordinul lui Deziderius.

In *Germania* frumoasa renaştere din timpul celor trei Otto s'a ilustrat în deosebi prin miniaturi de factură bizantină. In Psaltirea dela Sf. Gereon din Colonia ce pare să fi servit pentru o biserică greacă, în manuscrisele executate pentru episcopul Egbert din Trèves între 977—993 ca Evangheliarul din Trèves şi Psaltirea din Cividale, acele lucrate în atelierele episcopului Bernward din Hildesheim dela finele sec. X sau acele executate în şcoala dela Reichenan, „Sacramentalul" lui Henric II pastrat azi la München. Influenţa perzistă şi'n epoca Hohenstaufenilor; în sec. XI şcoala din Ratisbona, în sec. XII şcoala din Salzburg dau la iveală mai multe manuscrise cu miniaturi tipuri, draperii

şi compoziţii bizantine; în sec. VIII este o regulă generală. Unele scene din „Hortus deliciarum" din Landsberg sunt copiate după modele bizantine; psaltirele landgrafului german din Thuringia, evangheliarul din Sosslar dela mijlocul sec. XIII, caşi alte opere din Soest în Vestfalia, Saxonia şi Thuringea sunt còpii fidele ale operelor bizantine.

D. Sculptura şi arte minore.

Nici în această a doua epocă de aur sculptura nu ia o desvoltare mai mare în arta bizantină, deşi nu se cunoaşte nici un text precis care s'o fi oprit. Chiar partizanii icoanelor, care erau pentru reprezentarea plastică a chipurilor sfinte, n'au încurajat sculptura după victoria lor. S'a pastrat numai sculptura pe-

Fig. 96. Parapet dela Lavra (Hautes Etudes).

trei în basoreliefuri, care exprimă o formă oarecare, caşi pictura, prin convenţie.

1. **Sculptura în peatră şi bronz.** In locul reliefului se obişnueşte din ce în ce mai mult sculptura meplată şi ajurată ca o dantelărie, de oarece rostul acestei plastice e numai decorativ. Apar *parapete* la ferestre sau ca închizători în diverse părţi ale bisericei, sculptate cu motive zoomorfice şi vegetale stilizate în gust oriental. La Scripu animale fantastice, la Torcello păuni în faţa unei coloane, cerbi şi vulturi heraldici la Sf. Luca, pe zidurile Mitropoliei din Atena sau la filiala Lavrei (fig. 96) deco-

rul reducîndu-se numai la desenele geometrice, cum mai apare încă la Kilisse-giamii, Melegob în Capadocia şi la Sf. Marc din Veneţia de o fină execuţie. Cu aceleaşi motive ca la parapetă sunt împodobite frumoasele *iconostase* care despart altarul, ca la Samari şi Sf. Luca, unde patru pilaştri de marmoră albă decoraţi cu rozete şi stele printre arabescuri; şi mica biserică dela Sf. Luca are un iconostas sculptat cu foi de acant în jurul unui timpan ajurat. La fel şi *capitelurile*-impost, decorate cu struguri ca la Kilisse-giami, îngeri şi serafimi la Gül-giami şi Kahrie-giami, ocupînd toate feţele sau numai la colţuri ca la Atic-Mustafa-paşa-giami; alteori numai simple cruci şi stele sau importaţiuni mai vechi siriene, ca la San Marc (fig. 97).

Fig. 97. Pilastru dela San Marc (Diehl).

Basoreliefuri propriu zise, lucrate sub influenţa artei helenistice, sau mai pastrat doar cîteva, reproducînd subiecte religioase ca: Deisis la Sf. Marc din Veneţia, Sf. Mihail la biserica din Episcopi şi mai ales Sf. Maria la St. Marc, sau în muzeele din Ancona, Athena, Constantinopol şi Kaiser-Friderich din Berlin; dintre cele mai artistic executate menţionăm Fecioarele dela Gülhane şi Santa Maria in Porto lîngă Ravena, cu un aspect de măreţie antică. Alele reproduc subiecte profane, ca medalionul dela Campa Angaran din Veneţia reprezentînd un împarat în costum de ceremonie; mitologice ca Hercule la San Marc, alegoria timpului la Torcello; istorice ca Alexandru Machedon urcîndu-se la cer dela San Marc sau din Hipodrom ca bucăţile dela Berlin şi Athena reprezentînd up te de gladiatori.

In *Apus* sculptura bizantină serveşte ca model pentru decorarea faţadelor şi a portalurilor în deosebi. Şcolile din Languedoc şi Provence se ilustrează prin sculpturele dela St. Sernin din Tuluza cu Iisus şi cheruvimi, la St. Benoit sur Loire scene din Apocalips, la catedrala din Moissac cu subiecte din Apocalips la timpan şi capiteluri împodobite ca la bisericele contemporane din Constantinopol, timpanul dela St. Etienne din Cahors cu Iisus, pilaştrii şi portalul dela St. Trophime din Arles, la Sf. Gilles din Languedoc, la Sf. Marthe din Tarascon şi la Angolême cu balauri printre foi de stil oriental şi Judecata din urmă. Aceiaşi origină orientală au şi reliefurile domului din Bamberg în legătură cu şcoala din Languedoc.

La descrierea palatelor imperiale am amintit în treacăt de unele obiecte lucrate în *bronz,* în care Bizantinii au excelat, deşi ni s'au pastrat puţine opere; textele vorbesc de animalele în bronz ce'mpodobeau una din fîntînele atriumului dela Nea lui Vasile I. Bronzierii bizantini, în curentul vremei, preferă desenul în locul reliefului, cum se remarcă imaginele sfinţilor pe cîteva plachete dela Vatican şi Berlin ce trebue să fi împodobit relicvarii şi cufăraşe.

S'au lucrat în deosebi *uşi* din care s'au pastrat acele dela *S-ta Sofia* din Constantinopol, din ordinul împaratului Teofil la 840, ornate cu rinsouri cu cruci, monograme sau alte motive (fig. 98); în sec. XI faima atelierelor bizantine trecu departe în Occident, de unde vin mereu comande, cum fu acea a lui Mauro şi Pantaleon din Amalfi. Porţile catedralei din *Amalfi* se compun din 24 plăci fixate pe cele două batante, 16 decorate cu cruci aplicate, patru cu figuri reprezentînd pe Iisus. Sf. Maria, Petru şi Andrei. După modelul lor Desiderius comandă uşi pentru *Mont Casino,* pe care le plăteşte într'un atelier constantinopolitan Mauro din Amalfi; n'au nici o figură, numai cruci şi inscripţii. Pantaleon II dărui bisericei *Monte San Angelo* depe muntele Gargano uşi ce reprezentau episoade din istoriile îngerilor. fiul său face uşi cu decorul dela Amalfi pentru biserica din *Atranti;* un nobil din *Salerno* comandă uşi mai mari ca cele din Amalfi pentru catedrala oraşului său şi care aveau ca reprezentări figuri şi ornamente damaschinate, apărînd printre ele şi donatorul în costum de nobil bizantin.

In acelaş veac al XI-lea se trimit uşi din Constantinopo-

pentru *San Marc* din Veneţia. Dar cele mai frumoase fură uşile comandate de Hildebrand, viitorul Grigore VII, pentru biserica *Sf. Pavel de peste ziduri*, executate cu cheltuiala lui Pantaleon II de bronzierul Stauracios, unul din puţinii meşteri cunoscuţi; aveau 54 de panouri decorate cu figuri damaschinate, cruci, inscripţii, sfinţi, episoade din viaţa martirilor şi scene din ciclul evanghelic. Mausoleul lui Bohemund de Antiohia dela *Canosa* este împodobit la începutul sec. XII cu uşi de bronz de model bizantin din ordinul lui Roger de Amalfi; catedrala din *Troja* are uşi lucrate cam tot pe atunci de Oderisius de Benevent. Abia în a doua jumatate a sec. XII bronzierii încearcă sà părăsească meplatul pentru un basorelief mai pronunţat; Barisanus din Trani lucrează astfel la domurile din *Trani* şi *Ravello*, iar Bonnanus din *Pisa* pentru catedrala din Pisa împodobite cu rinsouri şi fleoroane orientale—ei au mai lucrat şi la alte monumente din sudul Italiei şi Sicilia, aparţinînd artei normande despre care nu ne ocupăm în studiul de faţă.

Fg. 98. Uşa dela St. Sofia din Constantinopol (Sebah et Joaillier).

2. **Ivorii şi petre gravate.** Caşi'n epocele anterioare s'a lucrat cu multă ardoare la sculptura migăloasă a ivoriilor, steatitelor şi petrelor, din care s'au pastrat foarte multe exemplare, bine înţăles nu toate de valoare artistică. La selecţionarea lui Molinier n'au ramas de cît vreo 20 bucăţi adevărate capo d'opere, înainte de sec. XIII şi impregnate de spiritul clasicismului grec. Astfel sunt *cufăraşele* cu subiecte profane deco-

rate cu cadre de rinsouri şi rozete asiatice ce cuprind mici panouri reprezentînd scene de vînătoare, din hipodrom, pastorale sau subiecte mitologice. Sunt vreo 30 bucăţi pastrate în întregime din epoca Macedonicilor. Impărţite după subiect cuprind: scene de hipodrom acele dela Xanten, Lyon, Ermitaj; mitologice la Muzeul naţional din Florenţa, Bolonia, Cluny; foarte reale scene de vînătoare la cufăraşul din Troyes cu doi cavaleri simetrici; scene pastorale la Turnus şi Florenţa. Influenţa orientală se distinge la un cufăraş din Volterra cu păuni, vulturi şi alte animale redate plat şi'nconjurate de împletituri şi foi de viţă.

Dipticele, atît de iubite în epoca lui Justinian, prezintă cîteva subiecte profane: placa din Berlin cu chipul lui Leon VI încoronat de Sf. Maria, altul mai mare dela Cabinet des medailles reprezintă pe Iisus într'o măreaţă atitudine în picioare şi costumat cu haine antice încoronînd pe împăratul Roman Diogene şi împărăteasa Eudoxia. După ultimul diptic, lucrat între 1068—1071, s'au putut data încă altele cu subiecte religioase. Bogatul triptic *Harbaville* reprezintă apoteoza lui Iisus prin grupul Deisis cu 5 apostoli dedesupt, pe laturi 8 sfinţi războinici; pe faţa posterioară se află o cruce mare cu ornamentaţii elegante, cum de altfel sunt redate toate figurele, puţin manierate prin alungirea lor. După mai multe discuţii pare c'ar data cel mai de vreme dela mijlocul sec. XI.

Din aceiaşi epocă trebue să dateze tripticul din Vatican o copie după Harbaville; cufăraşul din Cortona cu numele împăraţilor Constantin şi Nicefor asemănîndu-se la stil cu dipticul lui Roman şi Eudoxia; trei plăci dela Viena, Veneţia şi Dresda asemenea tripticului Harbaville reprezentînd apostoli; dela Cabinet des medailles cu Răstignirea la mijloc şi mai multe plăci cu chipul Sf. Marii la Utrecht de-o factură elegantă, la Liège manierată şi din fosta colecţie Spitzer. De un stil poate superior acestui grup este placa reprezentînd Sf. Fecioara din colecţia *Stroganof*, de-o execuţie fină ca tehnică, cu chipul blînd şi regulat, cu pliurele hainei în grupări armonioase; poate fi egalată numai de un Christos din colecţia Bodeleiană din Oxford, aşezat pe tron într'o maestoasă atitudine. Cu subiecte din ciclul evanghelic sunt sculptate tripticele dela Oppenheim în Colonia cu Răstignirea, colecţia Chalandon cu Coborîrea depe cruce, München cu Adormirea Maicii Domnului, Berlin cu Scoborîrea în infern.

Cu subiecte religioase au mai fost ornate şi cîteva cufăraşe dela Darmstadt şi Pesaro cu scene din Geneză, la muzeul din Florenţa cu sfinţi, la Sout-Kensington cu istoria lui Josua, la Sens cu episoade din faptele lui David şi Iosif, vestitul cufăraş din colecţia Kircher cu tinereţea lui David, foarte discutat ca dată. Spre Apus meşteşugul s'a întins în centre mînăstireşti, cum sunt ivoriile pastrate la Vatican şi Sout Kensington provenind din abaţia din Lorsch.

In această epoca apar şi monumente aparţinînd *glipticei*. Sunt gravuri în *steatită* reprezentînd sfinţi sau scene întregi, dintre care unele de adevărată artă. La Vatopedi o placă reprezintă pe Sf. Gheorghe într'o atitudine maestoasă, alta din sec. XI întruneşte cele 12 mari sărbători, caşi placa dela catedrala din Toledo din sec. XII; la San Anzeno lîngă Florenţa şi la Lentini în Sicilia sunt acoperite cu foiţe de aur; cele mai fine sunt basorelieful din *Bearn* reprezentînd tronul Etimasiei cu patru sfinţi dedesupt şi patena dela *Sf. Pantelimon* din Athos cu Sf. Fecioara purtînd copilul între cei 12 apostoli.

Steatitele prin material şi fineţea execuţiei ţin mai mult de ivorii; de gliptică ţin mai multe petre fine, *camee* cu chipurile lui Iisus planînd deasupra S-ţilor Dimitrie şi Gheorghe, ca la Cabinet des Médailles, un safir cu Iisus şi un iasp cu Sf. Maria Rugătoare la British Museum; un alt iasp frumos gravat cu chipul Fecioarei şi numele lui Nicefor Botaniatul dela Viena, singurul datat cu siguranţă. Cea mai reuşită bucată este *patena dela Xeropotamos* ce reprezintă pe Sf. Maria între doi îngeri şi o procesiune de preoţi şi diaconi îngereşti cu atributele eucharistice în prima bandă, în a doua apostolii îngenunchiaţi în faţa Etimasiei; după stil se datează pela sec. XIII.

3. **Orfăurăria şi emailuri.** Atît sculpturele în peatră sau bronz, cît şi ivoriile prin slăbirea reliefului s'apropie de arta orfăurăriei, aducînd un aport producţiilor somptuase, atît de plăcute Bizantinilor. Textele greceşti sau străine vorbesc deseori de bogăţiile şi luxul palatelor decorate cu daurite podoabe fixate sau mobile, de tezaurele liturgica cu care erau înzestrate bisericele, din care numai prin întîmplare ni s'au pastrat cîteva de oarece tocmai valoarea lor era o pricină de-a fi căutate. Cele mai multe se găsesc în Occident, datorită faptului că la predarea Constantinopolei la 1204 unii dintre cruciaţi şi mai ales veneţienii

îşi dădeau seama de importanţa lor şi prin calităţile artistice, transportîndu-le la locuri sigure, unde ne-au rămas până azi. După cucerirea turcă s'au transformat în aur sunător sau altfel de obiecte pentru gustul noilor stăpînitori, dacă n'au pierit pradă numeroaselor incendii; numai în colţurile retrase ca la Athos sau în provinciile depărtate ca'n Georgiea şi Mingrelia, din imperiul răsăritean s'au mai păstrat unele comori de asemenea operei lucrate mai mult sub influenţa artei bizantine oficiale şi de ma, mică valoare în ce priveşte materialul de preţ în sine.

In timpul cruciadei IV au fost transportate la Veneţia şi depozitate la San Marc cîteva *basoreliefuri,* din care cităm un cufăraş de argint aurit cu capul împărţit în cinci compartimente fiecare cu cîte un personaj reprezentînd pe Iisus şi 4 sfinţi din Trebizonda; în acelaş gen două plăci dela St. Denis lîngă Paris reprezentînd una o cruce cu petre preţioase, cealaltă Sf. Femei la mormîntul lui Iisus, probabil din sec. XII. Din aceiaşi epocă datează două legături de cărţi dela biblioteca Marciană reprezentînd Crucificarea la mijlocul îngerilor şi sfinţilor în bust una, iar cealaltă cele 12 mari sărbători; din argint aurit sunt lucrate *„staurotecile“*, ca acea dela Alba Fucense din sec. XI şi icoanele ca arh. Gavril dela M-rea Djumati din Georgiea din acelaş secol. Genului aparţine o placă de aramă dela Torcello, azi la Sout-Kensington, reprezentînd pe Sf. Maria şi datînd din sec. XI sau XII.

Din *mobilier eclesiastic* cităm tezaurul dela *Halberstadt*: o patenă de argint aurit, probabil din sec. XI, reprezentînd la mijloc Răstignirea într'un medalion cu arabescuri şi sfinţi pe margeni; două „artofora“ pentru pînea sfinţită se păstrează la San Marc şi Aix-la-Chapelle, de forma unei biserici bizantine cu cupolă, decorate cu figuri alegorice orientale, datînd din sec. XII. La Cluny se păstrează altarul da aur oferit de împăratul german Henric II bisericei din Basel, executat în cel mai curat stil bizantin.

Incadrări de icoane se obişnuiau din cele mai vechi timpuri, nu ni s'au pastrat de cît din sec. XI sau XII. La muzeul episcopal din Vich înconjura mozaicul portativ reprezentînd pe Sf. Nicolae şi era împărţită în 16 compartimente ornate cu vîrfuri argintate sau filigran de aur; alte două încadrează icoanele dela Ohrida cu personagii din Buna Vestire, arhangheli militari sau profeţi; micele basoreliefuri se aseamănă în tehnică cu plăcile

emailate dela San Marc reprezentînd pe Sf. Mihail. *Cruci-engolipioane*, executate în acelaş sistem, se găsesc la Vatican reprezentînd pe-o faţă pe Iisus, pe cealaltă pe Sf. Maria între evanghelişti. O călimară de argint dela catedrala din Padua e decorată cu personagii mitologice, caşi cufăraşul de argint dela catedrala din Anagni reprezentînd pe Heracles. Tot în Apus se mai află cîteva obiecte liturgice ce se cred a aparţine renaşterei otoniene, dar fără siguranţă datate.

Emailurile s'au cultivat cu predilecţie, pentrucă corespundeau gustului de polihromie atît de mult la modă în arta bizantină, iar epoca Macedonicilor a fost pe drept numită vrîsta de aur a smalţurilor bizantine.[1]) Imparaţii obişnuiau să-şi împodobească nu numai locuinţa lor, ci şi toate lucrurile cu care veneau ei în contact: vestminte, arme, vase, cărţi etc. cu plăci emailate, din care multe le ofereau cadouri prinţilor străini, de unde ni s'au putut pastra mai lesne; după exemplul lor nobili, au încurajat această artă, iar biserica s'a servit pentru a adăuga la măreţia ei de smalţuri colorate împodobind cruci, patene potire, relicvare, icoane, cărţi şi altare în întregime. Atelierele din Constantinopol lucrau necontenit asemenea opere, după cum ne spun textele, cu predilecţie emailurile „cloisonée", împrumutate din Persia şi mereu en vogue din sec. VIII începînd. Datorită invenţiilor chimice, la care contribuiră şi Arabii, s'au aflat procedee noi pentru înmulţirea culorilor metalice, care se aplicau pe foiţe de aur sau electron, pe urmele unui desen trasat la început cu un vîrf ascuţit, în mai multe cămăruţe ca alveolele unui fagure de miere; înălţimea smalţului era foarte mică, la cele mai fine de jumătate de milimetru indicînd prin aceasta epoca sec. X şi XI. Pasta de email era formată din plumb şi borax, amestecate cu oxidele metalice care dădeau diversele culori, ce se schimbau în variaţii multiple în urma topirei prin căldură; ca ultimă operaţie se şlefuiau suprafeţele pentru a reliefa desenul şi a-i da strălucirea specifică.

Orfăurăria emailată este aşa de bogată că se poate divide în *religioasă* şi civilă; din cea dintăi fac parte cruci, staurotece, icoane, potire, triptice, scoarţe de cărţi. *Crucile* sunt mici de purtat la fel, ca acea dela Martvili din Mingrelia, trimisă probabil dela

1) Ch. Diehl, op. cit., II Pari 1926, p. 687.

Constantinopol celui dintâi mitropolit pela începutul sec. X sau ca cruciuliţa reginei Dagmar din Copenhaga, unul din cele mai frumoase emailuri din sec. XI. Sunt cruci mai mari de purtat cu mîna: la catedrala din Cosenza cu Iisus pe tron la mijloc şi cei patru evanghelişti la capete, la Velletri cu simbolurile evangheliştilor şi melul la mijloc, la Namur cu braţul orizontal dublat; altele reproduc Răstignirea la mijloc iar la braţe Sf. Ioan Botezătorul cu Maria şi îngerul cu Etimasia.

Staurotecele au uneori forma unei cruci cu dublă traversă într'un cufăraş conţinînd moaştele. Cel mai cunoscut e acel din *Limburg* datat sigur la mijlocul sec. X printr'o inscripţie în versuri cu numele împaraţilor Constantin VII şi Roman II, pentru care a fost executat; are forma unei cutii dreptunghiulare acoperită cu aur şi emailuri, înlăuntru conţinînd crucea cu moaştele, ar pe dos o reprezentare figurează o cruce între două volute. Capacul prezintă o decoraţie bogată din cloisoane de smalţ în figuri geometrice ce închid la mijloc nouă panouri mai mari cu Deisis şi cei 12 apostoli, iar pe margeni opt busturi de sfinţi; în interior 20 plăci emailate reprezintă archangheli, serafimi şi heruvimi—toate de-un colorit strălucitor şi fin ca la puţine opere ale genului. Altele se găsesc la *Gran* ce reprezintă o cruce cu braţul dublat în mijlocul mai multor scene din viaţa lui Iisus, cu îngeri şi sfinţi pe margeni; la *Lavra* ce se crede dela Nicefor Phocas, decorată cu sfinţi în bust—ambele din sec. XI.

Unele *icoane* au fost reliefate cu emailuri pentru redarea figurelor. La St. Marc două icoane cu chipul Sf. Mihail din sec. X sau XI redau în cea mai strălucita artă a emaileriei bizantine, pe un fond împodobit cu rinsouri, una un cap de reală carnaţie şi un trup de efeb sau războinic, cealaltă numai bustul cu mîna binecuvîntînd; pe margenile celei dintâi sfinţi în picioare sau în bust printre nestimate aşezate în figuri geometrice. La Martvili o icoană reprezintă pe Sf. Maria datînd din sec. X; la Madona Nicopeia, icoana dela San Marc, numai cadrul este împodobit cu 16 emailuri reprezentînd Deisis şi sfinti, icoana lui Ioan Zimisces dela Lavra cu 10 medalioane reprezentînd toţi sfinţii cu numele Ioan, la Khopi şi Kozheri din Mingrelia. In acelaş grup cele 12 medalioane din colecţia Zvenigorodski reprezentînd pe Iisus, Sf. Maria, apostoli şi sfinţi, ce împodobeau icoana Sf. Gavril dela M-rea Djumati; tot în această colecţie

se găsesc nimburile emailate din sec. XI, asemenea celor dela Sf. Clement din Ohrida şi dela Ghelat în Mingrelia dela începutul sec. XII. Toate sunt lucrate c'un desen liber, c'un gust deosebit pentru polihromie, c'o tehnică desăvîrşită, ce atestă influenţa artelor orientale din Persia şi Arabia.

Din aceiaşi tendinţă de-a împodobi icoanele a eşit *tripticul* din *Kakhuli* de argint aurit, împodobit cu foi, în mijlocul cărora sunt plăcile de email; au fost executate înaintea sec. XII, de cînd datează placa de argint, după indicaţiile uneia ce pomeneşte de Mihail VII din a doua jumătate a sec. XI. Reprezintă un cîmp larg de numeroase rinsoiuri, cu două enorme rozete de arabescuri la colţuri şi cu nenumărate figuri de sfinţi în bust, printre nestimate de mari dimensiuni; apar şi subiecte ca Etimasia, Deisis, Pantocratorul, Sf. Fecioara în atitudinele obişnuite. Poate cea mai celebră operă a genului este *Pala d'Oro* dela Marc din Veneţia, dar care nu mai prezintă o respectivă valoare azi din cauza continuelor prefaceri, e doar foarte luxoasă. A fost lucrată la Constantinopol pentru San Marc, după 1204 i se mai adaogă şase plăci aduse dela Pantocratòrul atbonit, iar în sec. XIV încă o adăugire face imposibilă recunoaşterea după date a diferitelor emailuri.

La partea superioară într'un mare medalion Sf. Mihail, în jurul lui şase plăci reprezintă ciclul marilor sărbători, probabil din sec. XII; fundul e format din 38 medalioane de-o factură mai veche. Partea inferioară reproduce la mijloc pe Iisus stînd pe tron între evangheliştii cu simbolurile lor în medalioane, sus figurează Etimasia, apoi Sf. Maria orantă, împărăteasa Irena şi soţul ei; dedesupt apostoli şi profeţi. Pe cele trei laturi sunt plăci mici reprezentînd scene evanghelice şi episoade din viaţa Sf. Marc, ce se cred a fi opera Veneţienilor în sec. XIV, deosebite de operele bizantinilor de-o perfectă execuţie.

Intre relicve şi icoane trebuesc fixate *legăturile evangheliilor*, cărora li s'a dat aceiaşi atenţie artistică decorîndu-se cu sfinţi şi marile sărbători. O placă de aur emailat se află la München din sec. X sau XI reprezentînd Răstignirea, altele la biblioteca Marciană repreziută pe Iisus şi Sf. Fecioară între apostoli şi sfinţi; la Sienne o admirabilă legătură prezintă la mijloc Anastasis şi Urcarea la cer între 50 plăci de email cu Deisis. apostoli, îngeri şi sfinţi—se fixează în a doua jumatate a sec. XI. Evangheliaru

din Gotha, oferit de Otto II şi Teofana mănăstirei din Echternach, deşi lucrată în Germania, prezintă emailuri în stil bizantin,

Dintre vase *potirele* bizantine s'au pastrat mai multe la San Marc; sînt de două forme: ca o cupă sau ca un trunchi de con susţinute de un picior mai înalt sau de formă joasă fără picior, cu două torţi mari. Cele mai multe sînt lucrate din diferite petre tari şi împodobite cu emailuri reprezentînd busturi de sfinţi, inscripţii, desenuri geometrice. Dintre ele pot fi citate cîteva, fiindcă sînt şi mai sigur datate: unul din iasp cu patena fixată de trei lei poartă numele posesorului relicvarului din Limburg, altul de argint aurit poartă numele patricianului Sisinnios sec. X; iar altul probabil că a aparţinut împaratului Roman IV după numele Roman, e împodobit cu Sf. Fecioară, Iisus, Sf. Apostoli şi alţi sfinţi. O patenă dela San Marc reprezintă pe Iisus între Fecioara şi Sf. Ioan Botezătorul, imprejmuiţi de cei 12 apostoli în medalioane; un cufăraş de argint dela Sancta Sanctorum are pe feţe chiriarhi în relief, iar pe capac Deisis între apostoli; engolpioane ca unul dela Vatican zis a lui Constantin, amulete împotriva bolilor, policandre şi sfeşnice ce ţin mai mult de artele industriale.

Orfăurăria civilă este reprezentată prin bijuterii şi aur. *Bijuteriile* sînt: inele de căsătorie din aur cu chipurile lui Iisus şi Fecioarei binecuvîntînd sau scene din ciclul evanghelic, ca la bucăţile din muzeele dela Londra şi Palermo; altele mai simple poartă gravate o rugăciune sau o monogramă. Cercei în aur emailat şi coliere ca nişte plăci de acelaşi metal cu sirene, păsări sau alte fiinţe fantastice redate în stil oriental, ca la colecţia Zwenigorodski aparţinînd sec. XI sau XI; diademe cu reprezentarea sfinţilor în bust, ca la un frumos exemplar din sec. XII descris de Kondacov. Bucăţile înşirate pot aparţine şi artei ruseşti, de origină sigur bizantină sînt două *coroane* aflate în tezaurul regal dela Buda-Pesta.

Una a fost dăruită de Constantin Monomacul regelui Andrei I al Ungariei la mijlocul sec. XI, din care se păstrează nouă plăci de aur emailat; reprezintă pe împărat cu împărătesele Zoe şi Theodora, două figuri alegorice şi două dansatoare în costumul vremei şi cu mişcări de multă graţie într'un cadru de stil oriental. A doua fu trimisă de Mihail VII lui Geiza I la cîţiva ani după prima, de forma unei coroane radiate din triunghiuri şi medalioane semicirculare, două plăci mai mari reprezintă pe Iisus tro-

nînd şi pe împăratul Mihail cu fiul său; partea superioară e adăugată mai tîrziu—totul formează faimoasa coroană a *Sf. Ştefan.*

Bizantinii au fost nu mai puţin pricepuţi şi'n altă artă minoră, *sticlăria* cizelată şi colorată; ei fabricau pahare de sticlă împodobite cu foi sau figuri omeneşti, arabescuri şi flori, care se aplicau sub sticlă sau sub foiţe de aur—culorile obişnuite erau roşul şi albastrul. Aceleiaşi arte aparţin şi cubuşoarele de sticlă emailată sau de aur, pe care le comandau mozaiştii atelierelor respective. La *San Marc* este un depozit de potire montate în argint aurit ornamentate cu figuri de animale sau rinsouri, patene de sticlă incoloră cu ornamente similare, lămpi de acelaş material şi decorate cu discuri în relief sau peşti; capo d'opera este o cupă montată în argint aurit şi cu ornamente de aur şi email reprezentînd figuri inspirate din antichitate.

4. **Ţesături.** Industria textilă, de care sunt legate ţesuturile artistice, nu scade în epoca Macedonicilor, cu toate că Syria cu centrele importante de mătăsării fusese perdută; acum atelierele Constantinopolului produc mai mult ca'nainte, în a doua jumătate a sec. IX amicul lui Vasile I, *Danielis din Patras*, poseda în Peloponez ateliere harnice producînd tot felul de stofe şi mătăsării, unele fine după comanda împaratului. In epoca Commenilor se rîdică fabricele de mătase dela Corint şi Teba, vestite şi'n Apus, unde până azi s'au pastrat foarte multe pînze de origină sau inspiraţie bizantină, multe trimise chiar de împăraţii bizantini ca daruri. Fabricarea ţesăturilor era larg reglementată conform principiilor breslelor medievale, în special măreţile mantii destinate numai împaraţilor, pentru care erau împodobite luxos cu ornamente şi scene istorice; exportul lor era interzis, doar spiritul abil al negustorilor italieni le putea sustrage prin contrabandă. Ca material se'ntrebuinţa inul pentru pînzeturile fine, stofe cu ţesătura deasă pentru purpură, covoare pentru tapetat păreţii sau pentru acoperitul pavajului la locurile de rugăciune, toate de variate culori ce imitau nuanţele diferitelor fructe.

Ornamentaţia se compunea din desenuri decorative reprezentînd ovale cu palmete la mijloc, cum se găsesc la catedralele din Merseburg şi Xanten. la Sf. Ştefan din Maienţa; rozete sau frunze formînd margeni ca la Bamberg şi San Marc. Adeseaori se reprezentau animale, papagali, hulubi, lebede, vulturi sau lei pe diferite fonduri de culoare, cum se găsesc la muzeele din Vich,

Brixen, Sens, la Saint Germain şi Saint-Rusebe d'Auxerre; una din cele mai frumoase se găseşte la catedrala din Metz prezentînd patru vulturi în sbor, numita „mantia lui Carol cel Mare". La catedrala din Siegburg pe fond de purpură violetă, cu numele împaratului Roman, deci între 921—944; acelaş motiv pe o stofă din muzeul Düsseldorf cu inscripţiile lui Vasile II, deci la începutul sec. XI şi la catedrala din Xanten cu lei verzi pe fond roş.

Cea mai frumoasă bucată se află în sicriul cu osemintele lui Carol cel Mare dela Aix-la Chapelle, reprezentînd elefanţi în

Fig. 99. Ţesătură dela Bamberg (Diehl)

medalioane pe un fond de purpură verde şi galbenă; inscripţii numesc pe doi dregători bizantini din sec. X. La M-rea S-ta Waldburga din Eichstaedt sunt reprezentaţi în cercuri grifoni, cu labele pe un elefant, la Sens fantastice păsări şi grifoni, la muzeul industrial din Berlin cai înaripaţi înscrişi în cercuri mari, toate de origină bizantină după modeluri orientale.

La alte stofe apar *figuri* şi compoziţii monumentale pe fond de matasă colorată. Sunt scene religioase ca S-ţii Arhangheli la San Marc cu o inscripţie din sec. XII; alta reprezintă pe Iisus

culcat cu doi îngeri planînd asupră-i şi simbolurile evangheliştilor la colţuri—un epitaf din cele ce-apar mai tîrziu. Altele reproduc scene profane dela hipodrom, de vînătoare sau istorice, destinate să'mpodobească palatele imperiale. La Lyon stofa Mozac reprezintă împaraţi la vînătoare, în colecţia Lienard un împarat conduce o quadrigă; la Bamberg un împarat calare şi cu atributele puterei, căruia două femei încoronate îi oferă o cască şi o coroană (fig. 99) pe o stofă de matasă.

CAP. VI

Ultima evoluţie a artei bizantine
(secolul XIV—XV)

A. Renaşterea bizantină în secolul XIV

1. **Evenimente politice.** O nouă zguduire sdruncină imperiul bizantin; la 1204 Constantinopolul este cucerit de Latinii care întreprinseseră cruciata a patra. Odată cu desmembrarea imperiului bizantin se aduce ruină în capitală, prin dezastrul acestor apuseni, barbari în ochii civilizaţilor bizantini. Cauza ortodoxismului părea de asemenea perdută, căci toată peninsula balcanică, cel puţin în aparenţă, e cîştigată scaunului papal, deoarece Papa voia să se folosească de izbînda Latinilor pentru a-şi întinde jurisdicţia sa religioasă şi politică

Lipsind continuitatea tradiţiei artistice imperiale şi vremurile fiind turburi era firesc ca comanda monumentelor să se micşureze, aproape nu există în Constantinopol.

In faţa Latinilor, popoarele duşmane mai înainte îşi dau acum mîna. Impăratul Romîno-bulgarilor Assan II închee o alianţă cu împăratul Ioan Vatatzes din Niceea împotriva Latinilor din Constantinopol; legăturele se strîng din ce în ce mai mult între Romîni, Bulgari şi Bizantini; Asan II îşi dă fata după Teodoros II Lascaris, ajuns împărat la Niceea în 1254. După moartea lui Asan II puterea Bulgarilor scade, de care se folosesc Bizantinii din Niceea luîndu-le cetăţi şi teritorii; acest stat ajunge centrul lumei ortodoxe, iar cu suirea pe tronul imperial a lui Constantin Paleologul prestigiul cîştigat creşte din ce în ce mai mult.

In 1263 Michail Paleologul cucereşte Constantinopolul din mîna Latinilor şi-i alungă pe încetul din toate statele, mai ales franceze din Peloponez, întrunind şi celelalte state bizantine, care

se formaseră la Mistra, Peloponez şi Epir. Noul imperiu e însă mai mult umbra celorlalte.

Impăraţii bizantini din secolele XIII şi XIV încurajează arta, care n'ajunge însă la vechea desvoltare; operile nouă sînt mai mult copii a celor vechi, mai ales în Constantinopol.

Dar dacă capitala nu mai are preponderanţa artistică, nu mai dă impulsiuni şi modele, sînt centre secundare prin faptul că sînt în provincii, care reprezintă renaşterea artei bizantine. Despoţii locali în fastul lor simt nevoia de a imita pe vechii împăraţi. In Serbia şi Macedonia se văd urmele ţarilor sîrbi, iar Mistra e capitala despoţilor greci din Peloponez; Arta la Marea Ionică, Trebizunda la Marea Neagră şi Muntele Athos sînt de asemenea centre politice şi artistice; Creta, puţin cunoscută, lasă să se întrevadă aceiaşi strălucire.

O nouă artă ia naştere în condiţii diferite de epocele anterioare: mozaicurile sunt înlocuite prin fresce, apare un tip arhitectonic mai simplificat în liniile interne, sculptura materialelor bogate aproape dispare, miniaturele merg spre decadenţă—în general modestia dimensiunelor şi cheltuelilor conduce pe comanditari şi executanţi. Arta nouă nu-i lipsită însă de merite şi noi calităţi. Se păstrează, dacă nu ia un mai mare avînt, luxul ţesăturelor ce-apar în forme şi subiecte decorative noi; cultul icoanelor dă la iveală opere superioare celor anterioare ; dar în deosebi un spirit nou de sinceritate, pitoresc şi viaţă respiră din operile timpului, artiştii sunt maeştri ai coloritului şi compoziţiei. Sunt stimulaţi şi prin creiarea unei estetici artistice, literaţii se ocupă de operile de artă lăudînd pe cele bune—lucru absolut nou în cultura bizantină. Prin aceste calităţi se adaogă o nouă evoluţie, care contribue la variaţia specifică oricărei şcoli artistice; pe drept cuvînt se poate face legătura cu precursorii Renaşterei italiene, care s'au inspirat din singura artă creştină a Evului mediu în prima sa jumătate prin decoratorii veacurilor XIII şi XIV.

2. **Causele renaşterei.** Istoricii s'au întrebat căror pricini se datoreşte eflorescenţa artistică în împrejurări atît de puţin prielnice şi, după cum s'au putut fixa originele artei bizantine, s'au stabilit două ipoteze, corespunzătoare celor două lumi între care a trăit cultura bizantină. Ipoteza *occidentală* susţine că din sec. XIII Italia, sudică în deosebi, formîndu-şi o mişcare proprie artis-

tică a determinat un curent şi'n provinciile bizantine, din care unele au suferit stăpînirea cruciată. S'au făcut dese apropieri între pictorii din Trecento şi maeştri anonimi ai frescelor dela Mistra —dar capitolol e prea restrîns; s'au constatat urme puternice ale constructorilor latini în diferite opere arhitectonice bizantine, dar n'au importanţa influenţării unui stil. In adevăr influenţe italiene s'au exercitat prin Dalmaţia asupra artei sîrbeşti, dar e vorba de o şcoală naţională desvoltată în afara imperiului bizantin. In mînăstirele athonite au pătruns elemente apusene, desvoltarea artei italiene e paralelă în sec. XIV cu renaşterea bizantină, deci alte cauze vor fi mai însemnate.

Una din părerile mai noi atribue *Syriei* un rol precumpănitor prin reîntoarcerea artiştilor din sec. XIV către vechile izvoare siriene. Mozaicurile dela Kahrie giami ar fi fost transpunerea unor fresce dio sec. IX după un model sirian, cîteva miniaturi au prototipuri mult mai vechi dia aceiaşi regiune, care produse opere cercetate acum prin mînăstiri şi de miniaturiştii sîrbi sau athoniţi. Greşala acestor arhaizanţi constă în negarea oricărei originalităţi a nouei epoci, de oarece recopiindu-se modele vechi nu mai poate fi vorba de calităţi noi, de-o renaştere. Şi'n acest caz chiar nu se pot lipsi de valori proprii executanţii veacului XIV, care în mulţimea modelelor aveau o putere de selecţionare, un gust anumit şi calităţi de renovare în nota timpului. Dar se poate vorbi de-o iconografie îmbogăţită prin tipuri noi şi compoziţii originale, care dau artei din ultimele secole ale împărăţiei bizantine o strălucire de originalitate. Influenţele siriene nu pot fi contestate, dar drumul lor putea veni şi prin Bizanţ.

Două curente cunoscute, profan şi teologic—monastic, se evidenţiază ca'n tot lungul artei bizantine; curentul popular ar fi suferit acum mai mult influenţe orientale, pe cînd cel oficial profan ar fi pastrat tradiţia helenistică. Deci cele două vechi izvoare, care dovedesc că rolul Bizanţului nu scade nici în această epocă. In adevăr mişcarea culturală a Censtantinopolei e evidenţiată prin numeroşi studenţi care veneau din toate colţurile imperiului pentru a duce acasă învăţăturile capitalei, în sînul Bisericei teologia ortodoxă e frămîntată de continue polemici şi idei; după o lege firească, în ultimele clipe ale helenismului spiritul bizantin se'mbogăţeşte cu sforţări de agonie strălucită. Pe lîngă capitală însă, vechea tendinţă descentralizatoare, pe care feodalitatea a-

pusană o introduce prin cruciate şi'n Răsărit, reuşeşte să stimuleze organizarea de state provinciale, care concurau ca'n vechea Eladă să contribue la patrimoniul comun al culturei bizantine. Arta din sec. XIII şi XIV are un lung trecut de inspiraţie; prin patetismul dramatic şi realismul pitoresc, care o caracterizează, In genere, se subînţălege reluarea şi amplificarea unor teme vechi cu medole noi.

B. Arhitectura

S'a vorbit mai mult de caracterele artei decorative, dar şi arhitectura aduce un aport nou, care se remarcă imediat ce se compară monumentele athonite de pildă cu bisericele din Constantinopol din epoca lui Justinian sau Macedonicilor; un caracter specific este distingerea mai multor tipuri pe provincii, de oarece unitatea se produse în domeniul politic, împrejurările locale erau mai puternice ca tendinţa centralistă. Mai mult ca oricînd se pot clasa monumentele pe centre.

1, **Monumente.** *Constantinopolul* nu mai ţine primul loc; Paleologii construesc prea puţin, restaurează şi adaogă vechile clădiri. In veacul XIII înalţă S-ta Maria a Mongolilor, numită astfel după ctitora ei, o fiică a lui Mihail Paleologul măritată după chanul mongol; avea planul în forma unui „quatrefeuille", cu cupolă centrală şi un narthex cu două mici cupole. La 1294 protostratorul lui Andronic II rîdică cele două biserici reunite sub numele *Fetige-giami*, în cinstea Sf. Fecioare Pamakaristos; prima în cruce greacă, e precedată de un dublu narthex şi flancată de două galerii laterale, la capătul galeriei sudice s'adaogă a doua clădire, care e o capelă funerară cu narthex. Constantinopolul propagă acum întrebuinţarea triplului pridvor, ce se găseşte la mai multe monumente din provincie, sau numai unilateral, pe cealaltă contrabalansînd galerii şi capele; Teodor Metohitul adaogă exonarthexul dela Kahrie-giami (fig. 100); un Paleolog restaurează narthexul dela S-ta Sofia (1313—14).

Salonicul trăeşte cea mai frumoasă epocă de desvoltare a istoriei sale; o viaţă prosperă economică şi bogată în fapte politice—oferă un exemplu de comună medievală în Orientul european. In artă o continuitate a planului arhitectonic stabilit în veacurile anterioare. *Iacub-paşa-giami* (S-ta Ecaterina) se inspiră dela Sf. Pantelimon şi anunţă S-ţii Apostoli; în jurul unui patrat

mic în cruce greacă se desfăşoeră un portic pe trei laturi, a cărui galerie occidentală formează narthexul cu patru încăperi. Suiuk-su-giami, identificată cu *S-ţii Apostoli* şi terminată la 1315, are planul clădirelor anterioare cu dispoziţii mai bine orînduite: un patrat central în cruce greacă înconjurat de un portic de aceiaşi lăţime pe toate trei laturile. Interesant e pridvorul cu o uşă centrală monumentală, deaspra căreia o inscripţie pomeneşte de fundatorul său, patriarhul Nifon, acelaş ca la Kilisse-giami, a

Fig. 100. Kahrie-giami (Diehl)

cărui copie frumoasă e pridvorul din Salonic (fig. 101); cupolele înalţate pe 5 tambururi poligonale, bine pronunţate caşi toate liniile arhitectonice înafară. *Sf. Neculai Orfanul* din sec. XIII şi XIV, are planul unei basilici cu o navă unică înconjurată de o galerie închisă. pe trei laturi; în acelaş plan biserica modernă Sf. Teodor, clădită pe ruinele unei vechi construcţii bizantine. Dintre numeroasele mînăstiri pe care le număra Salonicul azi a rămas numai *Ceauş-Monastir*, înfinţată de fraţii cretani Vlateii, cu planul cruciform şi pridvor trilateral; n'a pastrat de cît partea centrală, consacrată Schimbării la faţă, cu o intrare foarte largă din pridvor spre naos.

Cele mai strălucite monumente al epocii au fost rîdicate la *Mistra*, capitala despoţilor de Morea, ramura cadetă a Paleologilor

şi la *Athos*, veche republică monahală în peninsula muntoasă a Chalcidicei. Bisericele dela Mistra, multă vreme necunoscute, în urma cercetărilor lui Millet [1]), au dat la iveală tipuri arhitectonice şi decoraţiuni noi, din care şapte datează din epoca bizantină. *Mitropolia*, consacrată Sf. Dumitru, e poate cea mai veche (1311), zidită pe un loc înalt, de unde şi variaţia planului; *S-ţii Theodor* din Brontochion, începută înainte de 1296, din trei năvi cu o largă cupolă, are faţada liberă pentru decorare, s'a adăugat ulterior un pridvor larg de forma construcţiilor siro-anatoliene (fig. 102). Dela începutul sec. XIV datează Panaghia din *Brontochion* cu planul cruciform evidenţiat şi prin narthex, flancat de două turnuri orientale (fig. 103); tot depe atunci *Peribleptos* cu un pridvor adăugat de Roman II. La mijlocul sec. XIV Manuel Cantacuzino înalţă *S-ta Sofia*, o frumoasă clădire cu narthex spaţios (fig. 104); la finele veacului *Evanghelistria* cu narthexul deschis spre naos prin doi pilaştri dela care pornesc arcadele mari ce susţin cupola alungind întreaga clădire (fig. 105); în prima jumătate a sec. XV *Pantanassa* cu un frumos portic lateral asupra căruia vom reveni. Mai putem aminti şi alte biserici, ridicate ulterior, respectînd planurile bizantine: *Sf. Neculai* cu un larg narthex, trei năvi alungite şi cinci bolţi (fig 106); *Sf. Ioan*

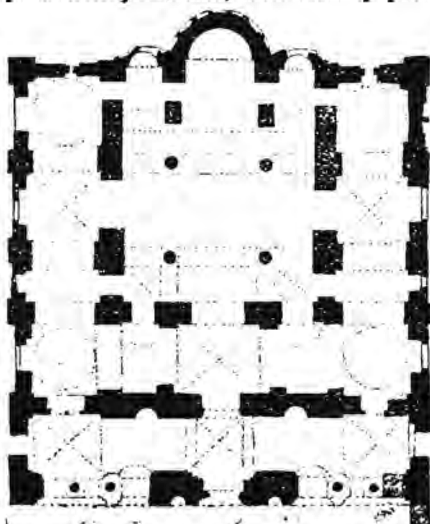

Fig. 101. S-ţii Apostoli din Salonic

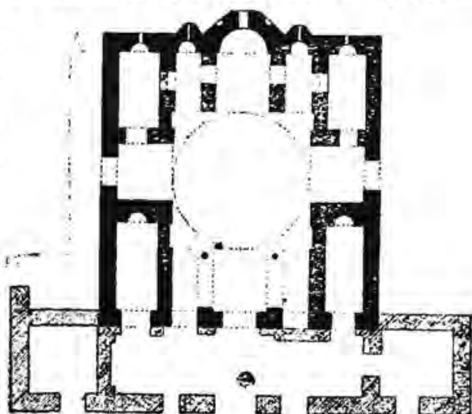

Fig. 102. S-ţii Theodori dela Mistra

1) G. Millet „Les monuments bysantins de Mistra", Paris 1910.

are o singură navă, împărţită în trei spaţii prin două rînduri de picioare acolate păreţilor laterali; acelaş plan la Sf. Gheorghe şi

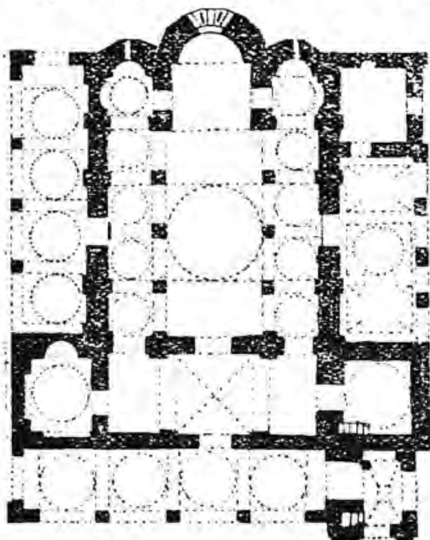

Fig. 103. Brontochion dela Mistra

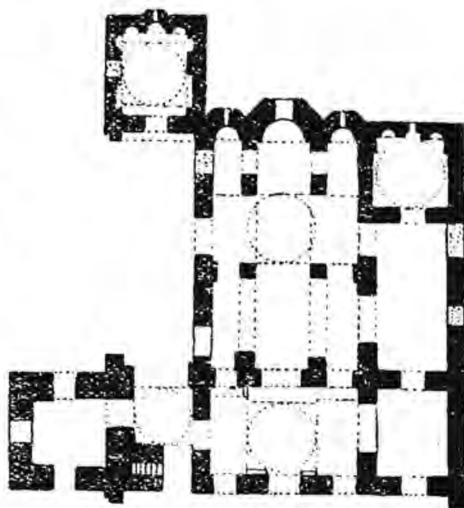

Fig. 104. Sf. Sofia dela Mistra

mica biserică a Taxiarhilor; la capela Sf. Neculai se adaogă un pridvor închis depăşind faţada. *Athosul* continuă începuturile din sec. XI cu numeroase mînăstiri ale căror catolicoane se construesc după un tip aparte ce va rămîne specific tuturor şcolilor bizantine din sec. XIV şi până'n ultimele clipe ale artei creştine din Orient. Pela 1200 prinţul sîrb Milutin clădeşte *Chilandarul* în plan constantinopolitan cu un puternic dublu narthex, o cupolă centrală la

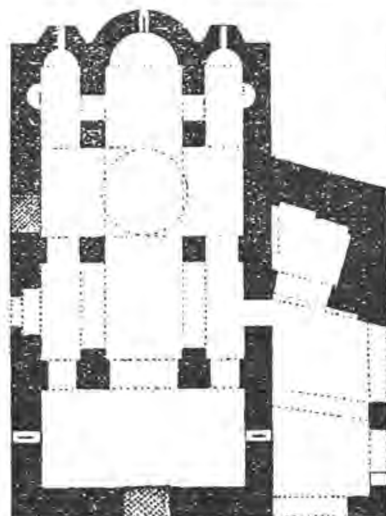

Fig. 105. Evanghelistra dela Mistra

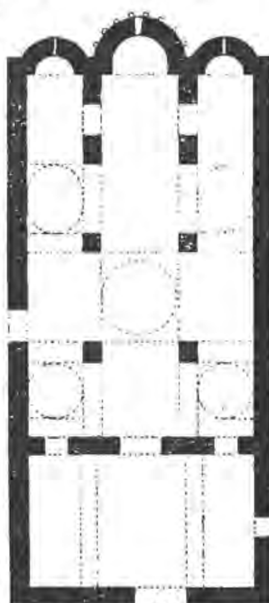

Fig. 106. St. Nicolae dela Mistra

mijlocul naosului treflat (fig 107); la 1341 *Grigoriu* de forma mai puţin alungită a planului triconc, ce rămine de-acuma stabil (fig. 108); la 1368 *Pantocratorul* cu planul complect asemănător (fig. 109), în acelaş veac se reface *Esfigmenu* pe urmele unei clădiri din sec. XI şi *Dionisiu* dela 1375 asemenea Pantocratorului. După căderea imperiului bizantin la Sf. Munte se concentrează aproape singura activitate arhitectonică grecească continuîndu-se firul artistic în liniile anterioare: la 1447 *Sf. Pavel*, la 1502 *Zografu* în continuarea unei biserici din sec. XIII cu un narthex spaţios, care luă numele de

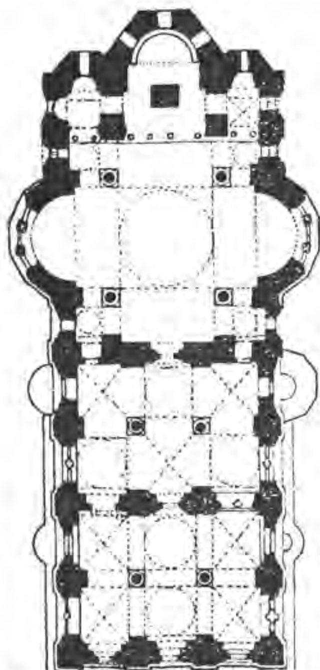

Fig. 107. Chilandar dela Athos

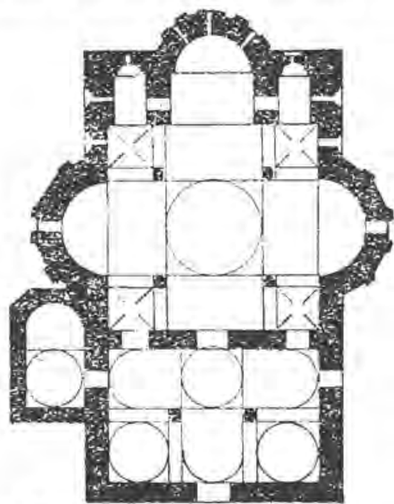

Fig. 108. Grigoriu dela Athos

«liti» de timpuriu (fig. 110). La 1540 *Cutlumuşi* cu'n narthex de perfectă simetrie, la 1542 *Stavronichita* o excepţie dela planul bisericei de tipul athonit, la 1545 *Xenophon* cu narthexul zugrăvit de Matei şi Elena Basarab, la 1548 *Caracalu* căruia i se mai adaogă un pridvor închis (fig. 111), la 1567 *Dochiariu* cu cel mai mare dublu narthex din bisericele athonite (fig. 112) şi cu pridvor în care e înmormîntat un mitropolit al Moldovei; în acelaş veac *Xeropotamos* cu cel mai mare liti din bisericele Athosului (fig. 113).

Un alt centru însemnat bizantin fu, spre nordul peninsulei balcanice, *Mesembria*, port la Marea Neagră ce s'a bucurat de prosperitate economică şi libertate politică chiar pe vremea atot-

puterniciei Bulgarilor vecini. O dovadă a măreției trecute s'a păstrat în numeroasele ruini de biserici, despre care se spune c'ar

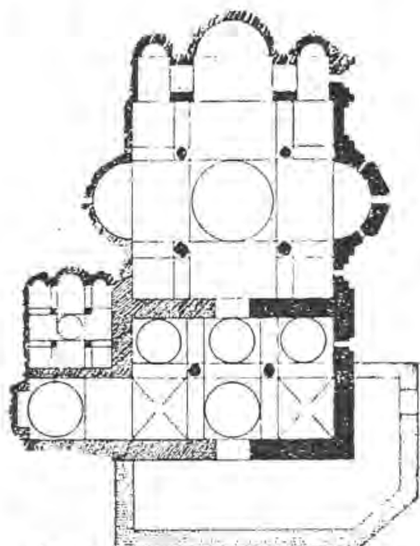

Fig. 109. Pantocrator dela Athos

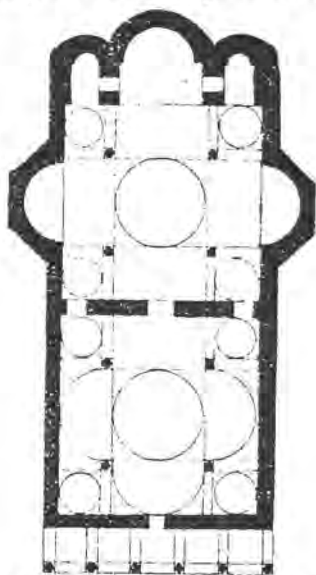

Fig. 110. Zografu dela Athos

și fost 80 de toate; cele mai multe aparțin epocii Paleologilor, cînd se refac și puținele din epoca anterioară. Intre aceste se poate socoti *Mitropolia veche* în plan basilical cu trei năvi și un narthex spațios (fig. 114); din sec. XIII *Mitropolia nouă* cu plan basilical în trecere spre cruce cu fațada simplă adăugîndu-i-se mai tîrziu un larg narthex. Cu planul în cruce distrugîndu-se clar și la fațadă fu construită *St. Ioan*, trei năvi și tot atîtea abside după tipul constantinopolitan;

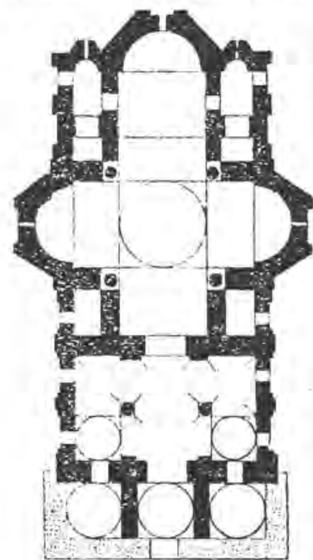

Fig. 111. Caracalu dela Athos

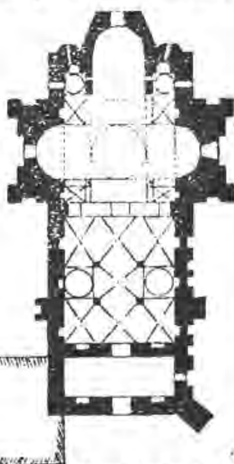

Fig. 112. Dochiariu dela Athos

Sf. Ioan Aliturghios reproduce chiar planul bisericei Kilisse-giami din Constantinopol (fig. 115). Biserica *Pantocratorului* are planul desăvîrşit în cruce greacă şi-un narthex spaţios cu clopotniţă la etaj; de forme mai modeste Sf.

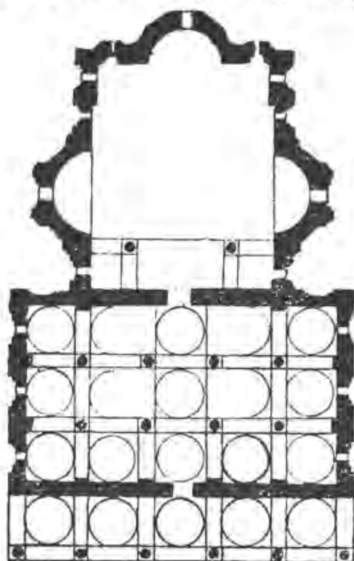

Fig. 113. Xeropotamos dela Athos

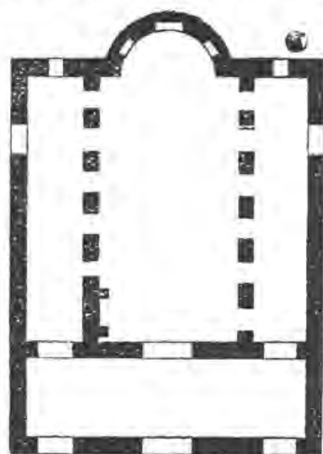

Fig. 114. Mitropolia veche din Mesembria

Arhangheli şi S-ta Paraschiva, o formă originală la Sf. Mihai cu un turn pentagonal deasupra narthexului.

Pe timpul fărămiţării imperiului s'au creiat stătuleţe şi pe coastele Asiei mici, ca la Niceea şi *Trapezunta*. In acest din urmă oraş, capitala Comnenilor detronaţi, se'nalţă cîteva biserici în stilul general al epocii, între cele mai mari Hrysokephalos, St. Eugen şi S-ta Sofia. *Hrysokephalos* reproduce un tip puţin obişnuit artei bizantine europene, un strălucit exemplu de bogată construcţie întroductivă formată dintr'un „quadruplu narthex" mai mare ca naosul (fig. 116); acelaş plan de basilică cu cupolă apare şi la S-ta *Sofia*, braţul vestic al crucei se alungeşte ca la o cruce latină, iar colateralii înalţi şi neboltiţi dau aspectul de adevărată basilică (fig. 117); la fel *St. Eugen.*

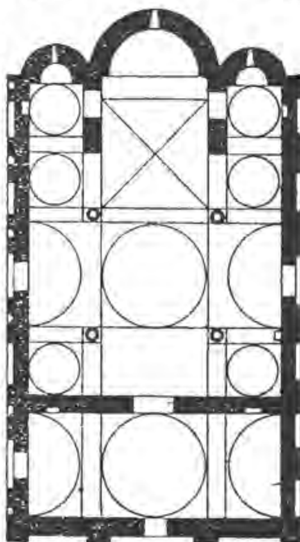

Fig. 115. Sf Ioan Aliturghios

Afară de centrele cu clădiri masate, sunt împrăştiate în restul imperiului, numeroase biserici sau mînăstiri din insule şi până'n Macedonia. In Peloponez la *Kalavrita, Crysopha, Haghia Triada*, şi Soron şi St. Ilie din *Geraki*, toate din sec. XIV şi'n plan triconc; Athena are S-ţii *Apostoli* patru importante la *Arta*, vechea capitală a Epirului sub despoţii Ducas, Parigoritissa, Kato-Panaghia Sf. Vasile şi Sf. Teodor. Ultimele par a data din sec. XIV, *Parigoritsisa* e'nalţată la finele sec. XIII de un Ducas într'un plan combinat: la parter pare o basilică boltită sus poartă cinci cupole din care centrala mai înaltă, un larg portic trilateral o înconjoară (fig. 118). Acelaş, ridică şi *Kato-Panaghia* planul e de-o simpleţă armonioasă prin cele trei năvi proporţionate şi lipsa de distincţie a narthexului către interior, unde abia două picioare de zid arată locul de demarcare, iar în afară două frontoane la înălţimea faţadelor laterale (fig. 119). *Christeanu* în Triphylia este o basilică

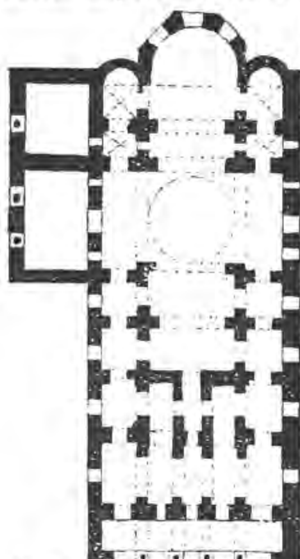

Fig. 116 Hrysochephalos din Trebizonda

Fig. 117. S-ta Sofia din Trebizonda (Diehl).

cu cupolă şi dublu narthex împărţit în mai multe încăperi boltite variat (fig. 120); planuri asemănătoare încă la *Magula, Chrisopha, Platoniki* şi *Sophicon* toate fără narthex şi din pricina dimensiunilor reduse ale bisericelor. La St. Neculai din cîmp de lîngă lacul *Copais* se reproduce planul[1] dela Sf. Luca, dar fără narthex distinct,

introducîndu-se numai un pseudo-narthex între coloanele cupolei.

In insule: biserica *Morfu* din Cipru dela finele sec. XIV n'are narthex, deşi e de dimensiuni mai mari, intrarea direct în naos prin uşile celor trei năvi; în Creta adeseori narthexul co-

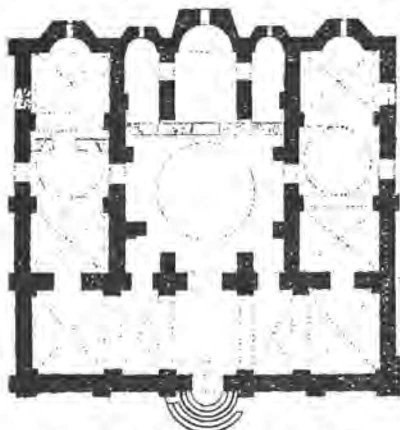

Fig. 118. Parigoritissa din Arta.

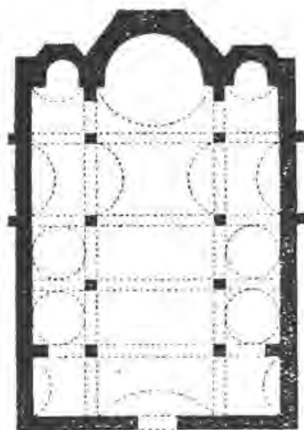

Fig. 119. Kato-Panaghia din Arta.

munică liber cu naosul, distingîndu-se numai prin structură; un portic lateral mai simplu la *Kissamos*. In Chios s'au s'a dat nu de mult la iveală cîteva biserici; *Panaghia Crina* din Sclavia cu narthexul distinct, la care s'a mai adăugat posterior un exonarthex, naos lungăreţ împărţit în încăperi pe picioare de zid, bolta centrală sprijinindu-se aproape de păreţi (fig. 121); acelaş aspect lungăreţ, puţin obişnuit clădirilor din Europa bizantină, la *Panaghia Sikelia* şi *Sf. Gheorghe Sikusis*, cu mai multe „pieds-droits" deosebind încăperi din care unele destinate construcţiei introductive (fig. 122).

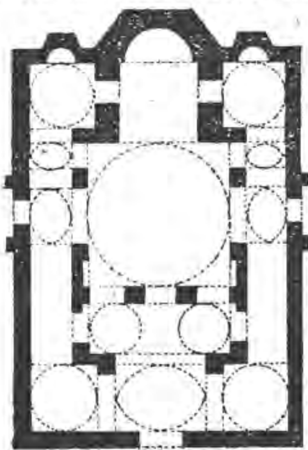

Fig. 120. Christianu

Spre nordul Greciei erau faimoase mînăstirele din Thesalia *Kalabaka* din sec. XIV M-rea Megalon Pilon din Tri-Kala şi acele: aparţinînd *Materelor*: Schimbarea la faţă la 1545 şi Sf. Varlaam la 1548. In Macedonia lîngă *Serres* două biserici cu acelaş hram Sf. Nicolae, una pe locul vechii cetăţi, alta în satul Dutli, sunt construite în stilul bizantin, probabil cînd Bizantinii reiau oraşul

dela Bulgari. Intăia, de mici dimensiuni, are planul triconc într'un masiv aproape patrat, cu un narthex îngust, cu două bolţi pe el şi o cupolă pe naos (fig. 123); Sf. Neculai din Dutli, deşi încă mai mică; are planul basilical cu cupolă centrală şi fără narthex. In aceiaşi regiune la *Meniklei* biserica Sf. Ioan Botezătorul, rîdicată de Andronic II Paleologul, prezintă planul obişnuit şcoalei greceşti din sec. XIV; cu narthex spaţios, prezintă două picioare de zid aproape de altar închizând un spaţiu larg amintind de procedeul bisericilor anatoliene de la Scupi şi Tomarza. Cu plan perfect asemănător se clădise mai înainte *Sf. Clement* din Ohrida (1296), de un alt Paleolog (fig, 124); tot aci *Sf. Sofia* la 1317, iar mai tîrziu Sf. Neculai

Fig. 121. Panaghia Crina din Chios

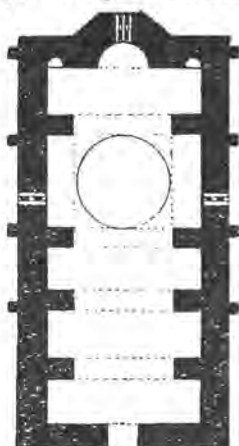

Fig. 122. Panaghia Sikelia din Chios

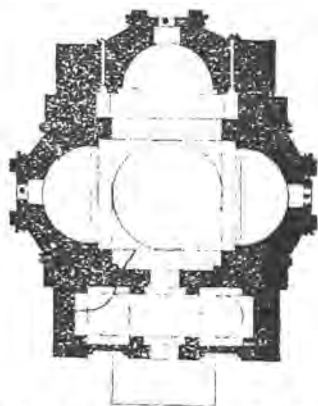

Fig. 123. Sf. Neculai din Serres

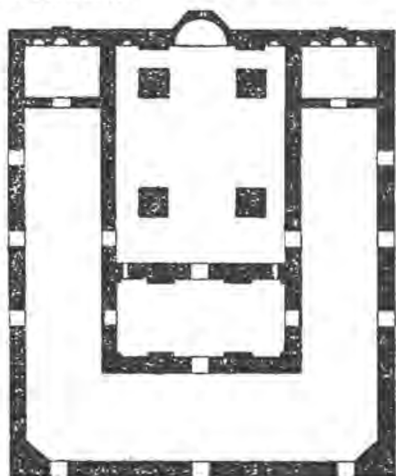

Fig. 124. Sf Clement din Ohrida

şi Bogoslovo. La *Melnic* bisericile Sf. Treime în 1287 şi Pan-

tanassa în 1289, Staghios Christos la *Verria* în 1315 şi Sf. *Petru* într'o insulă din lacul Crespa. Celelalte biserici, numeroase şi frumoase, ale Macedoniei sunt clădite de despoţii sîrbi, aparţin astfel artei sîrbeşti cu toate puternicele influenţe bizantine.

2. Elementele arhitectonice şi decorative.

Planul în *cruce greacă* se menţine pentru multe monumente, aproape pentru toate din sec. XIII şi XIV din capitală şi centrele mai importante; la Geraki şi Athena par cópii după Sf. Luca din Phocida sau Daphni, tipul se'ntinde până dincolo de Dunăre la cele mai vechi biserici din Muntenia venit prin Bulgaria şi Serbia.[1]) Cu mici modificări apare la Fetige-giami, a cărei capelă funerară de-o desăvîrşită graţie lasă să se vadă crucea din interior prin extradosuri elegant curbate înafară; la interior patru coloane subţiri susţin cupola, iar cele patru bolţi en arrête ce formează crucea se'nalţă peste patratul central. O caracteristică generală este înalţarea cupolelor la dimensiuni noi, devenind mai înguste după raportul de 1 la 4, 6; se urmăreşte o cît mai largă libertate interiorului, de unde şi deschiderea narthexului spre naos.

In sec. XIII şi XIV se revine şi la formele mai vechi ale *basilicei cu cupolă*, multă vreme lasată în părăsire. La mijlocul sec. XII apare la numeroase biserici din Grecia: Calabaca, Sf. Teodora din Arta, Blacherne din Elida, S-ta Sofia din Ohrida; cele trei biserici amintite din Trebizonda cu originalitatea alungirei spre o cruce latină, ceiace noi bănuim a fi un caracter propriu şcoalei bizantino-armeneşti depe litoralul sudestic al Mării Negre. Aceiaşi alungire la unele biserici dela Mistra cu dispoziţia curioasă a unei basilici în planul de jos şi a unei cruci la etajul superior. *Tipul athonit* pare o revenire la o formă mai veche originară din Egipt; încă de timpuriu arhitectului bizantin i-a venit ideia să'nlocuească berceau-rile laterale prin două abside, care eşind înafară dădeau aparenţa sanctuarelor treflate egiptene. La Athos apare încă din sec. X adaptându-se planului în cruce greacă prin unirea absidelor laterale de ramurile nordică şi sudică; s'a răspîndit curînd şi s'a generalizat, pentrucă oferea

1) P. Constantinescu-Iaşi „Vechimea bis. Sf. Dumitru din Craiova" Craiova 1926.

călugărilor spaţii pentru strane. Alte caracteristici privesc narthexul, care devine din ce în ce mai spaţios luînd aspectul unei săli împărţită în spaţii şi numită „liti", după rugăciunele ţinute aci Sâmbăta sau mărindu-se prin tribune si capele; numeroase clădiri accesorii se adaogă dela construcţia introductivă la altar. Tipul s'a răspîndit în Bulgaria la clădirile mai noi, la bisericile sîrbeşti din scoala Moravei şi mai ales în Principatele romîneşti.

Dintre vechile elemente arhitectonice introductive *atrium* a dispărut complect; a rămas o curte simplă înaintea catolicoanelor dela mînăstirele athonite, cu o fîntînă în amintirea fialei, ca acea dela Chilandar (fig. 125). S'a dat mai multă atenţie narthexului, care ajunge la dimensiuni neobişnuite în epocile anteri-

Fig. 125. Fiala dela Chilandar (Diehl)

oare; el înconjoară pe trei laturi trecînd dela construcţia întroductivă la'ntreg corpul bisericei. *Pridvorul* trilateral de forma unei galerii deschise pe coloane se găseşte la S-ta Sofia din Trepezunt, la Hrysokephalos avea unul la vest, astăzi mai păstrează porticul nordic; în Constantinopol la Fetige-giami, în Salonic la Iacub-paşa, Isakie-giami şi S-ţii Apostoli, unde se dublează pe faţada occidentală. Caracterul distinct al monumentelor dela Mistra este centura de capele, clopotniţe şi mai ales porticuri; în unele părţi s'a redus numai la pridvorul venit dela Constantinopol, contrabalansat de anexe. Unul din cele mai frumoase la Pantanassa

pe faţadele de nord şi vest, se deschide spre mare şi atrage privirea de departe (fig. 126).

Tribunele dispăruseră de mult; în ultima epocă reapar însă sub o formă restrînsă la Athos. Imprumută tribunele dela basilici, reducîndu-le numai deasupra narthexului, pentru nevoile călugărilor care păstrau aci cărţile sau lucruri de preţ. *Turnurile* faţadei apar rar în ultima epocă; se păstrau la porţi sau la colţurile incintei care împrejmuiau mânăstirile servind ca puncte de rezistenţă în fortificaţie. Doar cîteva turnuleţe la S-ta Sofie, S-ţii Teodori şi Pantanassa dela Mistra sau la Sf. Mihai din Messem-

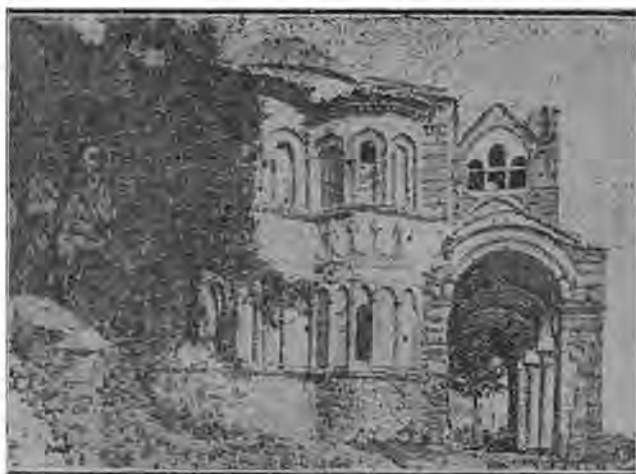

Fig 126. Pridvor la Pantanassa (Stantes Etudes)

bria. Locul lor îl iau *clopotniţele* de formă circulară sau poligonală, aşezate de obicei deasupra narthexului. Apăruseră întăi în Occident pentru a susţine clopotele, de unde şi numele („clocher" campanilla); cele mai vechi din arta bizantină se pare a fi apărut la Kazamgilar-giami şi mai sigur la mitropolia din Serres, la Pantocratorul din Messembria e formată din două etaje. Orientalii întrebuinţau „simandre" pe care le întrebuinţau în turnuri speciale fiind portative; din sec. XIII întrebuinţarea clopotniţelor, venite cu cruciaţii, se generalizează. Se găsesc în faţă sau pe laturile clădirei, dar separat ca la S-ta Sofia din Trebizonda şi Vatopedi; lîngă faţadă ca la Mitropolia din Mistra sau adăugate peste clădirele vechi, ca la Samari şi Mitropolia din Athena; la Athos; se introduc abia la cele din urmă mînăstiri. *Cupolele* cresc şi mai

mult în înălţime, adeseori cu nervuri care o fac mai elegantă sau decorată cu colonete la exterior care-i adaogă la frumuseţe; trecerea se face prin pendentive ca la un corp aparte.

Decoraţia faţadelor se face în primul rînd prin diversitatea materialului. In regiunile orientale se întrebuinţează peatra după vechiul obicei local, procedeul helenistic al construcţiei numai din cărămidă perzistă la Salonic, alternanţa cărămizelor cu moeloane în diferite combinaţii e folosită în Grecia la Mistra, Messembria, Arta, etc. Din simpla aşezare a materialului brut ştiu arhitecţii vremei să scoată minunate efecte decorative: cornişe în zigzag, rozete, arabescuri, linii încrucişate, combinate pe alocuri cu teracote smălţuite sau ornamente de tuf; unul din cele mai reuşite exemple la S-ţii Apostoli din Salonic (fig. 127). Teracote de mu-

Fig. 127. S-ţii Apostoli din Salonic (Le Tourneau)

tiple culori apar în deosebi la Sf. Vasile din Arta, într'o friză din bucăţi în formă de romburi, la Pantanassa, la Vorigaurelli în Pind; cu succes au fost aplicate la bisericile lui Ştefan cel Mare din Moldova. Arcadele din epoca Comnenilor se folosesc încă la Vlateion, la Sf. Mihai din Messembria; nişe apar la S-ţii Apostoli din Salonic, la Sf. Ioan Aliturghios şi la S-ţii Arhangheli din Messembria; la ultimele apar şi cornişe de peatră. La altele faţadele sunt împărţite în două printr'un brîu, ca la Ivir, Chilandar şi Esfigmen; de profil simplu e construit din peatră şi cărămidă, la

alte biserici e vopsit. Colonetele decorative au legături şi cu ornamentaţia sculptată, vom reveni la capitolul respectiv.

Decoraţia internă se bazează tot pe polichromie. Pentru acoperit păreţii de goliciune se 'ntrebuinţează mai rar marmora de odinioară, ce necesita mari cheltueli; mozaicuri la Kahrie-giamii, Brontochion, Hrysochefalos, Fetige-giami. Apar în schimb frescele, mult mai eftine, care acopăr păreţii în întregime până la bolţi, împărţite în zone suprapuse. Pe jos pavaje istorice se desfăşoară ca şi mai înainte, ca la S-ta Sofia, Hrysochefalos, Mitropolia şi S-ta Sofia din Mistra; dintre mînăstirile athonite Vatopedi împodobeşte dublul narthex cu un pavaj de marmoră albă cu o cruce verde ce merge până 'n biserică.

C. Monumentele picturii

Pictura s'a desvoltat în centre provinciale, urmînd căile generale ale artei, după mai multe şcoli: în Macedonia se simte mai mult influenţa orientală obişnuindu-se redarea scenelor în frize neîntrerupte, pe cînd în şcoala cretană sunt dispărţite prin benzi roşii; la Mistra şi mai ales la Athos monumentele picturii sa rataşează de şcoala cretană, care a dat şi cîteva nume de artişti cunoscuţi, ca Panselinos din Salonic şi Teofan din Creta. Deşi s'au putut face apropieri între şcoala cretană şi influenţele italiene – picturele dela Peribleptos par opera unui prerafaelit—, izvorul principal trebue de căutat tot în tradiţia bizantină. O a treia şcoală s'a desvoltat la Constantinopol, a cărei influenţă s'a exercitat mai mult în afara imperiului bizantin, Serbia, Bulgaria, Occident. In genere, operele sunt de aşa valoare, că pe drept cuvînt s'au considerat ca o strălucită renaştere, caracterizată prin apariţia unor personalităţi artistice distincte.

Aproape prin excepţie se mai întrebuinţează mozaicurile pentru decorarea internă, o adevărată frenezie de zugrăveli acopăr de sus până jos nu numai bisericile, frescele apar şi la alte clădiri de mai mică importanţă. Pentru ca privitorul să poată înţălege rostul acestui câmp de imagini, se 'mpărţeau păreţii zugrăviţi în zone paralele, de obicei cinci, şi fiecare în mai multe patrate cu scene sau frize de personagii în picioare sau bust; de obicei sfinţii ocupă friza de jos, deasupra urmînd compoziţiile care iar locul personagiilor, devenind însă mai mici şi mai variate. O origina-

litate specifică frescelor din această epocă este apariţia unei zone aşezată imediat deasupra pavajului reprezentînd perdele, de obicei de culoare galbenă, amintind probabil draperiile cu care se îmbrăcau odinioară păreţii la partea de jos.

Iconografia nouă se'mbogăţeşte cu scene lăsate de-o parte de vechii artişti ce le considerau drept secundare sau cu povestiri pe care imaginaţia autorilor le completa fără chiar să existe în texte; pe de altă parte vechile teme iau forme noi, cu amănunte servite de scrierile apocrife, iar spiritul realist şi gustul pentru pitoresc al vremei aduc amănunte de cadre variate şi plăcute ochiului. Scenele restrînse de odinioară se'mbogăţesc cu detalii, care fac din ele adevărate mici cicluri, în deosebi din seria mai emoţionantă a patimelor lui Iisus; de altfel şi literatura vremei era mai bogată, evanghelii apocrife, cuvîntări, homelii dramatice serveau de inspiraţii. Acum se ilustrează rugăciunile şi imnurile, ca imnul Acatist al Fecioarei. troparele; toate cu subiecte noi, care îmbogăţesc iconografia, cum se constată şi din Manualul picturii. O nouă originalitate este apariţia personagiilor însemnate din antichitate, ca Platon, Aristot, Pitagora, Solon—, cum se constată la Iviron şi mai ales la bisericele din Bucovina, însoţite aici de expresia „Hellene"; aceasta denotă influenţa antichităţii greceşti.

Inspiraţiile care subsistă la baza nouei iconografii sunt multiple. Unii au căutat explicaţia în influenţa teatrului mistic, care e drept a jucat un rol însemnat în Evul mediu apusan dar fu mai puţin cunoscut în lumea bizantină; d. Bréhier susţine de pildă că Homeiile călugărului Iacob au păstrat ilustrarea unei piese în şase acte din tinereţea Fecioarei. Alţii cred că influenţa teologicilor vremei a fost mult mai puternică, mai ales că ei poartă o pecete mai omenească, conformă cu tendinţa humanistă a artiştilor; se dau şi nume de scriitori, teologi sau esteţi, ca Grigore Palamas, Manuel Philes sau Ioan Eugenicos. Inspiraţiei bizantine trebue de adăugat influenţele antică şi italiană. Clasicismul grec a dat personagii profane, de care am amintit, a înlesnit formarea noului stil pitoresc şi suplu; influenţa italiană se evidenţiează în libertatea gesturilor şi bogăţia compoziţiilor, în schiţarea intenţiilor, care apropie pe zugravii bizantini de precursorii Renaşterei în aceleaşi trăsături impresioniste; unii atribuiseră maeştrilor italieni şi mozaicurile dela Kahrie-giami.

1. **Mozaicuri.** Deşi puţine, nu sunt mai prejos, din punct de vedere artistic, de capo d'operele anterioare. Sărăcia vremurilor le-au redus uimitor ca număr, nici placaje de marmoră, nici ornamentaţii sculpturale; mozaicuri numai la Kahrie-giami şi Fetige-giami din Constantinopol. Un mare răsunet în istoria artei avu decoraţia mozaicală a dublului narthex dela *Kahrie-giami*, executată din ordinul logofătului Theodor Metochitul între 1310—1320, după cele mai sigure bănueli; doar cîteva bucăţi, ca Iisus din timpanul primei uşi şi o colosală Deisis, aparţin epocei Comnenilor, căreia Kondacov îi atribuise o mai mare parte din mozaicuri. Nu se poate susţine nici părerea unora c'ar fi o copie puternică a unor modele mai vechi, din sec. IX de pildă cum credea Schmidt, de origină siriană, sau a unor monumente helenistice din Alexandria cum crede Millet. Este o creaţie a timpului, de mare valoare, care a ştiut să îmbine regulele orientale cu cele helenistice pentru a le trece prin suflul dragostei de realism şi pitoresc, de frămîntare sentimentală şi intimitate apropiabilă, ca să îmbrace totul într'un colorit armonios şi strălucitor. Sunt produsul cel mai fericit al şcoalei pictoreşti dela Constantinopol, au servit ca model numeroaselor picturi din artele dependente de Byzanţ, amintim doar minunatele fresce dela biserica Domnească din Curtea de Argeş.

In cele două cupole ale narthexului sînt reprezentaţi Iisus deasupra patriarhilor şi a celor 12 seminţii Israel în prima, Maria între chipurile celor 16 regi şi 11 profeţi în cealaltă—ca o prefaţă la ciclurile vieţii celor doi mari eroi creştini. La intrare aceleaşi chipuri, la al doilea narthex Deisis colosală şi ctitorul la picioarele lui Christ; pe pereţii narthexului interior 18 compoziţii povestesc viaţa Fecioarei, fiecare tratată în stilul „genre", distingîndu-se Rugăciunea Anei, Fecioara înaintea preoţilor; la narthexul exterior copilăria şi minunele lui Christos, ca Recensemîntul în faţa lui Quirinus (fig. 128), plină de familiaritate, realism şi admirabilă aşezare a personagiilor pentru a cîştiga atenţia privitorului asupra celor principale, care dovedeşte o pricepere savantă a compoziţiei.

Din aceiaşi epocă au mai rămas cîteva urme la *Fetige-giami* cu mozaicuri din şcoala constantinopolitană, reprezentînd la cupolă pe Iisus senin şi omenesc, înconjurat de profeţi plini de viaţă; la *Parigoritissa* un Christos de dimensiuni enorme deco-

rează fundul cupolei, cu profeţi între ferestrele tamburului; dela mijlocul sec. XIV datează decorarea baptisterului dela *San Marc* cu reprezentarea morţii lui Ioan Botezătorul în cel mai perfect stil bizantin,

2. *Frescele* cunosc epoca de glorie din întreaga evoluţie a artei bizantine, trecînd peste graniţele imperiului, desvoltarea lor începe odată cu sec, XIV şi se prelungeşte pănă'n sec, XVI. S'au pastrat numai o parte din frescele dela *Mistra*, suficiente însă pentru a ne da o idee de măreţia lor, Mitropolia a fost împodobită de doi pictori: unii reproduc în nava cea mare profeţii şi episoade din viaţa lui Iisus, în colateralul nordic sfinţi războinici,

Fig, 129. Mozaie dela Kahri-giami (Sebah).

în boltă patimele Sf. Dumitru; ceilalţi lucrează la jumătatea sudică trei frize cu minunele lui Iisus, în narthex Judecata din urmă. Deosebirea se constată uşor: primele aparţin şcoalei vechi din epoca Comnenilor, ultimele s'apropie de calităţile mozaicurilor dela Kahrie-giami; reprezintă şcoala din Macedonia. Cele mai strălucite, datorite şcoalei cretane, sînt frescele dela Peribleptos, care deşi deteriorate în parte denotă un mare artist, şi dela Pantanassa, descoperindu-se calitaţile pictorului obişnuit cu detalii şi delicateţă.

Pe cupola centrală dela Peribleptos tronează Pantocratorul cu anturajul său, la absidă Sf. Maria pe tron deasupra scenei cu

îngerii şi, chiriarhii Bisericei prosternîndu-se în faţa altarului, în bemă Urcarea la cer şi Impărtăşirea apostolilor, în absida nordică Divina liturghie, în cea sudică Iisus Emanuel adorat de îngeri, pe păreţii năvii centrale şi la bolţile transeptului marile sărbători, în nava nordică 21 compoziţii din viaţa Fecioarei, în nava sudică Ingroparea lui Iisus. Nu toate sunt de aceiaşi valoare, unele însă sunt admirabile: procesiunea îngerilor din scena Divinei liturghii este de-un efect decorativ impresionant, măreţia şi frumuseţea lui Iisus din scena Schimbării la faţă, pitorescul şi viaţa din scena Crucificării, un spirit de fină compoziţie la Adormirea Fecioarei cu detalii inspirate din antichitate, mişcarea îngerilor din Urcarea la cer e plină de viaţă—aceleaşi calităţi mai în toate episoadele vieţii Sf. Marii, amintind desenurile elegante ale pictorilor florentini din prima jumătate a sec. XV.

Frescele dela Pantanassa, mai puţin strălucite ca anterioarele, sunt pătrunse de-un spirit prea viu de mişcare, pînă la abuz chiar, denotînd însă aceleaşi calităţi de pitoresc şi realism, aceleaşi cadre de arhitecturi şi redarea naturei ca la Peribleptos. La marea absidă Sf. Maria, pe păreţii năvilor cele două cicluri, în cupole profeţi, apostoli şi sfinţi; dintre toate scenele remarcăm Invierea lui Lazăr prin ansamblul compoziţiei şi cadrul naturii, iar peste tot un colorit puternic şi îmbinat cu multă ştiinţă şi simţ.

In Macedonia se cunosc mai multe opere picturale, în genere datate din sec. XIII până'n sec. XV, grupate pe şcoli; ne interesează numai frescele artiştilor bizantini. Dela finele sec, XIII sînt zugrăvelile bisericelor din *Melnic*, în deosebi acele dela Pantanassa reprezentînd gloria Sf. Fecioare pe zidul vestic şi scene din marile sărbători la zidul sudic; la 1315 un pictor Caliergis, cunoscut ca „cel mai bun pictor al Thessaliei", iscăleşte frescele dela Haghios Christos din *Verria*. Din sec. XIV datează zugrăvelile mai multor mici biserici din insulele lacului *Frespa*: Sf. Petru cu scene din viaţa Sf. Marii, Sf. Fecioara cu Judeca de-apoi şi ctitorii la faţada vestică; la *Ohrida* Sf. Clement cu scene din viaţa lui Iisus şi la Zaum cu o Deisis monumentală. Cele mai interesante aparţin Macedoniei sîrbeşti: datorite generozităţii voivozilor sîrbi, de aceia le considerăm ca făcînd parte din arta sîrbească, deşi sînt impregnate de spiritul artistic al decoratorilor dela Mistra şi Kahrie-giami.

Cele mai tîrzii, alcătuind grupul de decadență a picturii bizantine, sunt frescele dela *Athos*, interesante prin cîteva trăsături proprii: formează o strânsă unitate, respectă acelaş tipic transcris în faimosul „Manual de pictură", au dat la iveală un legendar personaj Panselinos din Salonic şi mai toate au fost continuu reînoite până'n zilele noastre, fiind semnalate însă cu date exacte. Autorul principal al şcoalei picturale dela Athos ar fi fost un oarecare *Manoil Panselinos*, dat ca model pentru toţi zugravii athoniţi; persoana lui e puţin cunoscută şi existenţa lui discutabilă, a fost plimbat prin mai multe secole, pentruca să fi trăit probabil la începutul sec. XVI. Călugării dela Athos îi atribue numeroase picturi, poate lui să se datorească cîteva fresce admirabile dela Protathon din Kariăs; Millet îl crede ultimul reprezentant al şcoalei din Macedonia. I se opune alt artist, Teofane din Creta de existenţă mai sigură, căruia se datoresc fresce din sec. XVI, de cînd şcoala cretană luă locul celeilalte.

In 1839 Didron, urmînd drumul altor cercetători la Athos, descoperi într'o mînăstire celebra *„Erminie"* — cum i s'a zis şi pe romîneşte de bătrînii noştri călugări — atribuită călugărului Dionisie din Furna, discipol depărtat al lui Panselinos pe cînd studia la Salonic. Manualul e împărţit în mai multe capitole şi paragrafe, menţionînd ordonanţa fiecărui subiect, împărţirea tuturor părţilor bisericei cu scenele destinate şi procedeele tehnice ale meşteşugului pictoricesc. Nu este o operă atît de veche, cum s'a crezut; autorul a trăit pela începutul sec. XVIII şi dă la iveală reguli stabilite cu două veacuri mai înainte, dar care mărturisesc, e dreptul, o îndelungată experienţă într'un domeniu ce nu mai putea da nimic nou. Pictura athonită reprezintă cea mai pură tradiţie bizantină, nu se poate vorbi de-o influenţă apusană, cu toate uşoarele apropieri cari s'au făcut cu unele opere italiene.

Monumentele picturii încep cu frescele dela Chilandar din 1293 şi 1302, lucrate după regulele şcoalei sîrbeşti; peste cîţiva ani se zugrăveşte Vatopedi dela care s'au mai pastrat unele scene din viaţa lui Isus şi a Fecioarei, la Sf. Nicolae dela Lavra lucrează mai tîrziu Frangos Catellanos din Teba, în sec. XV. Andronic din Bizanţ pare să fie împodobit capela Sf. Gheorghe dela Sf. Pavel cu obişnuitele scene remarcabile prin coloritul variat şi singularizarea tipurilor. Veacul de glorie fu al XVI-lea cu frescele dela Protaton, pătrunse de mişcare, eleganţă şi realism, dela nar-

thexul Vatopedi, trapezele dela Lavra şi Dionisiu; Teofan lucrează în 1535 la Lavra, iar cu fiul său Simeon la Stavronikita; alţi cretani la Dionisiu, Dochiarim şi Xenophon; şeful şcoalei e Catellanos, care decorează în 1560 Sf. Nicolae dela Lavra. Din aceiaşi epocă frescele dela Sf. Procopiu, Cutlumuşi, caşi dela bisericele Meteores şi Calabacca, unde sunt pomeniţi marii maeştrii athoniţi.

In privinţa ordonanţei, pe care Brockhaus o stabilise după Erminic, regulele nu se depărtau de celelalte monumente ale ultimei renaşteri, numai că dispoziţia era mai strict respectată. In cupole Pantocratorul cu gloria divină, în absidele altarului reprezentări în legătură cu sfînta slujbă, ca Iisus împărtăşind, Sacrificarea Mîntuitorului sau melul simbolist; în nävi marile sărbători şi cele două cicluri în patru zone suprapuse; în narthex scenele de introducere şi pregătirea credinciosului mai ales prin Judecata din urmă. O atenţie deosebită se acordă trapezei cu scene potrivite unei săli de mîncare; cele mai frumoase sunt frescele refectorului dela Lavra, cu reprezentările ospăţului mistic. Imnul acatist, sfinţi, iar pe păretele oriental o colosală Judecată din urmă (fig. 129), cum se mai vede la Dionisiu şi Xenophon.

Ca un ultim ecou spre Apus a artei bizantine, maeştrilor greci se datoresc cîteva fresce din bisericele Italiei. In Campania la Castellamare, la sud în biserica San Stefano din Soleto, cripta din Vaste, biserica Santa Maria din Cerrate lîngă Lecce—toate din sec. XIV—sunt fresce întovărăşite de inscripţii greceşti şi perfect asemenea celor din Grecia. In sec. XV chiar picturele dela S-ta Caterina din Galatina, lucrate de un artist toscanez, păstrează iconografia bizantină, ca un vestigiu glorios a ceia ce fu influenţa răsăriteană spre Apus.

3. **Icoanele.** Alături de fresce pictura pe lemn a fost în floare, şcoli de iconari s'au alcătuit şi desvoltat veacuri dearîndul răspîndindu-şi operele până'n cele mai depărtate regiuni creştine ortodoxe; mai puţin ca frescele pot fi catalogate după date, deşi numărul celor pastrate e apreciabil. Icoanele s'au cules de pioşi credincioşi, în epoca modernă, din orice ţară, aşa ne explicăm apariţia multora în muzeele apusene, aduse de colecţionari personali sau membri ai diferitelor misiuni spre locurile sfinte. Sunt lucrate pe lemn, puţine în *mozaic*. La *Chilandar* este una reprezentînd pe Fecioara Hodigitria, probabil din sec XIV, pe

fond de aur; un Sf. Gheorghe dela *Eregli* (Heracleea) pare mai timpurie încă, Bayet mai citează alta reprezentînd Buna Vestire ce pare din aceiaşi şcoală cu mozaicuriledela Kahrie-giami.

In *Italia* se găsesc mai multe opere, de valoare artistică redusă, datorită iconarilor bizantini prin tehnica şi spiritul lucrărilor lor, ca Angelus Bizamanus din Otranto şi Donatus sau greci ca Andrei Rico din Candia, Theodor şi alţii din sec, XIV şi XV.

Fig. 129. Frescă dela Lavra (Hautes Etudes).

Din exemplarele pripăşite amintim de icoana cu scene din viaţa pustnicilor Syriei şi a Sf. Efrem, semnată de Emanuel Ţanfurnari şi aflată azi la Vatican, pare din sec. XVI.

Tot acolo două panouri din sec. XVI cu S-ţii Antonie şi Ephrem, două triptice cu Deisis şi cu Iisus înconjurat de sfinţi şi cîteva icoane slavoneşti din sec. XV şi XVI cu temele obişnuite bizantine; în colecţia Sterbini din Roma o Schimbare la faţă, la Uffizi din Florenţa o Fecioară cu copilul şi sfinţi ce pare din sec. XIV.

Cîteva icoane interesante şi vechi la Sf. Clement din *Ohrida* au fost descrise de Kondacov şi sunt considerate ca cele mai strălucite ale genului: Iisus „psihosostis" şi Sf. Maria „psihosostria" probabil din sec. XIII, Fecioarele Peribleptos şi Hodigitria şi o altă Sf. Marie cu copilul înspăimîntat de viziunea viitoarelor lui chinuri—toate faimoase şi prin bogăţia încadrărilor de argint.

Athosul păstrează un număr şi mai mare, nu toate interesante din punct de vedere artistic. La Chilandar este o Fecioară „Tricherusa" din sec. XIV, un Sf. Gheorghe la Zografu din sec. XV, la Vatopedi S-ţii Apostoli şi o Sf. Maria cu 12 apostoli, la Lavra faimoasa Fecioară a lui Cucuzel, fixată de unii în sec. XIII.

4. *Miniaturele* nu mai prezintă valoarea artistică de odinioară, lipsurile decadenţei sunt evidente: desenul uşor tras şi stîngaci, coloritul şters, caracterul general al inspiraţiei prea popular; totuşi mai apar unele opere de reală valoare resimţindu-se de spiritul realist şi pitorescul vremei. S'au pastrat un număr destul de considerabil de manuscrise, dar nu ne putem opri de cît asupra cîtorva, fie din pricina oricărui interes artistic, fie din nesiguranţa autorului miniaturelor. Aşa e *psaltirea sîrbă* dela München cu 149 miniaturi lucrate după tradiţia bizantină, dar cu inovaţii ce-au făcut să se presupună c'ar fi copia unui prototip sirian executată la Chilandar (Strzygovski); Diehl crede însă că trebue de atribuit strălucitei mişcări artistice din sec. XIV de proprie inspiraţie bizantină. [1])

Manuscrisele se'mpart şi'n această epocă în profane şi religioase. O caracteristică a miniaturelor constă tocmai în bogăţia textelor *profane*: Hipocrat, Dioscoride, Eschil, Euripide, Oppian, tratate de medicină, ştiinţă sau astrologie—în legătură cu dragostea pentru antichitate generală în epoca Paleologilor. De remarcat un Theocrit dela mijlocul sec. XIV, evident o copie mai veche după motivele alexandrine; un Oppian din sec. XV cu multe scene mitologice sau de genre, cu o admirabilă plecare la vînătoare; romanul lui Varlam şi Iosafat, din care se găsesc texte la Paris şi Iviron, cu subiecte variate şi bine localizate, de fină eleganţă uneori. Hipocrat din biblioteca naţională se remarcă prin cîteva *portrete*, a căror realistă redare alcătueşte încă un caracter al miniaturelor epocei; un manuscris din Oxford dă o se-

1) Diehl, op. cit. vol. II, pp. 883-884.

rie de portrete din familia Comnenilor. Zonaras, dela biblioteca din Modena e ilustrat cu efigii imperiale, trei Paleologi sunt schiţaţi într'un Codinus din Biblioteca naţională, alţi Paleologi într'o operă a lui Pachymeres dela Viena şi într'o Evanghelie dela Petrograd, capete într'un Dionis Areopagitul dela Luvru.

Poate cel mai însemnat e aşa numitul text *Skylitzes*, o cronică dela începutul sec. IX la mijlocul sec, XI, scrisă pela mijlocul veacului XIV şi ilustrată cu aproape 600 miniaturi; astăzi se află la Biblioteca naţională din Madrid. Au lucrat mai mulţi artişti: primele sunt mai severe şi reale, următoarele de mari dimensiuni dar mai puţin artistice, ultimele de calităţi superioare. Miniaturei istorice aparţin: epitalamul lui Andronic II cu reprezentări dela curtea bizantină, viaţa lui Alexandru într'un manuscris din Veneţia şi mai ales cronica lui Manases dela Vatican în traducerea bulgară.

Miniaturele textelor *religioase*, cît de puţine sunt nu se deosebesc de anterioarele. Intr'un manuscris dela Biblioteca naţională e redat cu vioiciune sinodul dela 1351 şi două efigii ale împaratului călugăr Ion Cantacuzen pentru care fusese executat; la Biblioteca naţională din Moscova un Acatist de mare asemănare cu Evanghelia dela Petrograd; Comentariile asupra lui Iov dela Paris sunt semnate de un oarecare Manuel Ţicandilos şi nu sunt lipsite de talent în redarea naturalului şi familiarităţii.

D. Sculptura şi arte minore.

Datorită influenţei din Occident, unde şcolile romanice şi gotice produseseră cele dintăi opere sculpturale creştine de mare valoare, şi'n arta bizantină se dă mai multă importanţă sculpturei. Decorarea faţadelor cu ornamente reliefate, teracotele smălţuite ce continuă epoca Comnenilor şi'n deosebi bogatele portaluri dela întrări sunt atîtea dovezi de spiritul nou, care prea tîrziu pătrunsese în arta bizantină, spre a o libera de regulele plasticei orientale. In deosebi bisericele sîrbeşti cu frumoase portaluri italiene şi cele din Principatele romîne cu uşi şi ferestre romano-gotice aduc o notă nouă în arta creştină de Orient.

1. Sculptura s'a desvoltat dela'nceput în peatră, cu rostul decorării faţadelor. Bisericele Trapezundei sunt împodobite în primul rînd cu moeloane purtînd motive ornamentative, ca la Sf.

Eugen şi o friză cu istoria lui Adam şi a Evei în timpanul S-tei Sofii; la Parigoritissa din Arta figuri la margenile arcadelor, arcaturi gotice şi colonete cu diferite aplicaţii la capiteluri. In interior capitelurile dela Kahrie-giami, Mitropolia şi Panaghia dela Mistra sunt decorate în gust clasic; iconostasul dela Mitropolia din Mistra şi monumentul funerar a lui Mihail Toronikes dela Kahrie-giami sunt sculptate cu rinsouri, palmete şi chiar figuri omeneşti. Amvonul dela Sf. Clement din Ohrida şi'n deosebi lintourile dela Chilandar (fig. 130) sunt împodobite cu împletituri în stil arabesc de slab relief, la fel cu basorelieful dela Pantanassa reprezentînd pe Iisus.

Fig. 130. Sculptură dela Chilandar

Se pare că'n această epocă s'a dat mai multă atenţie sculpturei în *lemn*. Porţile dela Sf. Nicolai din Ohrida sunt împodobite cu reliefuri de sfinţi războinici printre animale şi centauri, fixate de Kondakov în sec. XIII sau XIV. Dar mai ales se lucrează bucăţi mici de lemn în genul meticulosului traforaj de azi, cu reproduceri de animale sau chiar figuri omeneşti aparte şi'n minuscule compoziţii; cele mai multe se găsesc la M-tele Athos, Meteorele sau alte centre mînăstireşti. Atelierele ce lucrau uşi de *bronz* la Constantinopol au perzistat până la căderea lui sub Turci, de cînd sunt înlocuite prin uşi greoae de fer, fără valoare artistică. La Vatopedi se mai găsesc încă două plăci cu personagii din Buna Vestire printre alte panouri cu ornamente da-

maschinate, grifoni şi vulturi; din acelaş veac XV şi'n acelaş stil sunt uşile dela Sliepce lângă Monastir.

Orfăurăria produce opere de seamă în sec. XIV în argint simplu sau combinat cu emailuri, dar nu de valoarea secolelor anterioare. Cele mai multe obiecte se găsesc la Athos: la Vatopedi cadrul unei icoane Stodigitria este ornat cu zece basoreliefuri reprezentând sărbători, fondul şi nimburile din email verde; alte două icoane ale Sf. Fecioare şi Sf. Treime au cadre asemănătoare, printre ornamente apărînd îngeri, sfinţi şi apostoli; la fel mozaicurile purtătoare Sf. Ana şi Răstignirea din sec. XIII-XV. Cadrele icoanelor St. Mihail şi Gavril dela Djumati din Georgiea, Sf. Maria din Smolensk, M-rea Sf. Treimi de lîngă Moscova şi o icoană din sec. XV dela Vatopedi prezintă aceleaşi elemente decorative.

2. *Ţesături.* Pe lîngă fresce şi icoane arta ţesutului nu cunoaşte în nici o altă epocă o desvoltare mai strălucită ca pe timpul Paleologilor şi pînă'n ultimele clipe ale artei bizantine; multe din ele au dispărut, suficiente s'au pastrat în muzeele din Apus sau în ţările moştenitoare culturii bizantine, printre care şi România se prenumără cu cîteva tezaure de preţ.

Vestminte bisericeşti, mai numeroase ca'nainte, sunt lucrate din matasă cu desenuri pe stofă, ca la muzeul Kestner din Hanovra din sec. XIII; altele din matasă împodobită cu bogate broderii, ca un epigonaton dela Tismana romînească cu Scoborîrea în iad, datată dela 1370, un epitrafir dela Esfigmenu din sec. XV cu busturi de sfinţi, două sacosuri ale lui Photius din Moscova şi „dalmatica lui Carol cel Mare" dela Sf. Petru din Roma datînd din sec. XV, reprezentînd Schimbarea la faţă cu o mare supleţă în mişcări, pe umere Impărtăşirea Apostolilor, iar la faţă Christos Emanuel între Sf. Maria şi Ioan Botezătorul de pitoresc şi măreţie demne de frescele timpului.

Văluri eucharistice se găsesc la Russikow dela Athos din sec. XV, la Sf. Clement din Ohrida tot depe atunci, la Chilandar cu Iisus binecuvîntînd pe Sf. Vasile şi Ioan Chrisostom şi alte două dela Sf. Clement cu Prezentarea Fecioarei şi Răstignirea; cea mai veche probabil e cea dela Castell Arqueto din Piacenzia, oferită de un patriarh din Aquileia înainte de 1314, reprezentînd două episoade din Impărtăşirea Apostolilor. *Epitafurile* care acopereau Sf. Masă şi reprezentau pe Iisus mort, de unde şi numele

de Sf. Aer la Romîni, au fost fixate sub această formă încă din sec. XII; cu vremea tema se complică adăugîndu-se îngeri care plîng, Sf. Maria, Sf. Ioan şi Sf. Femei, toate cu tendinţa de-a adăuga pateticului durerei. Din numeroasele epitafuri ce s'au păstrat, cel mai vechi se găseşte la Sf. Clement din Ohrida, dăruit de Andronic II, din matasă; seria se continuă cu opere din Serbia şi'n deosebi din Principate, distinse unele cu inscripţii greceşti, altele slave, dar lucrate după toate principiile bizantine. Cea mai strălucită broderie bizantină din sec. XIV este epitaful dela *Salonic*, adevărată operă de lux cu broderie de aur şi argint, cu următoarele scene: la mijloc Iisus mort cu îngerii aplecaţi deasupră-i şi evangheliştii la colţuri, pe margeni două scene din Impărtăşirea apostolilor în grupuri armonioase şi'n atitudini reale.

ÎNCHEERE

Cu apariţia creştinismului o eră nouă se'ncepu pentru omenire; cu principiile nouă de ură împotriva creştinismului era natural ca manifestările vieţii păgîne, şi 'ntre acestea şi înflorirea artistică, să fie stingherită.

Primii părinţi s'au convins apoi că revoluţia nu se poate face de cît servindu-se de mijloace vechi; şi-atunci nevoile sufleteşti de exteriorizare a sentimentelor religioase şi estetice şi-au găsit cale liberă în manifestare prin înălţarea de monumente religioase. Tradiţia antică e continuată după noua directivă în imperiul bizantin, care fiind un centru politic avea posibilitatea unei desvoltări artistice. Aceasta se observă cu atît mai clar cu cît principalele epoce de strălucire ale artei bizantine coincid cu epocele de strălucire politică. Astfel prima vrîstă de aur se datoreşte lui Justinian, a doua împăraţilor din dinastia macedoneană şi a treia renaştere refacerei imperiului după loviturele aduse de Latinii cruciadei a patra.

Arta bizantină are mai întăi meritul de a fi fixat cele dintăi forme ale artei creştine în secolul VI; mai tîrziu reprezintă pentru prima jumătate a Evului mediu singura regulatoare artistică a Europei. Iar prin influenţele, care le-a exercitat din depărtatul Orient al Mesopotamiei şi pînă pe coastele Atlanticului, a determinat curente artistice în regiunele cu tradiţii vechi culturale pe de oparte, iar pe de alta a patronat primele manifestări de asemenea natură a unor state ca: Rusia, Serbia şi Ţările romîneşti.

Prin studiile actuale bizantiniste a început să i se dea locul cuvenit în istoria omenirei şi să se 'nlăture neîncrederea, cu care se privea până acum această artă de esteticianii şi criticii educaţi numai la clasicismul antic sau modern.

Găsesc aci nimerit prilejul de a arăta că atenţia iubitorului de frumos nu trebue să se îndepărteze de produsele artei bizantine care numai în cîteva exemplare a ajuns perfecţia, demnă de clasici, dacă va avea în vedere împrejurările istorice, în care ea s'a desvoltat. In adevăr pe deoparte cadrul strîns şi tradiţionist al religiei creştine, care fixa anumite modele de execuţie, făcea ca inspiraţia artistului să fie limitată, oprită. Evoluţia stilului architectonic, dar mai ales a iconografiei se va face cu greu şi-odată stabilite anumite norme ele vor trece în „manualul" pe care sunt obligaţi artiştii să-l urmeze. Pe de altă parte arta bizantină se naşte şi durează în cea mai frămîntată perioadă a istoriei, în Evul mediu plin de lupte şi barbarie, cînd preocupaţiile înalte sunt stingherite pentru multă vreme şi reduse la puţine manifestări.

In pustiul intelectual al scolasticismului occidental numai două popoare strălucesc prin cultură: Arabii pentru o durată mai scurtă şi Bizantinii, care ţin făclia luminei aproape un mileniu.

Indicator terminologic

Abac. Partea superioară a unei coloane pe care se reazemă arhitrava sau capătul unui arc, de obicei un disc de peatră de formă tronc-conică sau piramidală.

Absidă. Nişă mare de formă semicirculară sau circulară şi boltită la altar sau laterale în dreptul stranelor dăscăleşti.

Amvon. Tribună înaltă pe o parte a naosului, la care se urcă pe-o scară şi de unde se ţin predici sau se cetesc unele cărţi sfinte; la bisericele mari sînt două, pentru evanghelii şi Sf. Apostoli.

Ampule. Vase mici turtite cu destinaţia de-a purta uleiul sfinţit.

Aparat mare. Tehnica de-a construi ziduri din petre mari, tăiate astfel ca să se prindă exact unele pe altele.

Apocrif. Text suspect, bănuit a nu fi adevăratul.

Arabescuri. Ornamentaţii din frunze, ramuri şi figuri fantastice, împletite fără capăt, născocite de artiştii arabi.

Arc butant. Arc mic care susţine un zid înafară şi terminat în jumătate de arc pe un zid mai mic sau stîlp.

Arc triumfal arcul mare din faţa altarului.

Arhitravă. Grindă puternică aşezată deasupra coloanelor sau pilaştrilor; la faţadă de dimensiuni mai mari.

Atrium. Curte dreptunghiulară înaintea unei clădiri civile sau religioasă, cu sau fără portice pe margeni.

Basorelief Sculptură în care figurele sînt scoase în relief pe jumătate.

Bema. Sanctuarul, altarul; cu înţălesul general al părţii estice din biserică mai înaltă ca naosul.

Buclier. Scut ornamentativ de decorat păreţii, cînd e de dimensiuni potrivite; mai mici e podoabă omenească.

Calotă. Boltă sferică mai mică decît o semisferă.

Cancella. Balustradă joasă care despărțea sanctuarul de credincioşi.

Capitel. Partea cea mai de sus a unei coloane, prin care fusul coloanei se leagă de plafon sau arcadă; de obicei e sculptat.

Cathedra. Un scaun episcopal la început, mai apoi o tribună destinată şefului parohial şi aşezată în fundul absidei.

Cella. Sanctuar ce apare dela început în catacombe sau la intrarea cimitirelor.

Chivot. Cutia în care se păstrează cumunicătura, de obicei reproducerea în mic a bisericei căreia aparține.

Chora. Naosul sau numai spațiul din fața altarului

Ciboriam. Baldachin deasupra sfintei mese a altarului.

Cintru. Figură în arc, în plin cintru e jumătate de circonferență sau mai puțin.

Cintraj=arcuit.

Colonadă. Şir de coloane înaintea sau în jurul edificiilor.

Conc Partea ascuțită a bolței unei abside.

Cornişă. Partea cea mai de sus a unei fațade sub acoperiş.

Détrempe. Zugrăveală cu vopseli de apă, clei şi albuş de ouă.

Diaconicon. Vestmîntar, o cameră la dreapta altarului.

Diptic. Icoană formată din două tăblii unite printr'o legătură mobilă, astfel ca bucățile să se poată închide una peste alta.

Dublouri. Arcurile mari ce susțin cupolele şi turlele.

Electron. Amestec de aur şi argint.

Email. Pictură din paste metalice şi sticloase turnate pe un obiect şi arse. Email *champleré* se deosebeşte de *„cloisoné“* prin tehnică şi timp, la aceste din urmă pasta se toarnă în nişte alveole din lamele puțin înalțate.

En arrête. Boltă formată din încrucişarea a două bolți semicilindrice.

En berceau. Boltă semicilindrică în formă de leagăn.

En taille. Intăiuri sînt petrele mici gravate în adîncime.

Encaustică. Preparație de ceară şi esență de terebentină pentru a da strălucire obiectului pe care se pune.

Encorbellement. Sistem de boltire prin apropierea elementelor componente unele de altele până la unirea lor prin cheia bolței.

Engolpion. Iconiță ovală de preț, pe care o poartă arhiereii cu un lanț la gît.
Escarpă. Povîrniș lucrat ca întăritură.
Esonarthex. Narthexul interior.
Frescă. Pictură murală pe păretele încă umed astfel ca boiaua să se 'nfiltre în tencuială.
Friză. Partea fațadei cuprinsă între arhitravă și Cornișă, de obicei împodobită cu sculpturi.
Flancat=susținut la margeni.
Genre. Pictură de „genre", adică scene pitorești și familiare.
Homelii. Predici asupra materiilor religioase, mai ales asupra evangheliei.
Hypetru, Templu descoperit sau cu partea centrală mai înaltă, astfel ca sus pe laturi să vie lumina.
Iconostas=tîmplă, catapiteazmă.
Impost. Adaos deasupra capitelului, pe care se sprijină arcul unei bolți.
Ivoriuri. Sculpturi în fildeș, dinți de elefant sau alte animale.
Lintou. Lintel, stinghie deasupra unei uși sau a două coloane.
Lunetă. Ochi circular deschis sau decorat.
Meplat. Sculptură foarte puțin scoasă în relief.
Moelon. Petre mici pentru zidărie.
Mortar. Tencuială obișnuită de var cu nisip sau ciment.
Mozaic. Pictură din bucățele foarte mici de steclă, peatră, aur, amestecate cu oxiduri metalice ce le colorează diferit, reunite pentru a reda desenuri sau figuri.
Muluri. Eșiturele unui părete, de formă patrată sau rotundă, cu jghiaburi între ele spre a servi de ornament.
Naos. Incăperea bisericei dela narthex la altar, se mai numește și choră; se împarte în nävi prin șiruri de coloane.
Narthex. Construcția introductivă formată dintr'o încăpere sau două, prima se poate numi și pridvor.
Navă.=Vas, partea bisericii dela narthex la altar, uneori e transversală formînd transeptul; se cuprinde în naos.
Octateuc. Textul primelor opt cărți ale bibliei.
Oratoriu. Clădire mică de obicei deasupra unui mormînt.
Pallium. Mantie împodobită.
Panou. Suprafață plană încadrată cu borduri sculptate sau zugrăvite și care primește de obicei ornamentări.

Peliculă. Peliţă foarte subţire de diverse materii.
Pendentiv. Triunghi sferic între marele arcuri ce susţin bolta.
Peripter. Clădire înconjurată de coloane izolate pe toate feţele.
Peristil. Şir de coloane formînd o galerie în jurul unei curţi sau clădiri.
Pilastru. Stîlp susţinător de formă paralepipedică.
Piscina. Basen în mijlocul locuinţei plin cu apă şi peşti la Romani; la creştini e basenul din mijlocul baptisterului unde se botezau neofiţii.
Pignon. Construcţia arhitectonică în formă de fronton triunghiular sau circular la acoperiş, pentru a reda braţele crucii din interior.
Plintă. Baza plată şi patrată a unei coloane sau banda care esă înafară împrejurul temeliei unei clădiri în afară sau în interior
Polichrom.=Multicolor.
Portic. Galerie de coloane pe laturele unei curţi sau la faţadele unei clădiri.
Presbiterium. Altarul, se confundă cu absida estică.
Proteza. Partea din stînga altarului unde se fac jertfele sfinte.
Relicvarii. Cutii cu moaşte mai mici ca sarcofagiile.
Rinsouri. Ornamente de foi şi ramuri sculptate sau pictate.
Ripidă. Placă de metal în formă de romb sculptată, fixată pe un picior.
Rozace, rozetă. Ornamente de peatră sau metal în formă de stea pe o placă.
Sarpantă. Acoperămînt orizontal de bîrne de lemn.
Soclu. Partea de jos a zidăriei, deobicei mai lată.
Solea. Un gang între altar şi amvon pe unde trece preotul neobservat.
Staurotec. Relicvari din metal sculptat.
Subsellia. Bancă pe ambele laturi ale catedrei unde stăteau preoţii după categorii.
Surmontat. Acoperit la partea superioară.
Tambur. Turlă, construcţia dintre cupolă şi acoperiş.
Teorii. Grupe de figuri, sfinţi, zugrăviţi pe un părete.
Tor. Mulură circulară la baza unei coloane.
Torsadă. Ornament sculptat întors în spirală.

Transept. Spaţiu cuprins între absidele laterale tăind transversal nava longitudinală a naosului.

Trava. Spaţiu din interior cuprins între coloane sau alte despărţituri.

Triconc. Treflat, de forma unui trifoi.

Trompe d'angle.—Bolţile mici la unghiurile unui patrat pentru a face trecerea la plan circular.

Viaduct. Pod pentru trecerea unui drum peste o vale.

Volută. Ornament de doi culbeci la capitelul ionic.

Tabla de materie

De acelaş:

1. *Rolul României în epoca de regenerare a Bulgariei*, Iaşi, 1919.
2. *Unde duce colaborarea*. Pagini de istorie contemporană, Bucureşti, 1921.
3. *Reforma învăţămîntului secundar*, Propuneri, Bîrlad, 1923.
4. *Reforma Constituţiei*. Cercetări istorico-juridice, Bîrlad, 1923.
5. *Liberalii romîni şi vechii revoluţionari bulgari*, Iaşi, 1924.
6. *Un colaborator francez la istoria Romînilor*, Iaşi, 1925.
7. *Insemnări de artă romînească*, Iaşi, 1925.
8. *Bizantinismul în Romînia*. Influenţe bizantine asupra artei romîneşti, Bucureşti, 1925.
9. *Narthexul în artele bizantine, sudslave şi romîne*, Iaşi, 1926.
10. *Caracterizarea şi împărţirea istoriei Romînilor*, O nouă concepţie, Iaşi, 1926.
11. *Vechimea bisericei Sf. Dumitru din Craiova*, Craiova, 1926.
12. *Arta şi creştinismul. Indice bibliografic*, Chişinău, 1926.
13. *Originalitatea pridvorului deschis în arhitectura romînească*, Iaşi, 1927.
14. *Evoluţia stilului moldovenesc*, Iaşi, 1927.

Sub tipar:

15. *Din relaţiile artistice romîno-bulgare*, Iaşi.

PREŢUL 120 LEI